

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST
MÚLTJÁBÓL
XXXVII*

XXXVII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL, XXXVII

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BESSENYEI JÓZSEF

BODÓ SÁNDOR

FARBAKY PÉTER

GYÁNI GÁBOR

PERÉNYI ROLAND

ROSTÁS PÉTER

SIPOS ANDRÁS

SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

VALTER ILONA

*TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL
XXXVII*

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM KIADVÁNYA, 2012

BUDAPEST, 2012

SZERKESZTETTE
SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

LEKTORÁLTA

FARBAKY PÉTER, GYÁNI GÁBOR, SIPOS ANDRÁS

MINDEN JOG FENNTARTVA
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2012
FELELŐS KIADÓ: BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ
ISSN 0238-5597
NYOMDAI ELŐKÉSZÍTÉS: SZVOBODA DOMÁNSZKY GABRIELLA

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

BENDA JUDIT

A KERESKEDELEM ÉPÜLETEI A KÖZÉPKORI BUDÁN
II. RÉSZ. MÉSZÁRSZÉKEK HÁZA, ZSEMLESZÉKEK HÁZA, ÁRUCSARNOK
COMMERCIAL BUILDINGS IN MEDIEVAL BUDA.
HOUSE OF BUTCHERIES, BAKERIES, MARKET HALL

7

HLBOCSÁNYI NORBERT

A KOHNER CSALÁD VÁLLALKOZÁSAI
THE ENTERPRISES OF THE KOHNER FAMILY

43

SIMON KATALIN

AZ ÓBUDAI IRGALOM HÁZA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA
SHORT HISTORY OF THE 'HOUSE OF MERCY' IN ÓBUDA

77

DEMME JÓZSEF

„JEN ŠEREGHAJTÓK BUDOU”¹

MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK JÁN GEROMETTA PESTI LEVELEIBEN

109

BOJTOS ANIKÓ

LOTZ KÁROLY SECCÓI

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NAGYTERMÉBEN
THE WALL PAINTINGS IN THE GREAT HALL OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

125

NAGY SÁNDOR

A BUDAPESTI VÁLÁSOK

TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK VIZSGÁLATA (1869–1906)
THE SPATIAL DIVISION OF DIVORCES IN BUDAPEST (1869-1906)

161

FIGYELŐ

TÓTH ANIKÓ: A NYÍRI MEZŐSÉG A 10-11. SZÁZADBAN
CÍMŰ PHD ÉRTEKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA

183

KITEKINTÉS

*GEREVICH LÁSZLÓ KONFERENCIA
A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN, 2011
197*

*HANNY ERZSÉBET
GEREVICH LÁSZLÓ (1911–1997)
A MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ, RÉGÉSZ ÉS MÚZEUMIGAZGATÓ
197*

*MAROSI ERNŐ
GEREVICH LÁSZLÓ: A MŰVÉSZETTÖRTÉNETTŐL A RÉGÉSZETIG
– ÉS VISSZA
203*

*FARBAKY PÉTER
GEREVICH LÁSZLÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI RENESZÁNSZKUTATÁS
213*

*BENKŐ ELEK
PÁLYAKÉP ÉS SZEMÉLYISÉG – GEREVICH LÁSZLÓ HATÁSA A KÖZÉPKORI
RÉGÉSZETRE
221*

*GEREVICH LÁSZLÓ ÉS AZ EGYHÁZI EMLÉKEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA
229*

*LÓVEI PÁL
PALOTÁK, KOLOSTOROK, FALVAK.
GEREVICH LÁSZLÓ (1911–1997) KÖZÉPKORI KUTATÁSAI
236*

KÖNYVISMERTETÉS

*BAKONYI ZSUZSANNA
GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET: BUDA VÁROS TANÁCSÜLÉSI JEGYZŐKÖNYVEINEK
REGESZTÁI. 1704-1707. BUDAPEST FŐVÁROS LEVÉLTÁRA, BUDAPEST, 2009.
241*

MEGEMLÉKEZÉS

*KOVÁCS VALÉRIA
SCHWARTZ KATALIN (1944–2011)
244*

BENDA JUDIT

A KERESKEDELEM ÉPÜLETEI A KÖZÉPKORI BUDÁN

II. RÉSZ. MÉSZÁRSZÉKEK HÁZA, ZSEMLESZÉKEK HÁZA,
ÁRUCSARNOK

*„Bäcker sind die besten Baumeister;
sie bauen aus kleinen Semmeln, grosse Häuser.”*
(német közmondás)

Az idézett közmondás a középkori Budára igencsak érvényes, hiszen a csupán kis haszonnal kecsegtető szakmák képviselői olykor mégis tekintélyes vagyona tettek szert. Ezt persze a „mellékesként” végzett kereskedői tevékenységüknek köszönhet-tek. Hiszen a pékek sokszor malmot is béreltek, a mészárosok pedig gyakran állatke-reskedelemmel is foglalkoztak. A címben említett épületek minden középkori város-ban központi helyen, általában a főtéren, vagy a piac széles utcáján, a plébániához közel épültek fel. Ez nem csoda, hiszen szerves részei voltak a település hétköznapi élelmiszerellátásának és a heti piacok vagy éves vásárok során nagy forgalmat bonyo-lítottak le. A piacterek építészeti képét gazdagíthatták ezen kívül a környező házak földszintjét elfoglaló boltok, műhelyek. A téren állt a város vásártartási jogát jelentő piaci kereszt vagy Roland szobor, egy vagy több közkút, szökőkút, esetleg állatitató vályú. Különálló épületként, vagy kisebb háztömbben, vagy a teret keretező házak között voltak megtalálhatóak a mészárszékek, a zsemlyeszékek, a különböző árukra szakosodott nagyméretű épületek (posztó, vászon, szőrme, bőráru) illetve a termé-nyeket raktározó tárházak (gabona). Nagyobb városokban a távolsági kereskedelem lebonyolítását megkönnyítő „áruházakban” folyt a nagykereskedelem, melyet a köze-li mérlegházban működtetett városi mérleg is hitelesített.¹

A főváros középkori topográfiájának képét egyre jobban differenciáló kutatások miatt lehetőség nyílt a főváros hétköznapi élete ezen részletének rekonstruálására.² A fennmaradt oklevelek, a Budai Jogkönyv egyes törvénycikkei és a műemlékkutatások adatainak összevetése során sikerült egyes kereskedelmi célra épült épületet, vagy ezek helyét beazonosítani, valamint tömbjük egykori kinézetét rekonstruálni. A vizsgált házak használati funkciójuknak megfelelően épületszerkezetileg is eltérnek egy-mástól. A kiskereskedelmet lebonyolító kalmárboltok apró, különálló üzlethelyiségek voltak, raktározásra használható pincével, lakható emeleti helyiséggel. A mészárszé-kek és zsemlyeszékek nagyméretű, de több kisebb kamrára osztott házak voltak. Mivel romlandó árut árultak, a pince megléte nem volt mérvadó, viszont az eladótér egyben műhelyként is szolgált (húsdarabolás, kenyérsütés). A patikák és a posztóme-tők boltjai magánházak földszinti helyiségeit foglalták el. Itt ugyancsak folyt munka (gyógyszerkészítés, posztónyírás) az árusítás mellett. A nagykereskedők szintén lakó-

1. Mészárszék ábrázolása

Miniatura a Hausbuch der Cerruti kódexből, részlet

házakban elhelyezett exkluzív boltjaiba már csak módosabb vásárlók juthattak be. Az árulerakatok pedig kifejezetten a távolsági kereskedők szállítmányainak kezelésére (kicsomagolás, szemlézés, mérlegelés, raktározás) épült csarnoképületek voltak. Jelen tanulmány a nagyobb léptékű épületekről, a mészárszékek házairól, a zsemlyeszékek házáról, valamint egy árucarnokról szól.³ Mivel ezek az épületek többnyire a 15. században és a 16. század elején épültek, elsősorban ennek a korszaknak az írott vagy képi forrásait és építészeti analógiáit használtam.

A MÉSZÁRSZÉKEK HÁZA

A középkori város húsfogyasztási szokásairól színes képet kaphatunk a fennmaradt írott források és a régészeti leletek segítségével. A feljegyzett állatfajták gyakorisága és jelentősége, valamint az ásatásokon előkerült csontok számaránya lényegében megfelel egymásnak.⁴ A budai vár ásatásából előkerült állatcsontok százalékos megoszlása a marha, disznó, juh és kecske, valamint a szárnyasok fogyasztásának erős dominanciáját mutatják.⁵ Az oklevelekben is felbukkanó híres pesti állatvásárokon⁶

keletkezett vitás ügyek, mint például ami a három város marhakereskedői között alakult ki,⁷ az állatkereskedelem jelentős voltáról tanúskodnak. Perek nemcsak azonos fajta állattal kereskedők között folytak, hanem más-más szakmát űzők, mint például a budai német mészárosok és a halászok céhe között is. A céhek kereskedéssel kapcsolatos kiváltságai, azaz az uralkodók által adományozott jogok sokszor összeütkezésbe kerültek a valós élet ettől eltérő lehetőségeivel vagy szükségleteivel.⁸

A Budai Jogkönyv nem, Buda város árszabása viszont felsorolja a korszakban fogyasztott tenyésztett állatokat:⁹ hízómarha (gebewl),¹⁰ tulok, tehén, borjú, juh, ürü, bárány, disznó. A legnagyobb tételt az Alföldön tenyésztett és Pest-környékre felhajtott marhák jelentették.¹¹ A mészárosok azonban nem csak marhát vágtak, hanem egyéb házi- és vadállatokat is. Az 1481-ben kiadott céhlevél¹² rendelkezik a beteg állatok levágásának tilalmáról, vagyis ennek keretében lényegében felsorolja a rendszeresen leölt állatok fajtáit: marha, tehén, birka, bárány, kecske és sertés. Ezenkívül megemlíti, mely vadállatok húsát árusították még: szarvasborjú, szarvas, vadkecske, medve, vaddisznó.¹³ A vadhús-árusoknak a Jogkönyv szerint is gazdag kínálatuk volt: szarvas, szarvasünő, őz, medve, vaddisznó, nyúl, mókus, fácán, császármadár, nyír-fajd, vadkacsa, vízityúk, fogoly és fenyőrigó került a pultra.¹⁴ A mészárosok nagyhalak (viza, tok, ponty, harsca) árusítási jogáról a halárusokkal folytatott pereskedésükből, valamint a Mészáros Céhkönyvből értesülünk.¹⁵

A piactéren az élő- és vágott állatok húsának értékesítése fajtánként elkülönült. A hetipiacon a kofák meghatározott helyen árulták a szárnyasokat (tyúk, liba, kacska, galamb, szopósmalac). Kijelölt helyük Thykvasaron, vagy Thykzeren volt, azaz azon a kalmárboltok előtti útszakaszon, amelynek felső vége a mészárszékek házáig tartott. A vadhúst áruló három kofának és a füstölthúst árulóknak viszont a mészárszékek házánaq falá mellett kellett letelepedniük.¹⁶ A halászok és a halkereskedők külön piacon, a Vischmargkon, vagy Eleventhalszeren¹⁷ kínálták hordókból, dézsákból az élőhalat.¹⁸ Míg a halászok csak saját maguk által, helyben fogott halat árulhattak, a halkereskedők természetesen vidékről hozottakat is.¹⁹ Külön ecélra épült épületekben, a

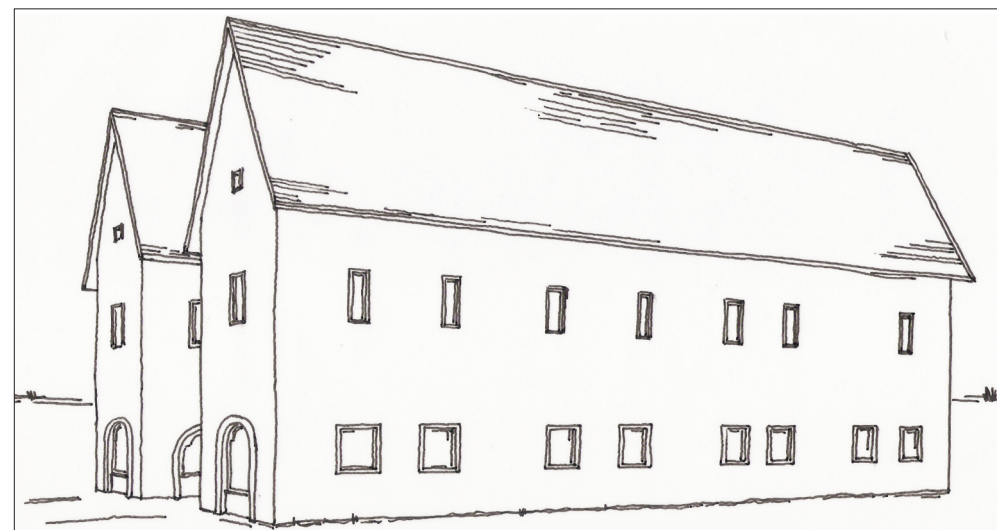
2. A budai német céh mészárszékeinek házai
De La Vigne térképe 1686,
részlet

német és a magyar mészáros céh házaiban álltak a mészárszékek,²⁰ ahol elsősorban vágott állatok húsát lehetett beszerezni. A mészáros mesterek csütörtökön és szombaton délig a piacokon is árulhattak húst és hurkákat.²¹ Húsvét előtt nagypénteken és nagyszombaton a pesti mesterek báránylvásárt tartottak a budai piactéren, amelyen a város lakóit „elővásárlási jog” illette meg a mészárosokkal szemben.²²

A marhát a vágóhídon (*Schlachthaus, Schlachbrücke*) a hídálló mesterek vagy legények (*Bruckknecht*) vágták. Először tagló vagy búbosfejsze gombos végével homlokra ütötték, amitől az állat elkábult, ezután a nyakába szúrt ölkéssel átvágták ütőerét, majd a vérét kifolyatták, hogy a húsa fehérebb és eltarthatóbb legyen. A fejsze élével az állat fejét, belsősegeit leválasztották, bőrét lenyúzták, majd a testet félbevágták.²³ Ezután került a hússzékekre az áru, ahol a székálló mesterek és legények (*Bankknecht*) a kisebb darabolásokat végezték a vevő igényeinek megfelelően. A vágóhidak általában a külvárosokban, folyó, vagy patak partján épültek a vágás során keletkezett „rengeteg vér és egyéb mocsk”, valamint az „elviselhetetlen bűz” miatt.²⁴ A hidat, illetve az épület padlóját folyamatosan tisztítani kellett, a közepén húzódo lefolyócsatorna ezt a műveletet segítette.²⁵ A Jogkönyvben említett közös vágóhíd (*gemain slachprucken*) feltételezhetően a község, vagyis a mészáros-céhek által közösen használt épület lehetett.²⁶ Ez a források szerint a Váralján, a Duna partján, a kikötő mellett állt. A mészárosok a haltartóikat a vágóhíd mellett, a lakóházaik előtt tarthatták a parton.²⁷ Az ökröket a víz felett a hídon, vagy szükség esetén a kikötőben vághatták.²⁸ A kikötő közelében állt a közönségesen wagohyd-nak nevezett fahíd.²⁹ A kikötő pedig az Alsóvárosban feküdt,³⁰ amelyre a legalkalmasabb helynek a mai Batthyány tér tágabb környezete tűnik a Dunához lefutó utak miatt.³¹ Az ennek közelében húzódo Mészáros utcában lakott a mészárosok többsége.³²

A húsárusítás során szigorú előírásokat kellett betartani, egyrészt a természetes higiéniai, másrészt a céhszabályok³³ miatt. A hús minőségét a látómesterek ellenőrizték. Budán a romlott, kukacos vagy borsókás húst árulókat elkobzással, bírsággal és munkától való eltiltással büntették. Pozsonyban a romlott hús árusát pénzbüntetéssel sújtották, a „nem megfelelő minőségű” árukat viszont az ispotálynak adták.³⁴ Az árusítás idejére vonatkozóan szintén a pozsonyi céhszabályból értesülünk. A vásárlók számára a hét minden napján rendelkezésre kellett állni, de böjtnapokon és nagypénteken csak reggel, ünnepnapokon és vasárnap pedig egyáltalán nem nyithattak ki a mészárszékek. Az áráról a városi tanács döntött, amit a városi árszabásban tettek közzé. Frankfurtban árultak füstölésre való egész-, fél- és negyed disznót, valamint feldolgozott húst: füstölt vagy sózott színhúsokat, sonkát, szalonnát, kolbászt, hurkát.³⁵ Gyakran a mester vágta a marhát, készítette a kolbászt, míg a felesége, vagy a székálló legény árulta a terméket.³⁶

A mesterek számát minden városban külön szabályozták.³⁷ A széktartási jogot vagy a városi tanácstól, vagy a céhtől, vagy magánembertől vásárolták, illetve bérelték,³⁸ ez általában a helyi szabályozástól függött. Budán a mester a széktartási jogot

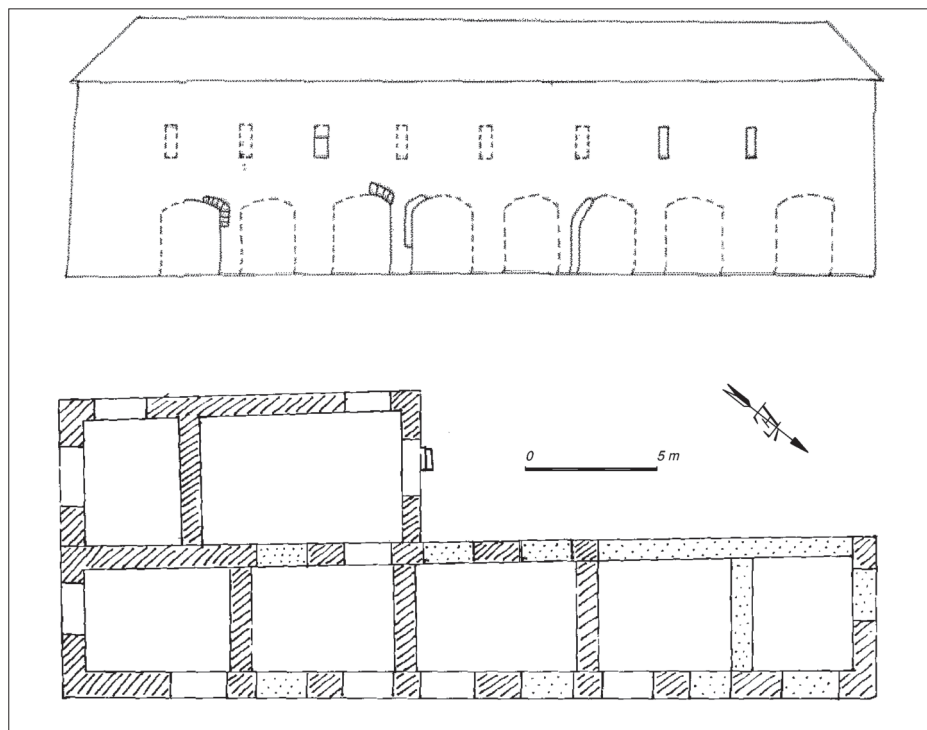

3. A mészárszékek házainak elvi rekonstrukciós képe, 15. századi állapot

Rajz: Labancz Károly

vásárolta meg a céhtől, amelyet örökölni is lehetett. Egy tulajdonosnak több szék is lehetett a birtokában (mint például Miskolcon és Pozsonyban),³⁹ de arra is van példa, hogy a szék tulajdonjogát megosztották.⁴⁰ Fennmaradt egy gazdag, párizsi mészáros és állatkereskedő hagyatéki perirata.⁴¹ Guillaume de Saint-Yon a Saint-Jacques templom terén álló „hentesüzletsoron” a leggazdagabbnak számított, mivel három elárusítóhellyel rendelkezett. A már felállított székek elhelyezkedése a házon belül állandó volt, használójának személyét azonban Budán évről évre Oculi, azaz nagyböjt harmadik vasárnapján újraosztották. Erre azért lehetett szükség, mivel a forgalom nagysága függött a szék helyétől. A legények „szétosztása” azt jelenti, hogy a céh alkalmazásában voltak, ám valószínűleg a mestertől kapták a fizetésüket.⁴² Lübeckben a székjogot a városi tanácstól bérelték, és kétszer egy évben – Húsvétkor és Szent Mihály főangyal ünnepén újrasorsolták.⁴³ Frankfurtban több széket is bérelhetett egy mester, erre Budán nem találtunk adatot.⁴⁴

A mészárszékek a középkorban a városok főterén, piacterén álltak. A legegyszerűbb változata a fából ácsolt nyitott pult esővédő féltetővel, vagy a fából ácsolt zárt falú, lehajtható ablak-pultos bódé volt.⁴⁵ A különálló, vagy szorosan egymás mellé épített bódék sora helyett a 14–15. század folyamán sok helyen kő- vagy faépületeket emeltek és ebbe költöztették a mészárszékeket (*1. kép*). A kifejezetten erre a célra épült nagyméretű házak 4–10 kisebb különálló, csak kívülről megközelíthető kamrára voltak osztva.⁴⁶ A zárt térben árusításra a minőségbiztosítás miatt volt szükség, hiszen a székek áruja igen romlandóak voltak, ezért rendszeresen ellenőrizték azokat. A házak keskeny „szolgálati” ajtóit vagy közvetlenül az árusító ablakok mellett helyezkedtek el,⁴⁷ vagy a ház másik hosszanti oldalán. A magyarországi párhuzamok esetében álta-

4. Az ásátások és falkutatások eredményei alapján rekonstruált homlokzat és alaprajz, 16. századi állapot

Rajz: Benda Judit, technikai segítség: Viemann Zsolt

lában elmarad az ajtónyílás, a mészáros a kamráját a pult faszerkezetében elhelyezett csapójáton át tudta megközelíteni. A kamrákba a vásárló nem mehetett be, a pulton keresztül kapta meg a kívánt terméket. Maga a szék valójában egy faszerkezetű állványzat volt, vagy egy pultszerű asztal. Rajta keresztül történt az árusítás: a húsok megsejmlélése, kiadása, a pénz bevétele és talán a kisebb darabolások. A nagyobb darabolások egy vágótőként folytak, amely vagy a pult mögött, vagy pult előtt állt. A darabolt húsokat a pult feletti kampós állványra a (*Hackklotz*) akasztották. Pincéje nem feltétlenül volt a háznak, de az emeleti tárolóhely, raktár megléte szinte elengedhetetlen. Az emeleten tárolták az aznap el nem adott húsokat, kolbászokat, halakat, a faggyút és az állatbőröket. Az emeletet kívülről lehetett megközelíteni egy lépcsőn keresztül. Az emeleti ablakok keskeny résablakok voltak, melyek a fényt és a kártevőket nem engedték be, de a szellőzést mégis biztosították az áruk számára. A ma is álló hússzék-házakat az évszázadok során többször átépítették. A földszinti kamrák dongaboltozatot kaptak, az emeleti raktárteret reprezentatív gyűlésteremmé vagy iskolai osztályteremmé, olykor lakóhelyiséggé alakították. Érdekesség, hogy a 20. század második felétől többnyire múzeumi kiállítóhelyként üzemelnek, ami méltó megbecsülése a sok századot megélt épületeknek.

A budai mészárszékek (*fleisch pengken, in ordine macellorum, sedes carnificum, mezarzek*) elhelyezkedését a kutatás már korábban meghatározta.⁴⁸ A főpiac nyugati házsorában (ma Tárnok utca), a patikákkal szemben állt, tőle délre a kalmárboltok, (nem teljesen közvetlenül) északra pedig a tanácsháza helyezkedett el. Az ásátási és a falkutatási dokumentációk,⁴⁹ valamint az okleveles források alapján a Tárnok utca 18. és 20. számú épület-épülettömböt a középkori Mészárszékek házával azonosítjuk.⁵⁰ A ma látható ház legalább négy középkori épület összeépítésével keletkezett. A Tárnok utca felőli részen egy négy osztófallal tagolt, öthelyiséges hosszú ház húzódik, mellyel szemben, tőle keletre egy már elbontott, hasonló méretekkkel rendelkező állt. Ez utóbbinak alaprajzi kontúrja az 1687. évben készült metszeten jelenik meg utoljára (*2. kép*).⁵¹ A kutatási alaprajzon a 18–20. számú házak összesített hossza 31,3 méter, szélessége 5,7 méter. Ezt összevetve a de La Vigne térképen látható méretekkel, hosszanti oldala teljesen megegyezik azzal, szélessége nagyjából 6 méternek mérhető. Utcai homlokzatán nyomokban kváderes festést találtak, emeletén három

5. A pesti német céh mészárszékeinek feltételezett házai Balla Antal térképe, 1785. Budapest, Fővárosi Levéltár

6. Az óbudai céh mészárszékeinek háza

Fotó: Benda Judit

keskeny résablakot tártak fel, amely alátámasztja a feltételezést, hogy nem lakóházként használták. A ház középkori részein (ablaknyílásokban, kapuívén) feltárt égésnyomok egy tűzvész vagy ostrom emlékét viselik magukon. A két ház között feltételezett falelválást vagy közös homlokzatfalat nem talált a kutatás. A hosszú épületeknek nem volt külön pincéjük, a raktározási feladatokat az emeletek látták el.

A Jogkönyv első részében (melyet 1410 körül íródottá datálnak), több helyen is előfordul a mészárszékek említése.⁵² A piac rendjéről szóló leírásban említi, hogy a kofáknak közvetlenül a mészárszékek mellett kellett állniuk, szorosan a fal mellett. A „hátsó [...] szorosan a fal mellett” kifejezés csak abban az esetben értelmezhető, ha a kofák olyan falrész mellett álltak, ahol nem akadályozták a mészárszékek forgalmát. Nem tudjuk, hogy a 15. század elején hány német céhbéli mészárosmester dolgozott ezen a helyen, de valószínűleg kevesebb, mint amennyi a 16. századból származó céhkönyvben rögzítve van. Ha feltételezzük, hogy a székek csak a két ház közötti közből (és a házak rövid oldaláról) voltak megközelíthetőek, így összesen 20 hely jön létre. (3. kép)

A 16. században jócskán fellendülő marhaexport a mészárosok számát is megszoríthatta. A fennmaradt nyugati épületszárnyon a falkutatás során feltárt kapunyílások és a hozzá nyugat felől kapcsolódó két ház átépítések nyomait viseli magán. A megnövekedett létszám miatt feltételezhetően a hosszúházak eddig szabadon hagyott falait is áttörhették az árusítónyílások számára és a két (vagy több) csatlakozó épületet is mészárszékeket befogadó helyiségeknek alakították át. (4. kép) Az Anna utcai homlokzat felől egy kisméretű (4,6x2,3 méter) középkori pince helyezkedik el. A földszint falai szintén középkoriak, ezen kívül egy keskeny boltajtó, még a középkor-

ban elfalazott keretköveit is megtaláljuk a falban. Az Anna utcai kisebb házon feltárt ajtónyílás pontosan ugyanolyan jellegű kiskvaderekből rakott, szegmensíves nyíláskerettel rendelkezett, mint a nyugati hosszú épület keleti és déli homlokzatain találtak. Az ajtó mellett ma is látható ívindítás boltozott mennyezetre utal. A tőle közvetlenül északra álló, a mészárszékek házával szintén egybeépült nagyobb méretű (4,6x7,5 méter) házról egy 1873. évi átépítés tervrajzából értesülhetünk.⁵³ Az északi falához illeszkedő lépcsőt és téglapládlót szintén középkorinak határozták meg. Keleti falának homlokzatán feltárt konzolnyílások konzoljai síkfödémes emeletet tartottak. A céhkönyvben a 16. század elején megnevezett 36–42 mester, akik évente széket béreltek igen magas létszám. A 2x5 kamrában a feltételezett átalakítások után 36 mester széke férhetett el úgy, ha az épületek legszélső kamrájában 3–3, a közbülső kamrákban 4–4 mester dolgozott. Ebben az esetben ugyanis a mészárszék-házak mindkét hosszanti oldalán voltak ajtónyílások. A falkutatás során a nyugati hosszúház harmadik helyiségének nyugati falán, annak külső oldalán szintén található egy ajtónyílás, ami ezt a feltételezést alátámasztja. A házhoz nyugatról kapcsolódó kisház és nagyház és a tőlük északra állott két keskeny kamra, valamint további épületek hozzácsatolásával talán kijön a céhkönyvben említett létszám.

A céhnek voltak lakóházak is a birtokában, melyekben bérlők laktak, valamint bőrök tárolására alkalmas házat (*palhaus*) is építettek maguknak.⁵⁴

7. A soproni mészárszékek háza

Fotó: Fényes Gabriella

8. Városi konyha
ábrázolása
Hans Wertinger: December
hónap, részlet

A budai magyar mészároscéhről sokkal kevesebb adattal rendelkezünk. Nevük elsősorban a német céh tagjaival való üzleti ügyeik, tartozásaik miatt maradtak fenn.⁵⁵ A magyar mészároscéh háza a Szombat-piacon állt, a templom déli oldalánál.⁵⁶ A visszafoglalás-kori térképeken látható Szt. Mária Magdolna templom melletti háztömbből kiváló hosszú épületet, illetve a tőle délre álló ugyanekkora méretet sejtető házakat tartjuk annak.

Pesten a magyar mészároscéh volt domináns helyzetben. Székeik elhelyezkedéséről csak annyit lehet tudni, hogy a Nagyutcában állt a „*macella Hungarorum vulgo Magyarzeek*”, vagy máshol „*in ordine macellorum Hungarorum*”.⁵⁷ Amennyiben a Nagyutca a mai Kígyó utca középkori elődjét jelentette, lehetséges, hogy a régi városháza közelében egykor állt épületek között kell keresnünk a boltjaikat. A pesti német mészároscéhnek 1528-ban 24 széke volt.⁵⁸ Ismert egy 15. század második feléből származó adat a pesti német mészárosok céhéről, amelynek fából készült mészárszék-háza a város közepén állt.⁵⁹ A pesti Fischplatzon, vagyis Haltéren a 18. században volt két egyforma hosszúságú épület, amely a budai német mészároscéh házaival építészeti párhuzamba hozható. (5. kép)⁶⁰ Középkori megléte valószínűsíthető, hiszen az épülettömb megjelenik az 1686-ban készült de la Vigne-féle metszeten. Az újkorban is mészárszék funkciót betöltő házak⁶¹ a város tulajdonában voltak. Az épület földszintjén működtek az ún. „nyolc székek”, padlását gabonátárolásra használták.⁶² A házak bontását a Szépítési Bizottmány rendelte el 1808-ban és az 1827-es jelentésben ezt már „részben megtörténtként” jelezték.⁶³ Nem tudjuk, hogy a magyar vagy a német céh birtokolta-e ezt a két épületet, de a „város közepén” helymegjelölés és a budai kettős házukhoz való hasonlóság alapján talán valószínűbb, hogy a német céh mesterei dolgoztak itt.

1369-ben Erzsébet királynő engedélyezte az óbudai mészárosoknak, hogy a piactéren minden nap árusíthatnak húst, bizonyos ellenszolgáltatás (évi négy mázsa fagygyú) fejében.⁶⁴ Voltak mészárszék a klarissza apácák, illetve magánemberek birto-

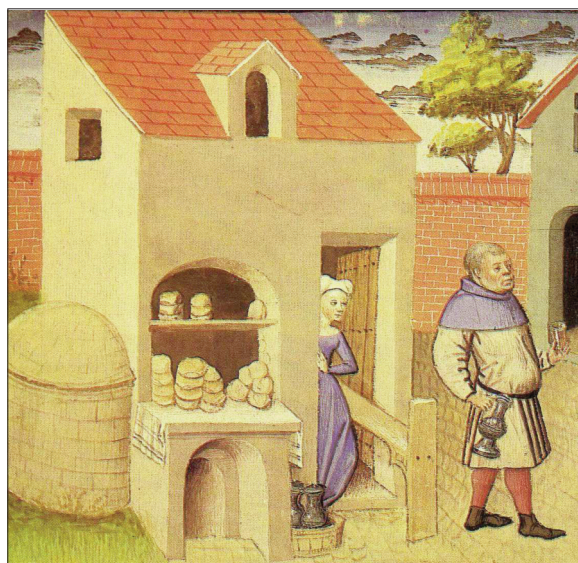
kában is. Zsigmond királynak az óbudai céhről szóló oklevelében merül fel, hogy a budai és pesti mesterek „előválogatási” joga miatt az óbudaiaknak csak a hitványabb állatok, vagy olykor semmi sem maradt.⁶⁵ Egy 1500-ban íródott oklevél még egy olyan, a piactéren álló házról beszél, amelynek oldalához két mészárszék kapcsolódott.⁶⁶ Építészeti hasonlatosságok alapján feltételezzük, hogy Óbudán is állt egy mészárszék háza. A műemlékileg és régészetileg is kutatott épület (ma Lajos utca 158.), a középkori piactér nyugati oldalán emelkedik. (6. kép) Több korábbi lakóház felhasználásával épült, már a középkor folyamán bővítették, homlokzatát egységesítették.⁶⁷ A földszinti kapuív-sorral és emeleti résablakokkal rendelkező ház a 15–16. század fordulóján nyerte el egységes képét. A 14. század óta emlegetett óbudai mészárosok valószínűleg ekkor költözhetek be a székeikkel a házba. Mivel bizonyíthatóan korábbi épületek felhasználásával készült, ezért az alaprajzában mutatkozó anomáliák nem meglepőek: teljes hossza 55 méter, szélessége 8,5 méter.⁶⁸ Álltak mészárszék a Budafelkényi Szentháromság templom temetőjének falánál is, ezek azonban feltételezhetően fabódék voltak és nem kőépületben helyezkedtek el.⁶⁹ Buda Alsóvárosában a Szt. Péter városrészben és a Pesttől délre fekvő Szenterszébet falván is álltak, feltételezhetően fából épített mészárszék.⁷⁰

Visegrád városában szintén állhatott mészárszék háza. A Fő utca 36. telken feltárt nagyméretű épület mind méreteiben (rekonstruált hosszúsága 34 méter, a helyiség sor szélessége 6 méter), mind típusában a fent említett házak jellegzetességeit

9. Középkori péksütemények ábrázolása. Bécs, Grünnergasse 8.

Fotó: Benda Judit

10. Zsemlyeszék ábrázolása
Miniatúra Boccaccio Decameronjából,
részlet

mutatja.⁷¹ A ház belső falakkal négy hosszanti helyiségre volt osztva. Déli homlokzatát megújíthatták, talán a többi hasonló házra jellemző boltívsort kapott, innen a feltárt „kettős fal” és a délkeleti támpilléres falvégződés.

Ismerjük a soproni mészárszékek házát is, amely a mai városi múzeum épülete az Orsolya tér 5. szám alatt, az ún. Lábasház. (7. kép) A ház okleveles adatokkal bizonyíthatóan 1428-ban már a mészáros céh tulajdonában volt, illetve ebben az épületben működtek a mészárszékek.⁷² A hat földszinti helységes épületmag mérete 25,5x6 méter, íves árkádsorát és az emelet szélesítését a 17–18. században végezhették.⁷³

Nagyszébenben 1370-ben említik először a Kispiacon elhelyezett mészárszékeket, amelyek a később felépült ház helyén állhattak.⁷⁴ Az épület mérete 33x4,5 méter (az árkádsorral együtt). Földszintje 11 helyiségre osztott, ezekben álltak a mészárszékek. Az emeleten két nagy helyiség található, melyeket az újkorban közösségi teremként és raktárnak használták. Az emeletet egy külső falépcsőn lehetett megközelíteni.

A Németország és Dánia határán fekvő Flensburg városában álló mészárszék-ház a Schranken, távoliséga ellenére ugyanazt a háztípust képviseli, mint a Kárpát-medencei társai. Hosszúsága 20 méter, szélessége az árkádokkal együtt 9 méter, a helyiségsor 3,5 méter.⁷⁵

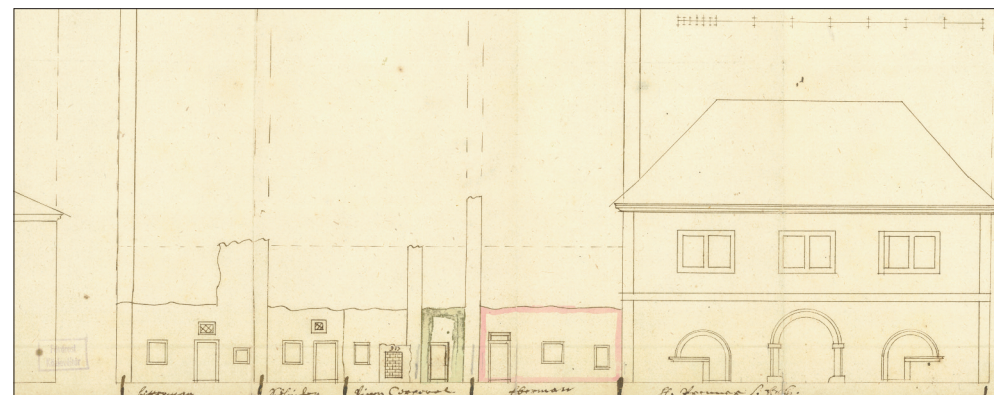
VÁROSI KONYHA

Kevés adattal rendelkezünk a feltehetően nagy közkedveltségnek örvendő és szintén a piactéren állott közkonyháról. A mészárosok nem csak frissen vágott húsokat árultak, hanem saját maguk által készített húskészítményeket (*farcimina*) kolbászt, hurkát, gömböcöt (disznósajt) is.⁷⁶ Ezeket nem csak nyersen lehetett megvenni tőlük, hanem sültve, főve, körettel és kenyérral együtt a céh konyhájában.⁷⁷ A Garküche, vagy magyarul Lacikonyha lényegében a gyorsétkezde funkcióját töltötte be a piac-

tereken.⁷⁸ A források két konyháról beszélnek, a mészáros céh konyhájáról és egy öreg konyháról. Mind a régi konyha⁷⁹ (*alte kuche*), mind a mészáros céh konyhája⁸⁰ (*cuquina civitatis*), a mészárszékek mellett állt, tehát nyilván ugyanarról az épületről van szó. A konyhát a céhtől lehetett bérelni évi 18 forintért.⁸¹ Ez nem túl nagy összeg a másik három céhtől bérelhető házhoz képest, ezért úgy gondoljuk, hogy Budán is kisméretű árkádos, mellvédszerű fallal rendelkező házban működhetett a konyha, közvetlenül a mészárszék mellett. A Garküchek általában egyszerű faépületekben, olykor fal nélküli, tetővel fedett fából ácsolt, vagy kőből falazott sarkú bódészerű házban voltak. (8. kép) A fal nélküliség a munka közben keletkező erős füst és szagok kiszellőzése, valamint a tűzveszély miatt ésszerű volt. Belsejükben munkapult és tüzelőhely, esetleg kemence is lehetett. A nyílt lángon sütötték vasrostélyon a húsokat, kolbászokat, a láng fülé lógatott bográcsban egyszerűbb levest vagy kását főztek. Lübeckben a piactérről fennmaradt 1750-ben készült térkép mutatja helyét⁸², Frankfurtban pedig már csak a tér neve emlékeztet rá.⁸³

A ZSEMLYESZÉKEK HÁZA

A középkori pékaruk fogyasztási szokásai nagyrészt megegyezők, néhány ponton azonban eltérnek a maiaktól. A ma egészségügyileg tanácsolt „teljes kiőrlésű” lisztek használata akkoriban általános volt, a finomra őrlött, többször szitált búzalisztból készült termékek azonban magas minőségűnek számítottak és ezért drágábbak is voltak a nagyobb munkaráfordítás miatt.⁸⁴ A Jogkönyv pontosan szabályozza az egy *gerla* búzából őrlhető zsemle- és kenyérliszt súlyát, az ezekből süthető zsemlek és kenyerek számát.⁸⁵ Az őrlés mellékterméke a korpa és a dara, ez utóbbi újraőrleése során keletkezett liszt a pék használatához számított hozzá.⁸⁶ A Jogkönyv megkülönböztette a „kemény” és a „lágú” gabonákat, vagyis a búzát és rozst, valamint az árpát és zabot.⁸⁷ A piacon ezen kívül árultak még kásának való tönkölyt, árpát, zabot és áizst.⁸⁸ Habár a rozst, mint kenyérgabonát nem említi külön a Jogkönyv, használata

11. A budai zsemlyeszék feltételezett háza
Budapest Fővárosi Levéltár

12. A zsemlyeszék elvi rekonstrukciós képe

Rajz: Labancz Károly

mégis jelentős lehetett. A szántóföldekbe vethető búza és rozs mennyiségéről az oklevelek általában fele-fele arányban szólnak.⁸⁹ A régészeti feltárásokon előkerült magleletek vizsgálatai hasonló százalékarányokról tanúskodnak.

A háromféle péket⁹⁰ megkülönböztető jogszabályokban az elkészített pékárúk típusai is megjelennek. A legnagyobb mesterségbeli tudású pékmestereknek engedték csak meg a legfinomabb lisztből készült *semmel* vagyis zsemle⁹¹ sütését. A *müttel pegken*, azaz kenyérsütő pékek csak közönséges kenyeret süthettek. A *wechtler pegken*, vagyis veknis pékek által sült kenyérről a fentiek alapján feltételezzük, hogy búza és rozsliszt keverékéből készült. A figyelmeztetés, hogy a piacra hozott kenyérük jól átsütött legyen⁹² nemcsak a háziipari előállítás esetlegességére, hanem a rozsból készült kenyértészta sütéskor eltérő tulajdonságaira is utal.⁹³ A pékmesterek munkáját gyakran a kenyérbe nyomott jellel jelölték, ami a kisütés után is megkülönböztethetővé tette a termékeket.⁹⁴ A kenyér minőségét a mívlátó mesterek rendszeresen ellenőrizték, a rosszul sikerült darabokat elkobozták és a „bűnöst” pénzbírsággal sújtották. A pékeknek Pozsonyban és Frankfurtban is disznótartási joguk volt, mivel az őrlés során keletkezett nagy mennyiségű korpát ezek az állatok lelkesen fogyasztották.⁹⁵

A középkori német forrásokban megjelenő kenyérfajták szintén elkülönültek a liszt minősége alapján, hasonlóan az angol forrásokban felbukkanó kifejezésekhez.⁹⁶ A *panis albus* vagy *wisse brot* búzalisztból készült kenyeret, a *panis opus* vagy *swarz brot* rozskenyeret (fél rész rozs-, fél rész búzaliszt) jelentett. A *notbrot*-ba olyan adalékokat is kevertek, amelyekre csak éhínség idején szorította a szükség a népet (makkból, fakéregből, gesztenyéből, babból, borsóból őrölt liszt). Ezekon kívül még ismert néhány középkori péksüteményforma: a *spitzwecken* (csúcsos vekni), a *doppelweck* (kettős vekni), a *baunzerl* (bevagdalt zömlé) és a különböző formájúra hajlított *brezen* (percc).⁹⁷ A *kipfel* (kifli), melynek csavart formája valójában szarvakat (*hörnchen*) mintáz, kicsivel később, a 16–17. század során jött divatba (9. kép). A

spendebrot is, a *spitzweck* speciális formája volt, amelyet több településen „adomány kenyérnek” is használtak egyes ünnepnapokon.⁹⁸

Sajnos a Jogkönyvben említett helyszínen kívül,⁹⁹ miszerint a pékmestereknek a piactéren kellett a zsemlét sütniük – „*semel pachen auf dem margkt*” – nem maradt ránk más forrás a munkavégzés helyére vonatkozóan. Pozsonyhoz hasonlóan¹⁰⁰ Budán is több sütőhelyük lehetett, amelyet vagy maguk építettek, vagy béreltek. A Buda Váralján felbukkanó több utcanev szintén ezzel a foglalkozással hozható kapcsolatba¹⁰¹ (Búza utca, Malomszer, Molnár utca, *platea pistorum*). A sütökemence, a háztartásinál nagyobb igénybevétel miatt valószínűleg különálló épületben volt és nem a lakóházban. A 19–20. századból ismert sütőházak¹⁰² olyan különálló, kisméretű épületek voltak, melyek előterében folyt a dagasztás, szaggatás, hátsó részében magasodó sütökemencében a kenyerek sülték. A munkafolyamatnak volt némi helyigénye (liszteszák helye, sütőlapát mozgatási területe, munkaasztal) és olyan alapvető követelményeknek is meg kellett felelnie, mint a tűzbiztonság, szellőzés, tisztaság.¹⁰³ Feltételezzük, hogy a Jogkönyvben említett kenyérsütő pékek a Váralján ilyen jellegű műhelyekben dolgoztak és a piactéren árulták kenyereiket. A helyben sült fehérkenyerek és péksütemények árusítási helyének épültek fel a *brotbank*-ok, azaz kenyérszékek, zsemlyeszékek. (10. kép)

A Jogkönyv piacleírása említi a zsemlyeszékeket¹⁰⁴: „*untz für dy apoteken an dem egk, pey den prot pengken*”, amelyek előtt a tejes, tojásos és sajtos kofáknak kell árusítaniuk. Ezenkívül két olyan oklevelet ismerünk, amely a ház helyének beazonosítására alkalmas. A zsemlyeszékek háza a piactér keleti házsorában, egy sarokapotéká-

13. Munka az árulerakatban

Jost Amman: A kereskedelem allegóriája, részlet

tól délre (tehát sikátor mellett), a mészárszékek házával szemben, kalmárboltokkal ferdén szemben helyezkedett el.¹⁰⁵ A zsemlyesütők műhelyei tehát olyan részén voltak az utcának, ahol más „középület” nem állt a közelben, az oklevelekben szereplő eladásra kerülő házakat csak a megnevezett épületekhez tudták így kötni.

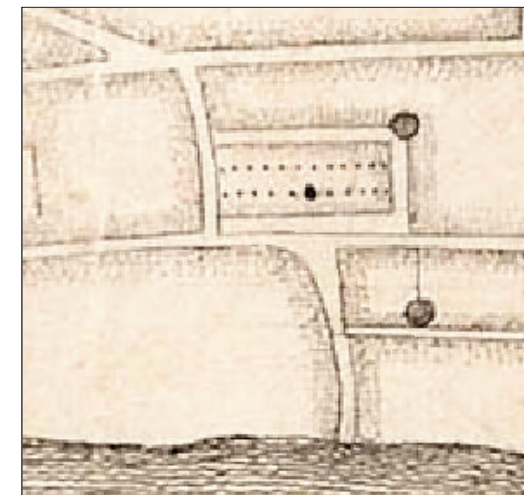
A zsemlyeszékek házát (*apotheca semellarum, prot pengk, zemlyzek*) a Tárnok utca 9. számú ház helyén állt középkori épülettel azonosítjuk. Homlokzatát egy 17. század végi tollrajzról ismerjük,¹⁰⁶ amelyen két, már renovált polgárház között egy rendhagyó architektúrájú, négy (vagy öt) külön utcai bejáratú, apró helyiségekből álló épület látszik. Kinézete alapján kis műhelyeknek adott otthont, (11. kép) ami megerősíti a Jogkönyv előírását,¹⁰⁷ hogy a fehérkenyeret és a finom-pékárut a piacon süssék. A „Pixenmaister ház” felmérésén pincét is jelöltek, ami alkalmas lehetett a liszteszákok tárolására. A felmagasodó falcsomk még egy emelet egykori léteire enged következtetni. A homlokzati rajzon az ajtók fölött látható kis, téglalap alakú ún. bevilágító ablakok a munka közben képződött füst és gőz könnyebb elvezetését szolgálhatták. Legalább négy műhely különíthető el az összetartozó ajtók és ablakok alapján, és négy későbbi tulajdonos neve van jelölve a rajzon is. A házat a törökkor folyamán átalakították, erre utal a két bevilágító ablak és egy ajtó befalazása. Az épületet sajnos még a 19. század elején lebontották, hogy helyére újat építsenek.¹⁰⁸ A tollrajz alapján megkíséreltük rekonstruálni a piactéren állt árusító- és sütőhelyet. (12. kép)

A középkori Buda Szombat piacához tartozó Tej utcában¹⁰⁹ (ma Kard utca) áll az

14. A konstanzi Kaufhaus
Fotó: Benda Judit

15. A budai árulerakat alaprajza
De La Vigne térképe 1686., részlet

az épület, amely szintén zsemlyeszékként azonosítható.¹¹⁰ A feltárt három 5x5 belméretű helyiséghez Dél felől kisebb kamrákat építettek. A nagyobbakból folyhatott az árusítás, a kisebbekben talán a kemencék emelkedtek. Az utcai homlokzaton kisméretű boltablakokat és szolgálati ajtókat tárt fel a kutatás. Pesten ugyancsak működhetett zsemlyeszék, amelyről egyrészt a Kalácsütő utca neve maradt fenn,¹¹¹ valamint egy oklevél Osvát zsemlyesütő mesterről, aki a Szent Péter utcában lakott Boltos Mátyás szomszédságában.¹¹²

Írott forrásokban több helyen találkozunk kenyérsütő és árusító házzal.¹¹³ Európa más városaiban is, például Bécsben, Brixenben, Hirschbergben. Soběslav főterén álló két ház hátsó telkén tártak fel 15–16. századira datált kenyérsütő kemencéket.¹¹⁴ A nagyméretű, téglalap alakú, kőből rakott kemencékhez munkagödör is tartozott. Később Brothaus lett a nürnbergi régi városháza legkorábbi épületrésze, amelyet egy középkori árvíz utáni járószint-emelés miatt pincének és börtönnek alakítottak át.¹¹⁵ A lübecki Bäcker-Gang tulajdonképpen egy városi ház mögött húzódó hosszú telken felépített fachwerkes szerkezetű melléképület.¹¹⁶ Padovában, a Piazza dei Fruttin, a Palazzo della Ragione árucarnokának közvetlen közelében állt a *Caxa matta de fornari* épülete, amely a pékcéh árusítóhelye volt. A sütés szintén itt és a pékek lakóhelyén folyt, valamint az itt található bolthelyiségekben és a Palazzo arkádai alatt árulták a kenyereket.¹¹⁷

Szólnunk kell még egy speciális épülettípusról, a Schrannéről. Ezek az általában fából készült hosszú házak a kisebb városok főterein álltak és mind kenyeret, mind húst lehetett bennük kapni. Talán ilyen jellegű árusítóhelyről szólhat az a soproni oklevél, amely *macellorum seu mensarum panis*-t, azaz hús vagy kenyérszékét említ.¹¹⁸ Besztercebányán is egy ilyen jellegű épületet bontatott le Mátyás király, amikor kívánságára rendezték a város piacterét.¹¹⁹

BUDAI ÁRULERAKAT

Az árumegállító jog (*Stapelrecht*) a távolsági kereskedelmet segítette elő, lebonyolítását pedig azok a csarnoképületek, amelyek a nagy mennyiségű áru lerakására, raktározására épültek. Használatuk alapján többféle típust lehet megkülönböztetni, illetve egy-egy épületnek egyszerre több funkciója is lehetett. A legkorábbi (11–13. századi) lerakatok általában a szigorú értelemben vett árumegállításhoz (*Stapelhaus*) és a hetipiachoz (*Markthalle*) kapcsolódtak. Egyszerű, nagyterű, fa- vagy kőszerkezetes, lábakon álló építmények, amelyeknél 2–3 belső pillérsor tartotta az emeletet vagy ennek hiányában a tetőt. Sok esetben nem volt földszinti oldalfaluk, lényegében fedett piactérként működtek és olykor a városi mérleget is itt helyezték el. Az emeleten lehettek raktárak, de olykor ezen a helyen működött a városi hivatal és a tanács. Ennek típusváltozata az, amikor a ház oldalfalai megépültek, de lényegét tekintve ugyanaz a munka folyt bennük. Hasonló *Kaufhaus*-okat, *Stapel*-eket, vagy *Niederlag*-okat a 14–15. században emeltek. Itt már a nagyobb forgalmat bonyolító városokban más épületbe került a tanácsháza, csak a kisebb településeken élt még a régi forma. Többször azonban az egykori árucsarnokot alakították át tanácsházává vagy bírósági épületté. Az egyre nagyobb volumenű kereskedelem és az egyre differenciáltabb kereskedelmi jogadományok szükségessé tették a nagyobb városokban a szakosodást. A 15–17. század folyamán épültek fel az egyes árucikkre specializálódott, olykor monumentális méretű árucsarnokok és tárházak. Természetesen mindig olyan cikkek kereskedelméről volt szó, amelyekre „monopoljogot” kapott a város, vagy amiben „specializálta magát”. Sok helyen létrejöttek a só-, a hal-, a gabona-, és sörházak, valamint az ehhez kapcsolódó mérlegelési jog miatt készült, már külön épületben helyet kapott mérlegházak (*Heringhaus*, *Kornschrane*, *Tuchhalle*, *Salzstadel*, *Weinstadel*, *Mehlwaage*, *Erzwaage*).¹²⁰

16. Az egykori
árulerakat fényképen.
Klősz György
felvétele
BTM, Kiscelli Múzeum,
Fotótár

Buda városi kiváltságait, köztük a kereskedők szekereinek és hajóinak megállítást és áruiknak vásárra bocsájtásának jogát valójában Pest kapta még a tatárjárás előtt, amelyet 1244-ben IV. Béla király megújított. A város „újraalapításakor” azonban a pesti kiváltságokat „magukkal vivő” polgárok már a várhegyen épült új településre vonatkoztatták.¹²¹ A privilégium birtoklása azonban nem volt olyan egyértelmű, mint ahogy azt egy boroszlói kereskedővel kapcsolatos, Pest és Buda közti vita is mutatja.¹²² A Jogkönyv rendelkezett arról, hogy a külföldi kereskedőknek kötelességük betérni a városba és áruikat eladásra felkínálni a lerakatban „*yn dy stat zu ofen, In dy nyder lag*”. Az el nem adott és az itt vásárolt árukat ki kellett vinniük az országból.¹²³ Az idegen kereskedők városba irányítása és árusítási kötelezettsége a polgárság ellátását és megélhetésének biztosítását szolgálta. Az emellett felállított harmincad-hivatalok az uralkodó jövedelmét növelték, az útkényszer miatt és a pénzügyi haszon reményében betérő kereskedők rovására.¹²⁴ Viszont részben az idegen kereskedőket, részben a város polgárait védte a visszaélések ellen I. Károly decretuma, amely bejelentési kötelezettséget írt elő a lerakóhelyeken, vagyis csak a királyi hatósági emberek tudtával engedélyezte az üzletkötést.¹²⁵ Az árumegállítás és a harmincadvám szedése olykor összefonódott.¹²⁶ Zsigmond király 1405. évi városi decretumában olvashatjuk, hogy az országban lakó kereskedőknek két választott városi polgár által kellett vizsgáltatniuk és lepecsételtetniük a szállítandó bálákat. Ha ezután a harmincad-helyen mégsem fogadták el a hitelesítést, a csomagot felbontatták és semmi tiltott, vagy be nem vallott holmit nem találtak benne, a hivatalnokoknak bánatpénzt kellett fizetniük, ellenkező esetben azonban az árut elkobozhatták.¹²⁷ Lőcse és Késmárk több évszázados „háborúsága” során keletkezett iratokból is ismerjük az árumegállítás menetét. A szekerekkel a városba behozott áruk útja először a harmincad-szedő helyre vezetett, ahol a tartalom alapján lerótták a vámot, valamint magukhoz vették az erről szóló igazoló cédulát. A vámszedő a tételes adatokat (áru jellege, mennyisége, kirótt adó összege, a szállító neve) bevezette a Harmincad-könyvbe, ezután mentek a lerakóhelyre.¹²⁸

A lerakóhelyen (*nyderlag*) a közvetítő kereskedők, vagyis az *unterkäufe*lek¹²⁹ dolgoztak. A közvetítők egyrészt a városba érkező kereskedők, másrészt az egész évben itt tartózkodó, de polgárjogot nem bíró kereskedők üzletkötéseit felügyelték. Esküt tettek a tanács előtt, így városi hivatalnoknak számítottak, fizetésüket azonban a lebonyolított ügyletek után kapták az idegen kereskedőktől. Valószínűleg több nyelven beszéltek és a kereskedelmi ügyletekben is jártasak voltak, hiszen ezek nélkül nem tudták volna ellátni feladatukat. A Jogkönyv precízen szabályozta mind az ő tevékenységüket, mind azon kereskedőket, akikkel kapcsolatba kerültek. Bárminemű üzletkötés tilos volt, ha nem volt jelen a közvetítő. A közvetítőket viszont tilos volt szívességgel vagy adományokkal korrumpálni. Feladatuk volt az előírt eladási mennyiségek betartatása, a közmérlegek felügyelete, a magánmérlegelés leleplezése, a szekerek rakományainak ellenőrzése mind a kicsomagolásnál, mind a becsomagolásnál.¹³⁰

Bár nincsen rá adat, de valószínűsíthető, hogy a többi lerakóhelyhez hasonlóan a

közvetítőkön kívül mások is dolgoztak itt. Mester irányította a ház működését, rakodómunkások segítették a közvetítő kereskedők munkáját a csomagolásnál és írások jegyezték fel a behozott és a kivitt áruk mennyiségét, jellegét és értékét a házkönyvbe. (13. kép)

Velencében két nagy árulerakat működött, az egyik az Európából, elsősorban német területekről érkező kereskedők számára a *fondaco dei tedeschi* (melynek épülete ma is áll), a másik a keleti kereskedők számára épített *fondaco dei turci*. A németek lera-katáról fennmaradt számos forrás alapján összeállították működési rendjét.¹³¹ A hajón érkező kereskedőt egy alkalmazott, a *barcharuolo* a *fondacoba* kísérte, ahol a *partadori* nevű rakodómunkások kipakolták az árut, és rögtön az épület földszinti raktárába vitték. A kereskedőt a *visdomini* irodájába irányították, ahol feljegyezték a szállított áru mennyiségét. A feljegyzett lista alapján megállapították a vámot, letétbe helyezték a fegyverét és kijelölték a szállását az épület emeletén. Az üzleteket a *messeta*, vagyis közvetítő segítségével kellett lebonyolítani, ha árverésre került sor, azt az *incantadori*, vagyis az árverező intézte. Az eladott áruért kapott pénzt a városban el kellett költenie, nem vihette magával, ezért a kereskedők újabb készletet állítottak össze a továbbszállítandó cikkekből. A *messeta* kíséretével vásárolt fűszereket, selymeket, bársonyokat stb. a *pesadori* mérlegelte és a *ligadori* csomagolta be bálákká. Indulás előtt a *fonticariusnál* kifizette a vámot és megkapta érte az igazoló cédulát.¹³²

Az ulmi Gräth¹³³ kifejezetten az árumegállító jog miatt a városba érkező nagykereskedők számára épült. A mérleg- és tárház funkciót is betöltő épület három oldalról szabadon állt, így a bálákat szállító szekerek könnyedén be tudtak hajtani a kapuin. Az emeleten tartózkodott a *Gretmeister* és a *Gretzoller*, akik a ház működését felügyelték, a mérlegpénzt, a vámot és a közvetítők díját beszedték, a kasszát kezelték. Minden befizetést saját könyvekbe könyveltek el, az üzleti könyveket az *Unterkäufer*-ek ellenjegyezték a visszaélések elkerüléséért. A földszinten voltak az írószobák és a kis mérleg, ahol az *Unterkäufer*-ek az üzleti ügyeket lebonyolították. A személyzetet, akik a bálák csomagolását és a szállítását intézték *Rotték*-nak hívták. A *Gretknecht*-ek az áruk kezelését, a ki- és berakodást végezték. A házat nyáron reggel 6-kor, télen 7-kor nyitották ki és este 8-kor, illetve 7-kor zárták be.¹³⁴ Földszintje három részből állt: a mérlegházból, a sóraktárból és a bálakötöző helyiségből. Emeletén valószínűleg a személyzet lakásai és raktárak helyezkedtek el.¹³⁵ Az árucarnokok működési rendjét szigorúan szabályozták a *Kaufhausordnungokban*.¹³⁶ Budán a Jogkönyv 405–441. cikkelyei szólnak erről és feltételezhető, hogy a helyi házszabályokat emelték be a város jog-gyűjteményébe.

Az Európában ismert árucarnokok közül csak a budaival építészeti szempontból közvetlen hasonlóságot mutató analógiákat mutatom be. A mainzi Kaufhaus 1317-ben épült a város polgárai és kereskedői számára a Rajna partján.¹³⁷ A 41x27,8 méter nagyságú épület két nagyobb és két kisebb kapuval rendelkezett a ház egy-egy oldalán. Földszinti és emeleti termének boltozatát két-két pillérsor tartotta. A Kaufhaus-ban volt a Wieger-nek nevezett mérleg, amelyen a kereskedők áruikat mérlegelték. Frankfurtban a Leinwandhaus korai tömbje és a Stadtwaage képviselte ezt az épület-

típust.¹³⁸ A többszörösen átépített és bővített árucarnok a közéjük emelt Neues Kaufhaus-szal együtt egybefüggő kereskedelmi épület-komplexummá váltak a középkor végére. A konstanzi Kaufhaus a 14. század végén épült fel eredetileg a vászonkereskedők árucarnokaként. (14. kép)¹³⁹ Az árumegállító jog miatt egyre gyarapodó városnak azonban szüksége volt egy árulerakatra, ezért a ház földszintjét erre, emeletét pedig továbbra is vászonkereskedelemre használták.¹⁴⁰ Az 53x23,5 méter alapterületű épületben két masszív, fából faragott pillérsor tartja az emeletet. A tetőszerkezetből a Bodeni tó felé eső oldalon három tornyocska emelkedett ki, a középsőből az áruk emeletre emeléséhez szükséges csörlő vagy daru nyúlt ki. A ház három oldalán található kapuk közül az egyik közvetlenül a tenger felé nyílt, amelyből az út egy rámpán keresztül megközelíthető, rakodásra használt kis szigetre vezetett. Az épületben működött egy nagyméretű mázsáló mérleg és 1539-óta egy kis mérleg is, amellyel a 25 fontnál kisebb súlyú árut tudták megmérni. Az emeleten végezték a helyben készült textilárak és fonalak szemrevételezését. Amelyik megfelelőnek bizonyult csak azt lehetett árusítani. Azoknak az idegen kereskedőknek, akik a hetipiacon árultak, a két piacnap között a házban kellett tárolni termékeiket.

A budai árumegállító helyszínére vonatkozóan a Jogkönyv szűkszavúan fogalmaz:

17. A St. Gallenben álló Waaghaus

Fotó: Benda Judit

„ne menjen sehová máshová áruját eladni, csakis ide Buda városába, a lerakatba”.¹⁴¹ Hogy ez pontosan mit jelent, csak a fent említett analógiák alapján sejthető. Okleveles adatot nem ismerünk a lerakatról, de egy térképes ábrázoláson feltételezhetően megjelenik. Nicolas Marcel de La Vigne 1686-ban készült városfelmérésén az Alsóvárosban, a Duna partján egy nagyméretű, két pillérsoros csarnoképület alaprajza látható. (15. kép)¹⁴² A várostérképen való kiemelt volta azt jelenti, hogy még így romosan is jelentős épületnek számíthatott. Bontása előtt, 1894-ben – az utókor szerencséjére – falait felmérték, így több adat maradt ránk építészeti jellemzőiből. A 25x47 méter nagyságú épület eredetileg háromhajós csarnok volt melynek síkmenyvezetének gerendázatát 8–8 négyzetes lábazatú pillér tartotta. A fent említett analógiák alapján, vélhetően eredetileg legalább még egy emelete volt a háznak. A térképen látszik, hogy az épület körüljárható, két oldalról utca, két oldalról keskeny köz határolta. Földszintjének déli falán, a nyugati hajó középvonalában egy kapunyílás látható. Amennyiben ez az eredeti középkori kapu helye, úgy tűnik, hogy a Fő utcai homlokzaton eredetileg akár három kapuja is lehetett. A nyugati falán a bontás előtt négy keskeny résablaka volt, de ezek egymástól való távolsága miatt még egy ablak léte valószínűsíthető. A törökkor folyamán és a visszafoglalási ostrom alatt megromgálódott épületet a 18. században erőteljesen visszabontották és fegyvertárrá alakították. Később külső falához három kis helyiséget építettek, amely eleinte kenyér és hús árusítására szolgált.¹⁴³ Az 1894-ben azonban a fegyvertárat lebontották, hogy helyén a Budai Vigadó épüljön fel. Szerencsére néhány Vízivárosról készült távlati fotón még láthatjuk az épületet lebontása előtt. (16. kép)¹⁴⁴

Az árucarnok azonosítását nagyban segítette egy törökkori utazó, Reinhard Lubenau leírása, aki 1587-ben járt Budán. Ő kőpilléres csarnoképületről beszélt, amit kereskedőháznak használtak azelőtt, vagyis a törökök beköltözése előtt. „Továbbmentünk egy nagy palotához, emellett egy istálló van száz ló számára, de nagyon lepusztult állapotú, nem sokkal emellett áll egy erősen falazott épületet valódi kő pillérekkel, mely egy áruháza volt idegenek számára és most is az, de nagyon egyszerű. Mindazonáltal jól megfigyelve mindenféle nemzetű kereskedő volt benne.”¹⁴⁵ A közelében folyt régészeti ásás¹⁴⁶ alátámasztja kiemelt jellegét. Az épülettől közvetlenül délre egy 14–15. századi kavicsos térszíntet tártak fel, amelyre később egy faház épült. A faház leégett romjai közül egy szegkovács (?) műhelyre utaló leleteket találtak. Tehát a csarnoképülettől délre egy kis kavicsos tér terült el, amely valószínűleg az áruval megrakott szekereknek a lerakatba való bekanyarodását szolgálta. A szegkovács műhely pedig a szekerek karbantartásának, lovak patkolásának szolgáltatásával foglalkozó mester munkájának adhatott helyet. A terület az alsóvárosi a Szt. Péter mártír plébánia és a közelében fekvő Kysvasar elnevezésű piactérrel egyenrangú központ volt. A Jogkönyv által említett Zeiselbüchel városrészben¹⁴⁷ szintén árusíthatott hat kofa gyümölcsöt, zöldséget, csirkét, tejterméket, sót és fagygyúgytyát, a városi tanácsban pedig egy polgár képviselte polgárait.¹⁴⁸ Esetleg feltételezhető, hogy a későközépkorban az árumegállítás és a harmincadvámolás a Zeiselbüchelen elhelyezkedő árucarnokban vagy egy annak közelében állott épületben zajlott.¹⁴⁹

Sajnos egyelőre több árucarnokot vagy lerakatot nem ismerünk az ország terü-

letéről, talán egy kivétellel. Ugyanis újabban felmerült a lehetősége annak, hogy a székesfehérvári ún. Hiemer ház Oskola utca 4. alatti épületrésze szintén kereskedelmi célokat szolgált.¹⁵⁰ A város piactérén álló épületet a 15. században bővítették ki és építették át földszintét hárompilléres nagyméretű teremmé.

ÁRUMÉRLEG

Az árumegállításhoz és lerakáshoz több helyen kapcsolódott a mérlegeltetés joga is. A középkori városokban az árumérlegek általában vagy az árucarnokban vagy külön e célra épített mérlegházakban álltak. Az elnevezés azonban megtévesztő, mivel a mérlegház sok esetben valójában árucarnokot jelentett. (17. kép) Háromféle méretű mérleget ismerünk: a kisméretű kézimérleget, melyet sok esetben aranymérlegnek neveztek, általában pénzváltáskor vagy patikákban kis mennyiségek mérésére használtak. A fűszermérleg közepes nagyságú volt, és nevéhez hűen fűszerek és közepes adagok kimérésére használták. A mázsamérlegen mázsálták a teli zsákokat, bálákat és hordókat. (18. kép).¹⁵¹

Buda városában különösen nagy hangsúlyt kaphattak a mérőeszközök, hiszen

18. Mázsálómérleg

Jost Amman: A kereskedelem allegóriája, részlet

1405-ben Zsigmond király a budai mértékegységek használatát az egész országra kötelezővé tette,¹⁵² de egyértelmű adatok a kereskedelmi célokra használt mérlegekről nincsenek. A nyersanyagokat a *grossen gemain stat wag*-on, vagyis a nagy, közös városi mérlegen, míg a fűszereket a *fron wag*-on, azaz a nyilvános mérlegen mérték.¹⁵³ A Jogkönyv előírása a fent említett két mérleg használatát tette kötelezővé a városba érkező (*gast, In Lender, Auss Lender*) kereskedőknek. Ismert adataink csak a szigeti apácák birtokában lévő mérlegekről vannak. A vámházban tartott mérlegeket – mérőeszközöket elsősorban nyersanyagok mérésére használták a vásárvám szedésekor.¹⁵⁴ A birtokukban lévő *mensura staterales* titulusú mérlegek használatát 1395-ben Zsigmond király az apácák kérésére kötelezővé tette a városban lakó kereskedők számára is, akik nem áttartottak a saját házukban tartott mérlegekkel mérni.¹⁵⁵ Mátyás király 1464-ben kiadott oklevele szerint a budai és idegen kereskedők kereskedelmi áruinak mérlegelésére az apácák *Masa* nevű mérlegét kellett használniuk, akiknek ezután a szokásos díjat *Masapenz*-t kellett fizetniük.¹⁵⁶ Egyik esetben sem a vámolási célból történő mérlegelésről hanem a kereskedők egymás közötti üzletkötéseiről van szó, így ez összhangban van a Jogkönyv fent említett előírásaival is.¹⁵⁷ Tanács által hitelesített mérlegük ezen kívül lehetett a kereskedelemmel foglalkozó városi polgároknak, de ezt a vendégkereskedővel való üzletkötés kapcsán nem használhatták, ilyen esetekben a városi mérleget kellett felkeresniük.¹⁵⁸ Úgy tűnik tehát, hogy az apácák vámszedő házában tartott mérlegüket és mérőeszközöket az idegen és a polgárral rendelkező nagykereskedőknek egyaránt használniuk kellett a nagytételű adásvételek alkalmával. Eszerint a vámszedő házuk egyben a városi mérlegház funkcióját is betöltötte. Így talán az sem véletlen, hogy a Jogkönyvből hiányzik a városi mérlegmesterek munkájáról szóló artikulusz.¹⁵⁹

JEGYZETEK

1. A középkori német piactereken található épületekről, építményekről jó összefoglalást ad: *Baeriswyl* 2006: 231–248.
2. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Spekner Enikő és Végh András kollégáimnak munkám során nyújtott kedves segítségükért.
3. A középkori kereskedelmi épületekről röviden: *Benda* 2011.; a kalmárboltokról: *Benda* 2009–2010.; nagykereskedők üzlethelyiségeiről, posztósboltokról és patikákról: *Benda* (kézirat).
4. Egyetlen kivételt jelentenek a halcsontok, mivel ezek vékonyságuk és törékenyséjük miatt ritkán maradtak meg, illetve kerültek elő a feltárásokon. A középkori város étkezésében ezzel szemben igen nagy jelentőségük volt, amiről a halászati jogokról szóló pereskedési iratok is tudósítanak.
5. *Bökönyi* 1958: 455–456; *Bökönyi* 1963: 395–398; *Matolcsi* 1977: 179–180; *Vörös* 1992: 230–231.
6. 1512-ben a margitszigeti apácák előjárója tiltakozott az ellen, hogy a Pest városában, a Hatvani kapu mellett tartani szokott marhavásárt, – amelynek vámjá emberemlékezet óta az apácákat illeti –, a Rákos mezejére helyezték át. (MOL DL 106083/241. sz.) A középkori budai mészárosokról szóló oklevelek többségét közölték eredetiben és magyar fordításban is: *Bevilaqua* 1931. és *Kis–Petrik* 2008.

7. Az óbudai mészárosok panaszolták, hogy a budai és a pesti mészárosok rendszeresen felvásárolták előlük a Pest mellé felhajtott marhákat. *Bevilaqua* 1931: 42; *Kis–Petrik* 2008: 345–347; BTOE III. 898. sz.
8. Hiába adományozta például I. Lajos és Zsigmond király is a halárusítás kizárólagos jogát a budai halárusok, halászok és mészárosok céhének. Az 1474-ben kiadott oklevél szerint már mindenki más, mint például kézművesek, vásári árusok és az óbudai királyi népek is árultak Budán halakat. (MOL DF 286056.) A budai, pesti és óbudai mészárosok peres ügyeinek összefoglalását lásd: *Kubinyi* 2008: 15–24.
9. Buda árszabása 374–375.
10. A göboly vagy söre hízó marha, a tulok igavonó marha volt. Bikaborjúnak vagy üszőnek számított az állat heréletlenül, három éves korig, a tinó a herélt három éves, betanítás alatt lévő marhát, az ökör a herélt, igavonó, betanított marhát jelentette. *Balogh* 1987: 565–566.
11. BTOE III. 898; *Bevilaqua* 1931: 42; *Kis–Petrik* 2008: 346.
12. *Bevilaqua* 1931: 60. és *Kis–Petrik* 2008: 352. (3. articulus).
13. *Bevilaqua* 1931: 62. és *Kis–Petrik* 2008: 353. (6. articulus).
14. *Mollay* 1959: 102. (108. cikkely).
15. *Bevilaqua* 1931: 138. és *Kis–Petrik* 2008: 185.
16. *Mollay* 1959: 102. (108–109. cikkelyek) és 114. (154. cikkely). *Blazovich–Schmidt* 2001: 372–373; 392. A pächlerek valójában sózott, füstölt, főzni való sódort (sonka, lapocka, oldalas) árultak. *Bevilaqua* 1931. 78.
17. *Végh* 2006: 73. és 85.
18. *Mollay* 1959: 103–104. (110–122. cikkelyek). *Blazovich–Schmidt* 2001: 373–374.
19. *Kubinyi* 2008: 29–30.
20. Német nyelvterületen nevük városonként különböző lehetett: Metzgeri, Metzgerlaube, Schirnhaus, Schranne, Schrannenhalle, Fleischerei, Fleischbank, Fleischschal.
21. MOL DF 286050; *Bevilaqua* 1931: 60; *Kis–Petrik* 2008: 358. (4. articulus).
22. MOL DF 286050; *Bevilaqua* 1931: 60; *Kis–Petrik* 2008: 358–359. (5–6. articulus).
23. A vágásról bővebben: *Frecskay* 2001: 271–275; valamint *Bevilaqua* 1931. 215. (Pesti mészárosmesterek céhlevele) és *Vörös* 1992: 232.
24. 1795-ben íródott kérvény a pesti vágóhid átépítése ellen. A vágás közvetlen körülményei és következményei feltehetőleg nem változtak a közben eltelt századok során. *Bevilaqua* 1931: 419.
25. 1806-ban készült számla a vágóhídon készített javításokat részletezi. *Bevilaqua* 1931: 465. A késő-középkori városokban általában kőépületekben vágták az állatokat. A Jogkönyv és a céhlevél kifejezetten a víz fölé nyúló hídról beszél, amelyre felhajtották az állatokat. *Mollay* 1959: 101. (105. cikkely); MOL DF 286050.
26. *Mollay* 1959: 101. (105. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 370–371. A Gemain szó tágabb jelentése: közös, községi, közösségi.
27. MOL DF 286057; *Bevilaqua* 1931: 99–100; *Kis–Petrik* 2008: 378–379.
28. MOL DF 286050; *Bevilaqua* 1931: 60; *Kis–Petrik* 2008: 352. (3. articulus).
29. MOL DF 286056; *Bevilaqua* 1931: 106; *Kis–Petrik* 2008: 381.
30. 1686: „Megtámadom az alsóvárost [...] a szabad kikötő kedvéért, amely ott volt a város alatt.” *Péter* 1986: 38.
31. BFL XV. 16. a. 205/52; BFL XV. 16. d. 241/15 a-c; Plan des Franciscanerbesitzes der Wasserstadt in Ofen, 1761. (Wien, Hofkammerarchiv, Karten und Bauprojekt-register 0-90; BTM Középkori Osztály, Fotótár).
32. *Végh* 2006: 114–118; *Végh* 2008: 62–71; MOL DF 286057.
33. A budai német mészárosokról igen gazdag írásos forrás maradt ránk, mivel a Fleisch hag-

ker tzechenn-nek fennmaradt az 1500–1529 között vezetett céhkönyve. A budai német céh felépítéséről és működéséről részletesen ír *Kubinyi* 2008. 15–55.

34. *Mollay* 1959: 101–102. (106. cikkely); *Blazovich-Schmidt* 2001: 371. és *Király* 1894: 188–189.

35. *Michnay – Lichner* 1845: 80. Középkori recept nem maradt ránk, de Mátyus István marosvásárhelyi orvos 1762-ben megjelent *Dietetica* című gyűjteményében közölt sódar, kolbász és hurka receptje nem állhat messze a korábban készítettektől. *Mátyus* (1989): 129–134.

36. *Lerner* 1959: 21.

37. Budán 42, Pesten 24, Pozsonyban 28, Sopronban 14 szék volt egyes céhek használatában. *Kubinyi* 2008: 48–49.

38. *Kubinyi* 2008: 47; 50.

39. MOL DL 84014; MOL DF 25842.

40. MOL DL 2725.

41. *Sz. Jónás* 1999: 417.

42. *Kubinyi* 2008: 26; 47; 50.

43. *Veltmann* 1993: 85.

44. *Lerner* 1959: 18.

45. Lübeckben a St. Maria templom háta mögött, feltárt Alte Schranken-en, azaz a régi húspiacon fabódék régészeti nyomai találták. *Erdmann* 1980: 81–86.

46. A legszebb példája Frankfurtban a Bender- és Saalgasse közötti ún. Schirnhäusern (Bendergasse 9–11.) volt. *Sage* 1959: 75., 46. Abb. A képe látható Carl Theodor Reiffenstein (1820–1893) festményén: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frankfurt_Am_Main-Scharnhaeuser-Reiffenstein-1875.jpg.

47. Ilyen épület volt az 1475-ben épült, Neustadt an der Orlában álló Fleischbänke. <http://de.wikipedia.org/wiki/Datei:Thueringen-Neustadt-Orla-Fleischbaenke.jpg>

48. *Végh* 2006: 183–184; *Végh* 2008: 343. 48. kép.

49. Horler Ferenc, Czagány István, Gerő Győző (BTM Adattár), Borsos Béla (BFL BMF Tervtár). A Tárnok utca 18. szám alatt ma az Orvostörténeti Múzeum Patikatörténeti Múzeuma, a Budavári Arany Sas Patika működik. *Czagány* 1967; *Czagány* 1968; *Gerő* 1959.

50. A két ház az 1696-ban készült budai telekösszeírásban a Zaiger-ben még egybefüggő hosszú épületként jelenik meg. *Nagy* 1971: 98. No. 95.

51. Nicolao Marcel de La Vigne térképe (BTM Metszettár). *Rózsa* 1999: 68–70. Kat. No. 27.

52. *Mollay* 1959: 101–102; 113–115. (106. és 154. cikkelyek); *Blazovich-Schmidt* 2001: 371; 392.

53. Tárnok utca 18. Tudományos dokumentáció (BTM, Középkori Osztály, Rajztár)

54. *Végh* 2006: 117–118; *Végh* 2008: 60–62.

55. *Kubinyi* 2008: 36–37.

56. *Végh* 2006: 79.

57. MOL DL 106083.92; 849. és MOL DL 61985; hivatkozik rá *Kubinyi* 2008: 48.

58. *Kubinyi* 2008: 48–49.

59. *Kovachich* 1799: 383–385. 411. sz.; MOL DF 283678/401–403. 412. sz. Köszönöm Spekner Enikőnek, hogy felhívta rá a figyelmemet.

60. *Ballá Antal*: Pest belterületének kataszteri térképe 1785. BFL XV. 16. b. 221/1. Az épület egy 1787-ben készült térképen is szerepel, „városi hússzékek” néven. BFL XV. 16.6 222/1

61. A kettős épület szerepel más 18. századi térképeken is: *Holló* 1994: 25–26; 29–30., *Fabó-Holló* 2003: I/1 4. kép, I/2 24. 836. sz.

62. Az épületeket Bevilacqua-Borsody Béla azonosította a középkori mészárszékekkel. Véleményével egyetérttek. *Bevilacqua* 1931: 376; 428–429.

63. Források 1971. 40; 45.

64. *Fügedi* 1959: 13; 44; MOL DL 5813.

65. BTOE III. 898; *Bevilacqua* 1931: 42–44; *Kis-Petrik* 2008: 346–347.

66. *Sümegegy* 1928: 104. 166–167.

67. *Bertalanné* 1997: 323–324.

68. A legkorábbi épületmag 17 méter, az ehhez másodlagosan épült szintén 17 méter, az egyesítés során hozzájuk csatolt kapualj és a harmadik kisméretű ház adja a teljes hosszúságot. *Bertalanné* 1997: 323.

69. MOL DL 24670; 2725; 87090.

70. *Szakály – Szűcs* 2005. 77., *Kubinyi* 1973. 21., 26. j.

71. Az épületet Mészáros Orsolya tárta fel 2003–2004-ben. A 15. század második felében épült ház kibontott falainak részletes leírását és értelmezését lásd: *Mészáros* 2009: 58–63.

72. *Mollay* 1988: 294; 320. *Dávid-Goda-Thierring* 2008: 193. A 14 hússzéket a Városháza teréről a Sópiafra, vagyis a mai helyére telepítették. *Mollay* 1993. XXXIII–XXXIV.

73. Az épület kutatását Dávid Ferenc végezte. Tudományos dokumentáció (KÖH Tervtár).

74. *Niedermaier* 2008: 214–215. A Piata Mica 21. szám alatt álló Hala Macelarilor, azaz mészárosok csarnoka, ma a Brukhenthal Múzeum művészeti kiállításainak ad otthont.

75 <http://www.punkte-fuer-flensburg.de/fotos/schrangen.html> weboldalon.

76. MOL DF 286050; *Bevilacqua* 1931: 60; *Kis-Petrik* 2008: 358. (4. articulus).

77. 1701-ből fennmaradt panaszoslevél arról tudósít, hogy egy pesti mészárosmester italt is mér és lacikonyhát is tart. *Bevilacqua* 1931: 245–246.

78. A Garküchében dolgoztak a Garkoch-ok, vagyis a piaci szakácsok. A Gar szó jelentése: megfőtt, megsült, elkészült. A magyar változatának, a lacikonyhának az elnevezését nem ismerjük pontosan, de nem valószínű, hogy az Ulászló királlyal kapcsolatos mondájából keletkezett. A Latzschrürze szó mellkast is fedő kötényt jelent, olyat, amelyet a múlt században még hordtak a mészárosok. Feltételezzük, hogy ennek a konyhai munkaruhának is használt ruhadarab szavának (Latzschrürze Küche? / kötényes konyha) a rövidüléséből és fordításából születhetett a lacikonyha elnevezés. A lacikonyha szóról más értelmezések is születtek: *Bevilacqua* 1931: 94–95.

79. *Mollay* 1959: 114. (154. cikkely); *Blazovich-Schmidt* 2001: 392.

80. *Végh* 2006: 72.

81. *Végh* 2008: 60.

82. Készítette Matthias Seutter augsburgi térképész 1750-ben. „N” jelölés alatt található a Garküche.

83. <http://www.altfrankfurt.com/Altstadt/DomOst/Garkuechenplatz/>

84. A pékek gyakran béreltek és működtettek malmokat. MOL DL 13.682; MOL DL 39.227; MOL DL 106006; MOL DL 22546; MOL DL 106075. Az öröltetésről és a molnárokról lásd: *Kubinyi* 1973: 58; 123–124.

85. *Mollay* 1959: 110–111. (145. cikkely) és 203. (443. cikkely), valamint *Blazovich-Schmidt* 2001: 385; 543–544. Angliában és Itáliában, illetve Pozsonyban is maradtak fenn a kenyerek és zsemle méretére, súlyára és árára vonatkozó előírások. (*Ross* 1956: 334–340; *Vignazia* 2010: 196–197. és *Király* 1894: 187. és 405.) Kenyér, cipó, vekni és zsemle méretek vannak bekarcolva a freiburgi dóm falába.

86. A modern lisztörlési osztályozás fordítva számítja a minőségeket: a O-ás kenyérliszt a legfinomabb szemcséjűre örölt, míg a zsemlyeliszt egy alacsonyabb kategóriához tartozik. *Frecskay* 2001: 294. és 332.

87. *Mollay* 1959: 112. (149. cikkely) és *Blazovich-Schmidt* 2001: 388.

88. *Mollay* 1959: 114. (154. cikkely) és *Blazovich-Schmidt* 2001: 391. A magyar kiadásban a

fent említett gabonákat darának fordították, azonban az eredeti német szöveg egyértelműen prein-t emleget és nem gries-t, mint a 443. cikkelyben az őrlésre vonatkozóan.

89. MOL DL 75537; MOL DL 55338; MOL DL 55606.

90. Maister pegken, müttel pegken és wechtler pegken-ekről ír a Budai Jogkönyv. A soproni telekkönyvekben bäcker, weissbäcker és mittelbäcker elnevezések fordulnak elő. *Mollay* 1993: 201–203.

91. A középkori zsemle kinézetre és minőségre is a mai császárzsemlenek felelhetett meg. Amit ma vizes-zsemlenek ismerünk, az valójában kenyérlisztből készült Brötchen, vagyis kenyérke.

92. A kenyérfőzés fortélyairól és a rontott kenyér élettani hatásairól ír Mátyus István és Nagyváthy János. *Mátyus* 1989: 77–92; *Nagyváthy* 1986: 65–76.

93. *Mollay* 1959: 110–111. (145–147. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 385–387.

94. Pozsonyban római számot nyomtak a kenyérbe, Paduában pedig a pék a saját mesterjegyét pecsételte bele. *Király* 1894: 187. és 405. (122. cikkely); Statutum XV. Közli *Vignazia* 2010. 46.

95. *Lerner* 1959: 30; *Király* 1894: 188.

96. Például a pandemain háromszor szitált búzalisztból, a wastel finomra őrlött fehér lisztből készült. A cocket egyszerűbb fehérkenyeret, a tourte barnakenyeret, a clapbread árpakenyeret, a horse bread pedig bab, borsó vagy más magok felhasználásával készült kenyeret jelentett. *Ross* 1956: 333. és <http://www.medieval-recipes.com/medievalfood/bread.htm>

97. A termékek együttes ábrázolása Bécsben, a Grünangergasse 8. számú ház kapuja fölött található házjegy a 18. században készült, de a kifli kivételével a középkori péksüteményeket ábrázolja.

98. *Jünemann* 1981.

99. *Mollay* 1959: 110. (145. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 385.

100. *Király* 1894: 186.

101. *Végh* 2006: 108. és 118–119; MOL DF 283678.

102. Kemencetípusokról, kenyérsütésről, sütőeszközökről és módszerekről ír bővebben: *Sabján* 2008.

103. *Frecskay* 2001: 340–343.

104. *Mollay* 1959: 114. (154. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 391. A közönséges kenyeret áruló müttel pékek és a rozsos kenyeret áruló wechtler pékek állványról, illetve földről való árukinálásának magyarázata lehet a termék árából befolyó haszon és a piaci helypénz egyenes arányban álltak egymással.

105. *Végh* 2006: 86. és 184.

106. BFL Budai Telekkönyvi Iratok, IV. fond főcsoport, 1009 fond, G állag, II–144 jelzet. Közli *Czagány* 1968/2: 125.

107. *Mollay* 1959: 110–111. (145. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 385.

108. A régészeti feltárás és a műemléki kutatás is megállapította, hogy a telken álló ház pinceszintje nem tartalmazott középkori falrészleteket. Ásatási napló (BTM Adattár) és Tudományos dokumentáció (BTM Középkori Osztály, Rajztár). Az ásatásról készült publikációban a régész sajnos nem fogalmazott ilyen egyértelműen. *Zolnay* 1973: 248–249., *Farbaky* 2004. 155.

109. *Végh* 2006: 85.

110. Fortuna utca 18. Régészeti dokumentációi *Altmann Júlia – R. Zádor Judit* 1990–1993. (BTM Adattár), *Altmann* 2003. 10.

111. *Kubinyi* 1973: 14.

112. *Kelényi* 1943: 327.

113. Elnevezésük változatos volt: Brotbank, Brotschal, Brotlaube, Bäckerhaus, Bäckerei, Bäckerbuden.

114. *Krajíc–Skružný* 1988: 117–122.

115. *Haas* 1988.

116. *Billert–de Lage–Siewert* 1985. 401–403.

117. *Vignazia* 2010: 27–29. és Statutum XIII. Közli *Vignazia* 2010: 45–46.

118. MOL DF 201701; *Mollay* 1961: 129.

119. *Ipolyi* (2005.) 64. Eredeti szöveg a Városi levéltár 10. csomag 8. szám. A szöveg gondozója Koncsol László fordításában hús és zöldség árusítására szolgáló hosszú faházról szól az oklevél.

120. *Nagel* 1971. 31., 41., 62–68. (gazdag képanyaggal).

121. *Végh* 2006: 29–30.

122. *Mollay* 1959: 204–205. (444. cikkely), *Blazovich–Schmidt* 2001: 204. A budai polgárok elsősorban I. Károly oklevelére hivatkoztak. Ez az oklevél nem maradt fenn, de az I. Lajos által Kassa városának 1347-ben adományozott árumegállító jog „Buda városának mintájára” készült. *Pach* 1999: 242.

123. *Mollay* 1959: 91–92. (78. cikkely), 190. (405. cikkely), 198. (426–427. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001: 355; 525; 536.

124. *Domanovszky* 1916: 257–298; a budai harmincadról: *Pach* 1999: 255–257.

125. CJH Károly Róbert 1342. évi decretuma 14. §. 155.

126. *Domanovszky* 1916: 292; *Pach* 1999: 248–253.

127. CJH I. Zsigmond 1405. évi első decretuma (II.) 15. cikkely, 221–223.

128. *Domanovszky* 1922: 130. Az 1542. évből fennmaradt harmincadkönyvek adatait lenyűgöző részletességgel dolgozta fel *Ember* 1988.

129. Vagy másképpen maklerek, sensalok a város megbízásából bonyolították az ügyleteket. A 16. századtól nyugaton feltűnő árutőzsdék brókerei is ilyesfajta kereskedelmi ügynökök voltak, ám ők már egy-egy kereskedő felkérésére alkudtak.

130. *Mollay* 1959: 96–98. (92–96. cikkelyek) és 190–202. (405–441. cikkelyek), *Blazovich–Schmidt* 2001: 362–365; 525–542.

131. *Hoffmann* 1932. 244–252.

132. Az üzletház udvarát Raphael Custos augsburgi művész 1616-ban készült metszete örököltette meg.

133. *Nübling* 1900/1. 406–417; *Nübling* 1900/2: 4–7. Az épület egy 1853-évi tűzvészben megsemmisült.

134. Az ulmi Grethausnak saját házirendje volt. Az elsőt 1389-ben írták, melyet 1414-ben megújítottak és 1510-ben kiegészítettek. *Nübling* 1900/1: 141; *Nübling* 1900/2: 3–4.

135. *Nagel* 1971: 156–157; 319c. Kép.

136. A mainzti a 15. század közepét, a strassburgit 1477-ben foglalták írásba.

137. *Nagel* 1971. 85–90; 227–246. Kép.

138. U.o. 118–121; 258–264. Kép.

139. U.o. 135–140; 275–297. kép

140. Az emeleti teremben tartották a konstanzi zsinatot is 1414 és 1418 között.

141. „So schol er mit der selben kaufman schacz nydert anders wo hyn czihen zu vorkauffen, wenn hy yn dy stat zu ofen In dy nyder lag”. *Mollay* 1959: 190. (405. cikkely), *Blazovich – Schmidt* 2001: 525.

142. Az épületet H. Gyürky Katalin azonosította középkori árucarnokként. Korábban felmerült a lehetősége, hogy az épületet a török korban emelték, de a korszakkal foglalkozó Gerő Gyöző elfogadta Gyürky Katalin véleményét, hogy középkori épületről volt szó. *Gyürky*

- 1971: 235–240; *Gerő* 2003: 198–199.
 143. *Nagy* 1964: 221. No. 116; 117; 118.
 144. BTM Kiscelli Múzeum, Fotótár.
 145. „Weitter sei wier zu einem grossen Palatio komen, daneben ein Pferdestal auf etlich hundert Pferde, aber sehr verfallen, balde daneben gahr ein starkes gemauertes Gebeude mitt lauter steiner Pfeiler, welches ein Kaufhaus vor die Fremden gewesen und noch ist, aber sehr einfeldt. Wirdt aber gleichwol wol bewachtet; wahren von allerlei Nation Kaufleut drein.” *Sahm* 1912: 80–81.
 146. Végh András ásatásvezető szíves szóbeli közlése.
 147. *Végh* 2006: 96. A Zeiselbüchelt azonosították a más helyeken Szt. István külvárosnak említett városrészrel, amely a Szt. István protomártírról elnevezett ágostonos kolostor körül terült el. A kolostor templomának északi falát, tornyát és temetőjét feltárta a kutatás. *Végh* 1998: 15–17.
 148. *Mollay* 1959: 72; 115. (33. és 154. cikkely), *Blazovich–Schmidt* 2001: 322; 393.
 149. A Zeiselbüchel elnevezés jelenthet egy szóösszetételt, amely a „vámkönyv” kifejezéssel fordítható le. A Zeise előtag vámot, adót, a Büchel pedig könyvet jelentett a középkori német nyelvben. *Wahrig* 1980: 4251. és 780–781. hasábkok.
 150. *Cservenka* 2005., *Mentényi* 2004. 108.
 151. Kézi- vagy aranymérleget és ehhez tartozó súlyokat gyakran találnak ásatásokon. Fűszermérleggel elsősorban boltábrázolásokon találkozhatunk. Schaffhausenben fennmaradt egy Fronwaag, Kronbergben pedig egy Zehentwaage elnevezésű középkori mázsálómérleg.
 152. CJH I. Zsigmond 1405. évi első decretuma (II.) 1. cikkely, 1. §. A mértékek egységesítése és az idegen kereskedők áruinak a városi hiteles mérlegen történő mérlegeltetésének kötelezettsége mind a középkorban szinte városonként különböző mértékek használatakor előálló vitás kérdések megelőzésére szolgálhatott.
 153. A fronwaag régiesebb kifejezés és földesúri mérleget jelent, a stadt waag használata a városi polgárság kereskedelmi szabadságjogaihoz tartozott. A kétféle elnevezés általában ugyanazt a típusú mázsáló mérleget jelentette, míg Budán egyértelműen egy kisebb és egy nagyobb súlyokat mérő eszköz megkülönböztetésére szolgált. *Mollay* 1959: 192. (411. és 412. cikkely), *Blazovich–Schmidt* 2001: 528.
 154. MOL DL 13678.
 155. MOL DL 8058.
 156. MOL DL 16034; MOL DL 22293. MOL DL 106083.238.
 157. Kis–Petrik 2008. 241–242.
 158. *Mollay* 1959: 89; 192. (73; 413. cikkely), *Blazovich–Schmidt* 2001: 352; 529.
 159. *Mollay* 1959: 110. (143. cikkely); *Blazovich–Schmidt* 2001. 384.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- Altmann* 2003
Altmann Júlia: Fortuna utca 18. – Középkori lakóház üvegleletei. *Budapest Régiségei* XXXVII. 2003. 9–12.
Baeriswyl 2006
Baeriswyl, Armand: Die Topografie des Städtischen Markts im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit am Beispiel süddeutscher und schweizerischer Städte. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 34. 2006. 231–248.

- Balogh* 1987
Balogh István: Szarvasmarha. Magyar Néprajzi Lexikon IV. (Né – Sz). Főszerk: *Ortutay Gyula*, Akadémia, Budapest, 1987. 565 Budapest 566.
Benda 2009–2010
Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok. *Budapest Régiségei* XLII – XLIII. 2009–2010: 93–120.
Benda 2011
Benda Judit: A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán
Történelmi Szemle LIII. 2011/2 259–282.
Benda (kézirat)
Benda Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán III. Távolági kereskedők üzleteliségei, posztósboltok, patikák.
Bertalan 1997
Bertalan Vilmosné: Budapest, III. ker. Lajos u. 158. számú ház feltárása. *Budapest Régiségei* 31. 1997: 323–348.
Bevilaqua 1931
Bevilaqua Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai I. Franklin Társulat, Budapest, 1931.
Billert–de Lage–Siewert 1985
Billert, Andreas–de Lage, Colin–Siewert, Horst H.: Altstadtsanierung: zum Beispiel Lübeck. *Die Alte Stadt* 1985/4; 387–407.
Blazovich–Schmidt
 Buda város jogkönyve II. szerk: *Blazovich László*, Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17., Szeged, 2001.
Bökönyi 1958
Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. XIII–XVII. század. *Budapest Régiségei* XVIII. 1958. 455–486.
Bökönyi 1963
Bökönyi Sándor: A budai várpalota ásatásának állatsontanyaga. II. *Budapest Régiségei* XX. 1963. 395–425.
 BTOE
 Budapest történetének okleveles emlékei III. (1382–1439) 1-2., összeállította: *Kumorovitz Lajos Bernát*. Budapest, 1987.
 Buda árszabása
 Buda város árszabása II. Lajos korában (1522.) Közli: *Kemény Lajos, Történelmi Tár* 1889. 372–382.
Czagány 1967
Czagány István: Patikamúzeum a budavári volt „Arany Sas” gyógyszertárban. *Műemlékvédelem* XI. (1967/3) 173–179.
Czagány 1968/1
Czagány István: A budavári „Arany Sas” patika. *Orvostörténeti Közlemények* 44. (1968) 53–82.
Czagány 1968/2
Czagány István: Komplex kutatási módszer az építészettörténeti és helytörténeti tudomány szolgálatában. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 1968/1–2. 63–147.
Cservenka 2005
Cservenka Judit: A székesfehérvári Hiemer – Font – Caraffa tömb vizsgálata. *BMGE Műemlékvédelem* 2005. VII. évf. 3. szám

http://arch.et.bme.hu/korabbi_folyam/27/27cservern.htm
Dávid–Goda–Thierring 2008
Dávid Ferenc – Goda Károly – Thirring Gusztáv: Sopron belvárosának házai és háztulajdonosai 1488–1939. Sopron, 2008.
Domanovszky 1916
Domanovszky Sándor: A harmincadvám eredete. MTA, Budapest, 1916. (különlenyomat) 247–298.
Domanovszky 1922
Domanovszky Sándor: A szepesi városok árúmegállító-joga. Lőcse és Késmárk küzdelme az árúmegállítáért 1358–1570. MTA, Budapest, 1922.
Ember 1988
Ember Győző: Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén. Akadémia, Budapest, 1988.
Erdmann 1980
Erdmann, Wolfgang: Markt- und Kaufleutviertel. Archäologie im Marktviertel von Lübeck *Archäologie in Lübeck*. Museum für Kunst und Kulturgeschichte der Hansestadt Lübeck. 1980. 81–86.
Fabó–Holló 2003
Fabó Beáta–Holló Szilvia Andrea: Budapest térképeinek katalógusa. I/1 kötet 1660–1873, I/2 kötet 1660–1873. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2003.
Farbaky 2004
Die Esterházy-Gebäude in der Budaer (Ofner) Burg. In.: *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn*. Jahrbuch für Hausforschung. Band 47. Marburg 2004. 147–181.
Frecskay 2001
Frecskay János: Mesterségek szótára. Nap Kiadó, Budapest, 2001. (reprint)
Fügedi 1959
Fügedi Erik: Topográfia és városi fejlődés a középkori Óbudán. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 13. 1959. 7–56.
Gerő 1959
Gerő Győző: Tárnok utca 18. sz. in: A Budai Vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. *Budapest Régiségei* 19. 1959. 318–321.
Gerő 2003
Gerő Győző: A Buda-Vízivárosi Tojgun pasa dzsámi és a Tojgun pasa mahalle. *Budapest Régiségei* 37. 2003. 197–208.
Gyürky 1971
H. Gyürky Katalin: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. *Budapest Régiségei* 22. (1971), 223–243.
Haag 2003
Haag, Simon G.: Das Fragment eines Heilbronner Amtsbuchs im Hohenlohe – Zentralarchiv Neuenstein. *Heilbronnica* 2., Beiträge zur Stadtgeschichte, 2003. 139–162.
Haas 1988
Haas, Walter: Die Lochgefängnisse unter dem alten Rathaus als Rest des Heilbronner Brothauses in Nürnberg. *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 75., 1988.
Hoffmann 1932
Hoffmann, J. Wesley: The Fondaco Dei Tedeschi: The Medium of Venetian-German Trade The Journal of Political Economy, Vol. 40, No. 2. 1932., 244–252.
Holló 1994
Holló Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Officina Nova, Budapest, 1994.
Ipolyi (2005)

Ipolyi Arnold: Besztercebánya városa műveltségtörténeti vázlata. Madách-Posonium, reprint, 2005.
Jankovich 1967
Jankovich Miklós: Adalékok a magyar szarvasmarha eredetének és hasznosításának kérdéséhez. *Agrártörténeti Szemle* 1967/3–4. 420–431.
Jünemann 1981
Jünemann, Joachim: Spendebröt als mittelalterliches Vermächtnis im Braumtum zwischen Weser und Leine. *Göttinger Jahrbuch* 1981. 173–201.
Kelényi 1943
Kelényi B Ottó: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. *Budapest Régiségei* 13. 1943. 321–334.
Király 1894
Király János: Pozsony város joga a középkorban. MTA, Budapest, 1894.
Kis–Petrik 2008
Kis Péter–Petrik Iván: A budai német mészárosok céhének középkori oklevelei (1235/1270–1519). In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez I. Szerk: *Kenyeres István*, Budapest Főváros Levéltára – Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008. 329–389.
Kovachich 1799
Kovachich Márton György: Formulae solennes styli... Pest 1799.
Krajíc–Skužný 1988
Krajíc, Rudolf–Skužný, Ludvik: Výzkum středověké pekárny v Soběslavi, okr. Tábor, *Archaeologia Historica* 13., 1988. 117–131.
Kraft 1953
Kraft Else: Fränkische Kochkunst im Mittelalter (15. Jahrh.). *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg* 44. 1953. 231–237.
Kubinyi 1973
Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In.: Budapest története II., főszerk.: *Gerevich László*. Budapest Főváros Tanácsa, Budapest 1973.
Kubinyi 2008
Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez I. Szerk: *Kenyeres István*, Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008. 15–55.
Lerner 1959
Lerner, Franz: Geschichte des Frankfurter Metzger-Handwerks. Verlag Waldemar Kramer, Frankfurt am Main, 1959.
Matolcsi 1977
Matolcsi János: A budai királyi palota Északi előudvarában feltárt XIV – XV. századi állatcsontok. *Budapest Régiségei* XXIV/3, 1977. 179–193.
Mátyus (1989)
Mátyus István: A jó egészség megtartásának módjáról. Magyar Hírmondó, Magvető, Budapest, 1989. (reprint)
Mentényi 2004
Die Erforschung der erhaltenen mittelalterlichen Gebäude des sogenannten „Hiemer-Blocks“ in Székesfehérvár. In.: *Bauforschung und Hausforschung in Ungarn*. Jahrbuch für Hausforschung. Band 47. Marburg 2004. 95–128.
Mészáros 2009
Mészáros Orsolya: A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett

2003–2004. évi ásatások új topográfiai eredményei. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv* IV. 2009. 51–71.
Michnay–Lichner 1845
Michnay Endre–Lichner Pál: Buda városának törvénykönyve MCCXLIV–MCCCCXXI-ből. Pozsony 1845.
Mollay 1959
Mollay, Karl: Das Ofner Stadtrecht. Monumenta Historica Budapestinensia I. Akadémia, Budapest, 1959.
Mollay 1993
Mollay Károly: Első telekkönyv (1480–1553). Sopron város történeti forrásai A) sorozat, 1. kötet, Soproni Levéltár–Soproni Múzeum, szerk.: *G. Szende Katalin*, Sopron, 1993.
Nagel 1971
Nagel, Gerhard: Das mittelalterliche Kaufhaus und seine Stellung in der Stadt. Gebr. Mann Verlag, Berlin 1971.
Nagy 1964
Nagy Lajos: A Viziváros XVII. század végi topográfiája. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 1964. 181–249.
Nagy 1971
Nagy Lajos: A budai Vár topográfiája a XVII. század végén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 27. 1971. 81–119.
Nagyváthy (1986)
Nagyváthy János: Magyar házi gazdaszony. Pest 1820., [Reprint] Mezőgazdasági Könyvkiadó 1986.
Niedermaier 2008
Niedermaier, Paul: Städte, Dörfer, Bauwerke: Studien zur Siedlungs- und Baugeschichte Siebenbürgens. Böhlau Verlag, Köln–Weimar 2008.
Nübling 1900/1
Nübling, Eugen: Ulm's Handel im Mittelalter. Druck und Verlag von Gebrüder Nübling, Ulm 1900.
Nübling 1900/2
Nübling, Eugen: Ulm's Kaufhaus im Mittelalter. Verlag von Gebrüder Nübling, Ulm 1900.
Pach 1990
Pach Zsigmond Pál: „A harmincadvám eredete”. Akadémia, Budapest, 1990.
Pach 1999
Pach Zsigmond Pál: A harmincadvám az Anjou-korban és a 14–15. század fordulóján. *Történelmi Szemle* 41. 1999/3–4. 231–277.
Pataki 1950
Pataki Vidor: A budai vár középkori helyrajza. *Budapest Régiségei* XV. (1950) 239–301.
Paulus 1987
Paulus, Helmut-Eberhard: Albrecht Altdorfer als Stadtbaumeister von Regensburg. Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg 127. Band 1987. 165–170.
Petrik 2008
Petrik Iván: A nyulak szigeti apácamonostor vámkonfliktusai Budával és Pesttel. *URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv* III., 2008. 227–248.
Péter 1986
Lotharingiai Károly XI. Incének írott levele. In: Buda ostroma 1686. Szerk.: *Péter Katalin*, 37–42. Magyar Levelestár, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
Ross 1956
Ross, Alan S. C.: The assize of bread. *The Economic History Review*, New Series, Vol. 9. No. 2., 1956. 332–342.
Rózsa 1963
Rózsa György: Budapest régi látképei 1493–1800. Új Művészeti Kiadó, Budapest, 1999.

Sabján 2008
Sabján Tibor: Kenyérsütő kemencék. Terc, Budapest, 2008.
Sage 1959
Sage, Walter: Das Bürgerhaus im Frankfurt am Main. Das deutsche Bürgerhaus 2. Tübingen 1959.
Sahm 1912
Sahm, Wilhelm: Beschreibung der Reissen des Reinhold Lubenau. *Mitteilungen aus Stadtbibliothek zu Königsberg* i. Pr. 4. Königsberg, Kommissions Verlag von Ferdinand Beyers Buchhandlung, 1912.
Sümegehy 1928
Sopron vármegye levéltárának oklevélgyűjteménye. I. rész: Középkori oklevelek (1236–1526). Összeállította *Sümegehy Dezső*, Sopron, 1928.
Szakály 1986
Buda visszafoglalásának emlékezete 1686. Szerk: *Szakály Ferenc*, Európa, Budapest, 1986.
Szakály Ferenc–Szűcs Jenő: Budai bortizedjegyzék a 16. század első harmadából. *História – MTA TTI*, Budapest, 2005.
Sz. Jónás 1999
Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Szerk: *Sz. Jónás Ilona*, Osiris, Budapest, 1999.
Fagniez 1900
Fagniez, Gustav: Documents relatifs á l'histoire de l'industrie et du commerce eu France T. I–II. Paris, 1900. 124–128.
Végh 1998
Végh András: A középkori ágostonos kolostor felfedezése a Vizivárosban. *Magyar Múzeumok* 1998/3. 15–17.
Végh 2006
Végh András: Buda város középkori helyrajza I. *Monumenta Historica Budapestinensia* XV–XVI., BTM, Budapest, 2006.
Végh 2008
Végh András: A budai német mészárosok céhkönyvének helyrajzi vonatkozásai. In: A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei. Források Budapest közép- és kora újkori történetéhez I. Szerk: *Kenyeres István*. Budapest Főváros Levéltára–Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 2008. 57–72.
Veltmann 1993
Veltmann, Claus: Knochenhauer in Lübeck am Ende des 14. Jahrhunderts. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1993.
Viganza 2010
Viganza, Adriana: Die Meriegola der Bäcker von Padua (15. bis 17. Jahrhundert) *Medium Aevum Quotidianum* XXV. Krems, 2010.
Vörös 1992
Vörös István: Egy 15. századi budavári ház állatsontleletei. A budavári középkori piacok húsellátása a csontleletek alapján. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1992. 227–239.
Wahrig 1980
Wahrig, Gerhard: Deutsches Wörterbuch. Mosaik Verlag, München, 1980.
Zolnay 1973
Zolnay László: Kutatások a Tárnok utca 9–13. számú telkeken. *Budapest Régiségei* XXIII. 1973. 245–254.

JUDIT BENDA
COMMERCIAL BUILDINGS IN MEDIEVAL BUDA
HOUSE OF BUTCHERIES, BAKERIES, MARKET HALL

ABSTRACT

As a result of the comparison of medieval charters, the Budai Jogkönyv (Buda Book of Right) and some of commercially used buildings has been identified and reconstructed they possible look. This study is about the medieval guilds of Butchers, Bakers and Market Halls of Buda, Pest and Óbuda. Both the butcheries and bread shop definitions so far has been interpreted as a lightweight wooden buildings, which are not in the line of houses of the street, but on the square stood. Their location determined by written sources. It appears in the historical architecture analysis of the buildings, that these were stone houses. The houses are similar to the contemporary late medieval buildings used for similar purposes located in Europe. The presentation of foreign analogies helps understanding the structure of commercial buildings in Buda. The presentation of cultural and historical background of professions of this houses (bread, meat sales, wholesale), also explains the building exterior and interior features.

In butcheries (*Fleischbank*, *mészárszék*) sold meat, meat products, fish and animal skins. The houses build in the 15 th century, were divided to small individual chambers, accessible only from the outside. The customer could not go into the chambers, received the desired product through the counter. At Buda the German butcher's guild house is identified on the building 18–20 Tárnok Street. In addition, also known the Hungarian guild of Buda, the German guild of Pest, and the butcher's house in Óbuda, Sopron, Visegrád and Sibiu (Nagyszeben). The butchers are sold not only freshly slaughtered meat, but they produce sausages, meat products, black pudding, haggis too. They could not just buy them raw, but fried, cooked, with garnish and bread in the guild's kitchen. The *Garküche* (Steak-House) probably stood next to the guild hall of the German butcher of Buda.

In the bread shop (*Brotbank*, *zsemlyeszék*) baked and sold white bread and pastries made on site. The bread shop guild house is identified on the medieval building 9 Tárnok Street. The facade is known from a 17th century graphic artwork. By its appearance small workshops were in it.

The rights to stop goods in transit facilitated the long-distance trade. Halls were built, where can load a large amount of products, and for storage.

Intermediary traders working in the stores whom supervised the business of the foreign merchants and local traders. The location of stopping goods at Buda (Kaufhaus), displayed on a map made in 1686. It can read in an ottoman traveller description to see stone pillar halls have been used by retailers even before the Turks had conquered the city. Although the building was demolished at the end of the 19th it's still visible on a photograph.

In the medieval towns scales were generally in the market halls or in specially constructed weigh houses. Three scale sizes are known: The balance, a small hand-held instrument, witch is often used for weighing gold for money changing or in pharmacies for measuring small quantities. The balance of the spices was medium sized, was used for measuring spices and medium doses. The quintal weights, full bags and barrels were measured on the weighing machine.

In Buda, the wholesale dealers must had to use the Dominican nun's weighing machine and measuring devices at their tax collector house. The nuns' tax collector's house also suited for public urban weighing house functions.

A KOHNER CSALÁD VÁLLALKOZÁSAI

ELŐSZÓ

A Kohner család Lipcséből Csehországon keresztül vándorolt Pestre az 1830-as évek végén. A család a pénzügy és az ipar fellendülésével, a gründolás kezdeti időszakában vetette meg a lábát a magyar gazdasági vezetők és nagykereskedők (Großhändler) rétegében. Kapcsolatrendszerük révén a családi vállalkozás (Unternehmen) érdekeltsége egyre gyarapodott, és amelyet a Kohner Adolf Fiai cég által irányítottak, esetleg finanszíroztak. A gazdaság és a kultúra területén elért kimagasló eredményeikért bárói címet kaptak, így az új gazdasági elit, a pénzügyi arisztokraták és az iparbarók csoportjába tartoztak. Rangjuk erős gazdasági kapcsolatrendszerüknek és a Kohner Adolf Fiai cég aranyainak volt köszönhető. A társadalmi ranglétrán legmagasabbra emelkedő családtag, dr. báró Kohner Adolf több gazdasági, társadalmi és vallási szervezet elnöke és tagja volt, és tevékenyen támogatta a művészeket is. Többek között Fényes Adolf festőművész patrónusa, a Szépművészeti Múzeum mecénása volt. A politikai életben nem vett részt, de élete során négy volt vagy leendő magyar miniszterelnökkel állt üzleti kapcsolatban.¹

Szekfü Gyula, a nagy magyar történetíró, *Három nemzedék* című munkájában e liberális indíttatású nemzedékek egymástól való eltéréseire helyezte a hangsúlyt, amelyek a folytonosság és a változás hordozói, mind a népesség újratermelésében, mind kulturális területen. Tipikusan az első nemzedék határozza meg azt a szellemi és tárgyi örökséget, amelyet továbbadnak az leszármazottnak. Tanulmányom kísérletet tesz e család bemutatására vállalkozásaik tükrében, több nemzedéken keresztül, a felemelkedéstől a hanyatlásig.

A KOHNER-KLÁN FELEMELKEDÉSE

Kohnerék és a hasonló, pesti nagykereskedő-családok klán-szerű csoportként működtek. A klánnak Bodrogi szerint három típusa van: patriklán, matriklán és az avunkuklán.² A mi esetünkben az elsőről beszélhetünk. A patriklán egy östől fiúágon (patrilineáris, apaági) leszármazók rokoni csoportja. Valódi rokonok alkotják, ami alatt a genetikai-biológiai kapcsolatokon alapuló, vér- (konszangvinális) és házassági kapcsolatok révén szerzett házassági (affinális) rokonokat (feleség) értjük. A család női leszármazottainak gyermekei már nem tartoztak a klánhoz, mert ők a közös őshöz csak leányágon, anyjuk révén kapcsolódtak. A klánt patriarchális, hierarchikus, tradicionális jellegű családok alkotják, feje a legidősebb férfi (szenior),³ apa vagy a nagybácsi, aki hatalommal rendelkezik családjában minden tagja, férfiak és nők felett.

A klán fejének hatalmát korlátozza, hogy a klánt fenn kell tartani, ennél fogva az apa nem tagadhatja ki fiát a klánból, nem akadályozhatja meg, hogy megnősüljön, mert ezzel a klán folytatását szüntetné meg. Az apa – a senior – kötelességei a jogok, státusok számontartása, a vagyon, a birtok és a cég megőrzése, gyarapítása, kezelése. Továbbá utódok nemzése, a birtok és a cég átadása a fiúk részére, a lányok kiházásítása, ők pénzben kifizetett hozományt kaptak, birtokot, cégbeli részesedést nem.⁴

A Kohner család őse Kohner (Kuhner) kereskedő az első nemzedék tagja, az utódok emlékezete szerint fiaival, Henrikkel (Heinrich Kuhner) és Adolffal, a második generáció tagjaival Lipcséből jöttek Csehországon keresztül Pestre, ahol toll- és terménykereskedelemből éltek.⁵ Henrik, a legidősebb fiú 1804-ben vagy 1805-ben született a csehországi Neumarktban, felesége Porges Júlia Anna. Öccse Adolf (Abraham Adolf Kuhner) 1814-ben vagy 1815-ben született Csehországban, felesége Sváb Lőrinc⁶ pesti nagykereskedő, földbirtokos lánya Sváb Lujza. Adolf és Henrik mint tehetséges és bátor vállalkozók, mezőgazdasági terménykereskedelemmel foglalkoztak.

A család első és második nemzedéke az 1830-as évek végén telepedett le Pesten. A pesti hitközség születési anyakönyvének bejegyzésében jelenik meg először a Kohner név, még Kuhner változatban, amikor 1840-ben Kohner Adolf fia Zsigmond (Sigmund Kuhner) született. Zsigmond iskoláit Pesten kezdte el, majd 1854-től 1858-ig kereskedelmet tanult Lipcsében. Gazdasági pályája a családi cégénél indult, majd az Angol-Magyar Bankba és innen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankba (PMKB) került, és annak meghatározó személyisége lett.⁷

A harmadik nemzedék képviselői, Kohner Zsigmond és testvérei, Károly, Ágoston és az ifjú Henrik, családjuk karizmatikus képviselői voltak, akik elindítják a gründerizációs folyamatot⁸, az alapításokat, amit majd a negyedik nemzedék, dr. Kohner Adolf és unokatestvérei Vilmos, Jenő és Alfréd túlszárnyalnak. A klán tagjai jól ismerték a hasonló gazdasági érdekeltségű családokat, egymás között házasodtak, utódaik segítettek, támogatták egymás cégeinek üzleti tevékenységét, ami az igazgatósági részvényes névjegyzékekben jól megfigyelhető.

Az 1840-es években már tudvalevő volt, hogy a vasútvonalak kiépítésével majd csökken a szállítási idő, és költsége is, illetve Pest szerepe a kereskedelemben növekedni fog. Az 1850-es évektől kezdődően a termény-, dohány-, fa- és bőrkereskedelemben dinamikus fejlődött, ami egyrészt a gőzvasút, gőzhajó, gőzcséplőgépek modernizálásával, másrészt a pénzügyi tőke – elsősorban az osztrák, illetve a kibontakozó magyar tőke – megjelenésével magyarázható.⁹

A kereskedelmi cégek alapításának fontos tényezője a jogi háttér változása, ami megteremtette a lehetőséget, hogy a zsidók iparüzéshez és kereskedéshez kezdjenek, ami végül is a modern gazdaság kialakulásához járult hozzá.

Az 1840. évi XV. tc. létrehozta a váltótörvényezéket,¹⁰ a XVI. tc. pedig kimondta, hogy rendes kereskedő (Händler, Handelsmann, Kaufmann) az lehet, aki kereskedési címét (Handlungsfirma) bejegyezteti, és rendes könyvet (Handelsbuch) vezet a kereskedésről, illetve váltótörvényezéseknél vezetett aláírási címkönyvbe (Firma-Protocoll, Firmenprotocoll) bejegyezték.¹¹ Az 1864. évi januári udvari rendelet¹² előírta a cégjegyzékvezetést, ahol az egyéni kereskedőket az egyéni cégjegyzékbe, a társas cégeket¹³ társas cégjegyzékbe kellett bejegyeztetni.¹⁴ Majd az 1875. évi kereske-

delmi törvény (XXXVII. tc.) értelmében minden társas céget és a kisipar körét meghaladó üzletkörű egyéni céget a vállalat telephelye szerint illetékes törvényszéknél felállított cégjegyzékbe be kellett jegyeztetni. A cégbíróssággal kapcsolatos törvényeken kívül a vállalatok létrejöttét és fejlődését segítette még a helyi érdekű vasútról szóló törvény, valamint az ipar- és cukortörvény. Ezeknek köszönhetően Kohnerék gazdasági érdekeltségei a 19. század végére nagyot fejlődtek.¹⁵

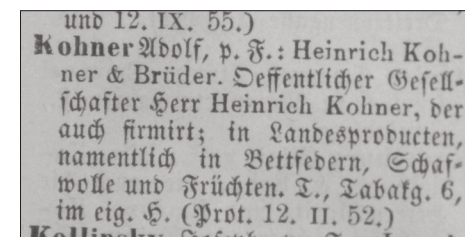
Az első cégbírósságilag bejegyzett Kohner cég (Firma, offene Handelsgesellschaft) a Kohner Henrik és Testvérei (Heinrich Kohner & Brüder, Heinrich Kohner et Brüder) volt, melyet Kohner Henrik és Adolf alapított 1852 előtt.¹⁶ Az 1850-es években már jól működő cég¹⁷ a terézvárosi Dohány utca (Tabakgasse) 6. szám alatt toll- és terménykereskedést folytatott. A forrásokban Kohner Adolf neve szerepel többször, valószínűleg ő játszott fontosabb szerepet és a család (klán) feje lehetett. 1854-ben a Pesti Nagykereskedő Társaság 150–160 fős listájában Kohner Adolf (Adolph Kohner, Adolph Kuhner) neve is ott szerepelt.¹⁸ Ekkor már elérték a nagykereskedelemben szükséges feltételeket, hat éves gyakorlatot, a 30 000 forintos anyagi hátteret, és a szabályszerű könyvvitelt.¹⁹ 1860-ban Adolf meghalt, a vagyonát legidősebb fia, a nagykorúsított Zsigmond örökölte, ami a cég fele tulajdonrésze volt. 1862-ben Zsigmond nagybátyával, Henrikkel újból megalapította a Kohner Henrik és Testvérei céget, amelyet cégbírósságilag 1864-ben jegyeztek be.²⁰

Zsigmond 1862-ben Pesten feleségül vette Schossberger Lujzát (Luisa Schossberger) (1843–1879), akinek apja Schossberger Simon Vilmos nagykereskedő volt. Ekkor a Dohány utcából a felesége családja által épített, Nádor utca 19.²¹ szám alatt lévő Schossberger házban (palotában) levő 11 helyiséges lakásba költözött.²²

Az 1865. évi társasági szerződés (Gesellschaftsvertrag) értelmében Zsigmond testvére Kohner Károly is beltág lett a cégben. A közös összhang nem sokáig maradt meg, feltehetőleg családi viszály, veszekedés folytán 1872-ben Zsigmond és Károly kiléptek a társaságból és még ugyan ebben az évben megalapították a Schossberger házban a Kohner Adolf Fiai közkereseti társaságot. Későbbiekben idősebb Kohner Henrik nem jelent meg velük közösen, és más részvénytársulatokban sem lett részvényes.

Az egyedül maradt idősebb Henrik egy évig maga irányította a céget, majd megrendült egészségi állapota miatt kilépett és visszavonult, majd a cég irányítását fiának, Károly Jakabnak adta át. Feltételnek szabta, hogy a cég hírnevét növeli, és nevét nem változtatja meg.²³ Kohner Károly Jakab 1850-ben született a csehországi Neumarktban, majd apja tanította – feltehetőleg kereskedelmi és közgazdasági ismeretekre. Belügyminiszteri engedéllyel²⁴ az apja nagykorúsította, majd Pest Város Főkapitányi Hivatala, mint iparhatóság, iparüzési engedélyt (iparjegy) adott neki, ter-

*Kohner Henrik és Testvérei cég hirdetése
Pester Lloyd Kalender für das Jahr 1859.*

ménykereskedési ipar folytatására a Dohány utca 6. szám alatt. Ekkor feleségül vette a gazdag Fischl Testvérei²⁵ cég tulajdonosának, Fischl Guttmann (1827–1890) nagykereskedőnek, a Dirsztay bárói család megalapítójának lányát, Fischl Jennynt.

Kohner Henrik és Fia cég 1876-ban már a Dohány utca 12. szám alatt volt, terménykereskedéssel foglalkozott, az utolsó adat a cégről 1883-ból maradt fenn, amelyben megszűnéséről kapunk információt.

A korábban említettek szerint 1872-ben Kohner Zsigmond és Károly megalapították a Kohner Adolf Fiai közkereseti társaságot, majd év végén Ágoston is társult velük. – Kohner Adolf legkisebb fia, Ágoston 1841-ben született Pesten, svájci egyetemen szerzett mérnöki diplomát. 1872-ben vette feleségül Stein Rózát. – A Kohner Adolf Fiai cég irodája az 1870-es években a Nádor utca 19. szám alatt volt megtalálható, később a Dohány utca 6. és 14. szám alá, majd innen a Deák Ferenc tér 1. alá költözött. A lipótvárosi (Leopoldstadt) Nádor utca és környéke az üzleti negyedhez, a Cityhez²⁶ tartozott, ahol különféle pénzügyi és ipari cégek központi irodái sorakoztak, például az üzleti partner Hatvany-Deutschék cégének az irodája is. A terézvárosi (Theresienstadt) Dohány utca és Király utca közötti rész és környéke kisebb cégek sokaságának telephelye volt, ahol néhány nagyobb cég is elhelyezkedett. A Kohner Adolf Fiai 1872-től 1920-ig földbirtokvásárlással, bérlettel, annak megművelésével és terményeik (gabona és gyapjú) eladásával, dohánykereskedelemmel, vasútépítéssel és iparvállalatok alapításával foglalkozott. Kiterjedt rokon és gazdasági kapcsolataik révén piaci és felvásárlási lehetőségeik adottak voltak. A cég vagyonáról nem sokat tudunk, mert nem volt nyilvános számadásra kötelezett cég. Egy 1881-ben íródott levélből az derül ki, hogy Kohner Zsigmond része 1872-től 1878-ig 4158 forint, 19 krajzárral gyarapodott.

A hazai gabonakereskedelem központja a 19. század elején Pest lett. A terménykereskedők már az 1840-es és 1850-es években, a helyi kávéházakban állandó gyűléseket tartottak, de ez nélkülözött minden szervezeti és felügyeleti felállást. 1853-ban a Helytartótanács létrehozta a Pesti Lloyd Társulatot, amit 620 polgár-kereskedő kezdeményezett, köztük az első Kohner nemzedék tagjai, Henrik és Adolf.²⁷ A Társulat közvetlen célja a kereskedelem központjává lenni, összefogni a kereskedőket, akik a Társulat kebelében találkozhattak egymással eszmecsere, közigazdasági kérdések, ügyes-bajos dolgaik megvitatása kedvéért. A kitűzött fő cél a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság érdekeinek előmozdítása volt, amit lap- és könyvkiadással kívántak támogatni.²⁸ A Pesti Lloyd Társulat az ország egyik legrégebbi, tekintélyes érdekvédelmi szervezete, megelőzte alapítási időben a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségét (GYOSZ, 1902) és más, különféle ipari egyesületeket.

Ennek a tekintélyes Társulatnak lett tagja 1865-ben, majd 1892-ben elnöke Kohner Zsigmond, majd a pozícióban unokaöccse, dr. báró Kohner Adolf követte,²⁹ aki szívesen olvasta a *Pester Lloyd*-ot, a Társulat lapját. Erről így ír Radnóti László a 20. század elején élt közigazdasági szakíró: „Megdöbbenően hiú ember és szinte beteges mohósággal szürcsöli azt a dicsérdízmust, amelyet házilag szállítanak neki, a Pesti Lloyd Társulat elnökének, a Pester Lloyd hasábjain”³⁰

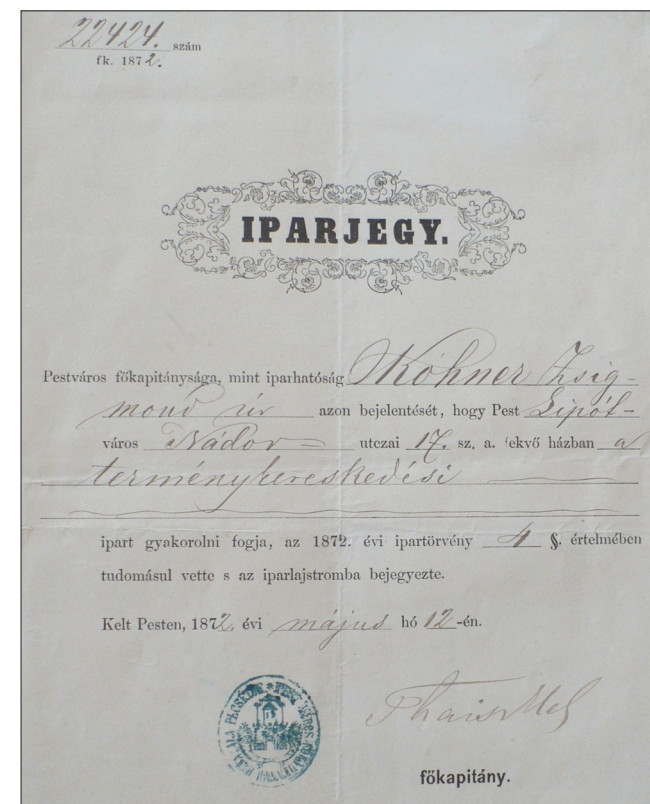
A család majdnem minden férfitagja megfordult a Társulat által 1854-ben felállított Gabonacsarnokban. Kohnerék meghatározott szabályok szerint adták-vették a

„mindennemű szemesélet” a szokásos hetivásári napokon. Ebből a Gabonacsarnokból fejlődött ki a nagy gazdasági fellendülés legelején a Budapesti Árú- és Értéktőzsde,³¹ amelynek működésében tevékenyen részt vett a Kohner család, illetve itt alapozták meg gazdasági kapcsolatrendszerüket. Itt ismerték meg a Brüll, Strasser, Dirsztay, Schossberger, Hatvany-Deutsch, Herzog, Weiss, Kornfeld és más családok tagjait, akikkel különféle ipai és pénzügyi vállalatokat alapítottak, ahogy azt érdekeik megkövetelték.

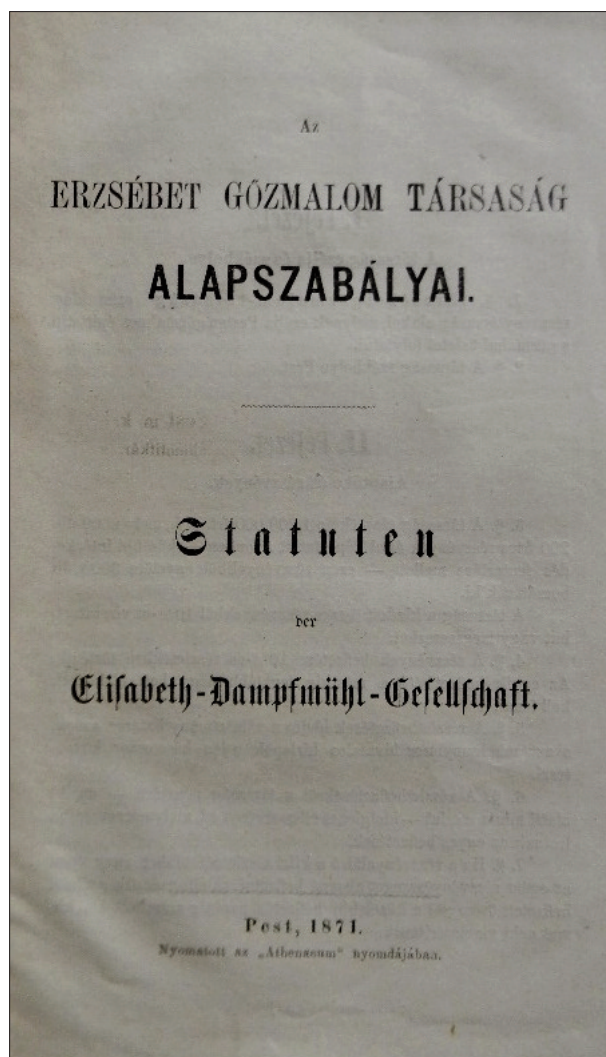
A tőzsdét a tagok alkották, akik „feddhetetlen jellemű férfiszemélyek”, állandóan Budapesten lakó, „magyar nyelvet bíró”, cégjegyzékbe bejegyzett kereskedők, a kisipar körét meghaladó „iparűzők, mezőgazdák” és hatósági közegek lehettek.³² A tőzsde vezetője a tőzsdetanács, amely 30–50 fő tanácsosból állt, az elnök és helyettesei közülük kerültek ki. 1876–1913 között tőzsdetanácsos volt Kohner Zsigmond, Ágoston, dr. báró Kohner Adolf és Jenő.

Kohnerék a 19. század végére, a 20. század elejére a legvagyonosabb zsidó nagypolgári családok közé számítottak Pesten. A terménykereskedelemből kiinduló anyagi gyarapodásuk a banki, ipari beruházások, földbirtokvásárlások és bérletek felé fordulva folytatódott, és növelte a vagyont. A földbirtok szerzése ezen túl presztízst, rangot is jelentett, a többségi társadalomba való beolvadást, az elitbe való bekerülést segítette elő.

A zsidó nagykereskedőknek földbirtok bérletére és megszerzésére a jogi háttér adott lehetőséget. II. József 1783-as rendelete engedélyezte a bérletet,³³ majd a zsidókról szóló 1840. évi XXIX. törvény biztosította a szabad letelepülést a városokban, és biztosította a szabad kereskedelem és ipar gyakorlását is. Az 1860. februári uralkodói rendelet³⁴ a zsidó személyeket³⁵ is felruházta a birtokképeség, az ingatlanszerzés jogával, majd az 1867-ben és 1895-ben hozott törvények egyenjogúvá tették a polgári és politikai jogokban és a vallás tekintetében.

Kohner Zsigmond iparjegye, 1872.
BFL, VII.2.e régi Cg. 1876/21, Cg. 7776

Erzsébet Malom alapszabálya
BFL, Okm. 59

(major, majorság, allodium, prädium) voltak a jász-nagykun-szolnok vármegyei Felsőszászbereken,³⁹ Besenyszögön, Nagyvivánon, és az ország más pontjain, ahol állattenyésztéssel, növénytermesztéssel és nyersanyagok feldolgozásával foglalkoztak. A család uradalmi birtokközpontja Felsőszászbereken volt. A Kohner-család és a családi cégek közösen birtokolták a saját és bérelt uradalmakat, nem egyértelmű, hogy a földbirtok személyes- vagy cégtulajdon, a határvonalak összemosódnak.

A család nemesi előnevét adó Szászbereket 1870-es évek végén (1878) vették meg báró Orczy György örököseitől.⁴⁰ Az uradalmat átalakították, modernizálták és mintabirtokot hoztak létre, ahol marha- és sertéshizlalással, lótenyésztéssel, tejtermelés-

A Kohner család első földbirtokát Kocsóháton (prädium Kocsóhát)³⁶ idősebb Kohner Adolf szerezte meg Sváb Lujzával kötött házassága révén, ahol szomszédjaik báró Sina Simon örökösei voltak. A birtok majorságból és körülötte szántóföldekből, a majorság belső-, nagy-, kis- és Lujza-(Luisa) majorból állt. Az 1885-ben felvett becslési jegyzőkönyv szerint a birtokon egy téglából épült, szegényes, zsindeyes tetőzettel ellátott laképület (kastély) állt, amelynek 13 szobája (vagy terme), konyhája, kamrája és egyéb mellékhelyiségei voltak, mellette cselédlak állt. A kastélyt díszkert vette körül, benne ketős üvegházzal. A kastély 25000 forintot, a cselédlak 5000 forintot, a kert üvegházzal 4000 forintot, az egész összesen 34000 forintot ért. A birtok teljes értéke 1017510 forintot tett ki.³⁷

A következő földbirtokukat Kékkön, árverés útján vették meg 190000 forintért a Balassa családtól 1863-ban.³⁸

A Kohner-családnak nagy-kiterjedésű és mintaszerűen vezetett birtokai, uradalmi

sel, cukorrépa- és gabonatermesztéssel, szeszfőzéssel, keményítő- és konzervgyártással foglalkoztak. A régi klasszicista kúriát (kis kastély) felújították, majd 1901 körül egy szecessziós stílusú kúriát (nagy kastély) is építettek.

A földbirtok elsődlegesen mezőgazdasági termőterületként játszott szerepet, majd a malom-, a cukor-, a tej- és a húsiparhoz kapcsolódó bázist jelentette. Kohnerék a gabonakereskedelem mellett a malomipar fejlesztésben, a malomalapításban is részt vettek, mint az Erzsébet Malom⁴¹ esetében, amely első ipari befektetésük, 1868-ban. Az őrlési mennyiség a kezdeti időszakban 341000 mázsa volt. Az alapítók között ott voltak a faiparból ismert Neuschloss-, vagy a malomiparból ismert Baumgarten- és Reusz-családok képviselői, és Kohner Károly. – Károly 1841-ben született Pesten, felesége a fiatalon elhunyt Stein Ida volt. – Nevéhez fűződött a malom vezető szerepének megerősítése, mint igazgatója az ország vezető malmává fejlesztette, majd 1886-ban megszerezte a temesvári Pannónia Malmot is.⁴² A pesti Pannónia Malomnak pedig 1889-től 1895-ig részvényesei voltak, amikor is a két malom fuzionált, a Pannónia beolvadt az Erzsébet Malomba.⁴³ A pesti bővítés Zsigmond nevéhez kapcsolódott, aki 1880-tól volt részvényese az Erzsébet Malomnak, és mint a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) alelnöke anyagilag tudta támogatni annak bővítését. Zsigmond öccse, Károly halála után a malom alelnöke lett, 1894-től 1899-ig. 1908-ban meghalt, utóda unokaöccse dr. Kohner Adolf lett, és ekkor az Erzsébet Malom őrlési mennyisége már 2000000 mázsa gabona volt.

A budapesti liszttermelés a századforduló táján hanyatlóban volt, csökkent a liszt-

HIRDETÉSEK.

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank
BUDAPEST,
V. kerület, Dorottya-utca 1. szám, saját ház.
ALAPITTATOTT 1842.
Befizetett részvény-tőke 30.000,000 korona.
Tartalékalap 24.800,000 korona.

Üzletköre:
Leszámítol bel- és külföldi váltókat és kisorsolt értékpapírokat.
Előleget nyújt értékpapírokra és árukra.

Jelzálog-kölcsönök
engedélyez ház- és földbirtokokra, ugyszintén községeknek.

Pénzbetéteket átvesz
takarékpénztári könyvecskére, pénztári utalványokra és folyó számlára, mely utóbbiak felett cheque-vel rendelkezhetni.
Megbízásokat elfogad értékpapírok vételére vagy eladására, úgy a budapesti és bécsi, valamint bármely külföldi tőzsdén.
Elvállal megbízásokat bel- és külföldi váltók, szelvények és kisorsolt értékpapírok értékének beszedésére.
Letét és megőrzés végett átvesz értékpapírokat, okmányokat és más értéktárgyakat.
Rendelkezésre tart a felek saját zárai alatt álló tartályokat (Safe deposits).

Fentart továbbá
VÁLTÓ-ÜZLETET
V., Dorottya-utca 1. sz. a. saját házában
és a következő városi fiókintézeteket:

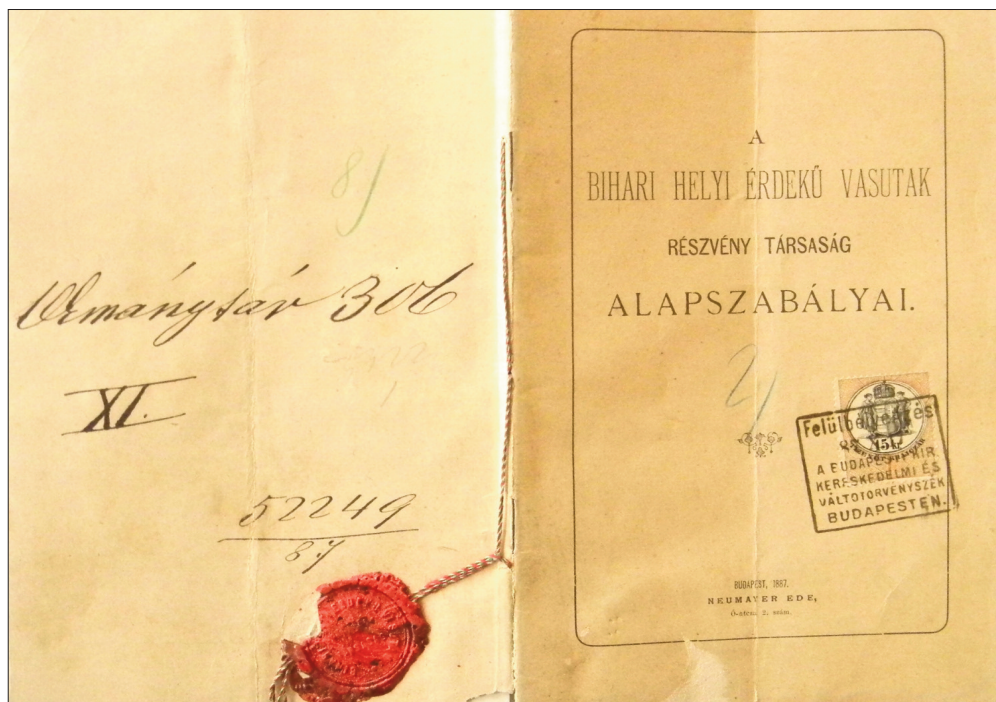
1. Belvárosi fiókosztály:
- IV. kerület, Kossuth Lajos-utca és Károly-körút sarkán
2. Terézvárosi fiókosztály:
- VI. kerület, Andrássy-ut 21. szám
3. Budai fiókosztály:
- II. kerület, Fő-utca 4. szám
4. Budapest-kőbányai fiókosztály:
- X. kerület, Fő-ut 3. szám
5. Lipótvárosi fiókosztály:
- V. kerület, Váci-körút 74. sz.
6. Józsefvárosi fiókosztály:
- VIII. kerület, József-körút, Baross-utca sarkán

melyek egyenlő feltételek mellett váltó-üzleti műveletekkel és ugyanazon üzletágakkal foglalkoznak, mint az anyaintézet.

Magyar Compass 1900/1. XXVIII. évfolyam.

A PKMB hirdetése

*Mihók-féle Magyar Compass 1900/1901,
szerk. Dr. Galánthai Nagy Sándor; Budapest, 1900., 1. rész*

A bihari HÉV alapszabálya, 1887.
BFL, VII.2.e Okm 306

kivitel, az olcsó külföldi gabona lenyomta az árakat, nem hozott elég profitot. Az ilyen okok miatt Kohnerék 1912-ben eladták az Erzsébet Gőzmalmost.⁴⁴

A család a malomiparhoz szorosan kapcsolódó gabona (árpa, köles) hántolásban is rész vett. A rokon Brüll famíliával közösen, 800 000 forint alaptőkével, 1890-ben megalapították a Hungária Árpagyöngy- és Köleshántoló Gyárat az akkori Külső-Soroksári út mentén.⁴⁵ Az ipari beruházásokra igénybe vették azon bankok segítségét is, amelyeknek igazgatóságában az 1870-es évektől kezdődően ott ültek. Az első pénzügyi érdekeltségük az Angol-Magyar Bank, legfontosabb érdekeltségük pedig a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank volt.⁴⁶ Kohner Zsigmond az elsőben igazgatósági, a másodikban 1879-től 1906-ig alelnöki pozíciót látott el, majd 1891–1896 között egyedüli irányítója volt, mivel az elnöki pozíció nem lett betöltve. Így ő volt a Kohner család vagyonának és kapcsolatrendszerének kiépítője.

A magyar alapítású PMKB a dualizmus egyik legnagyobb bankja, és még a reformkorszakban (1841) jött létre. Folyamatosan erősödött az erős osztrák bankok mellett is, túlélte a 1873. évi nagy válságot és több ipari vállalkozást finanszírozott, a magyar gazdaság fejlődését segítve. Kohner Zsigmond 1881-ben hozta a bankhoz Láczy Leót, aki főnöke, elnöke lett. Láczy a nyilvánosság előtt képviselte a bankot, de mellette Zsigmond a háttérben, mint szürke eminenciás irányította a PKMB-t a Dorottya utcai épületben. Kezei között nevelődött több nagy pénzügyi vezéregyéniség, mint unokaöccse, dr. Kohner Adolf, Weiss Fülöp, Láczy utódja, Fellner

Henrik, Heinrich Ferenc és mások.⁴⁷ Támogatta a vasúti befektetéseket, 1892-ben létrehozta a Vasúti Bankot, a PMKB leányvállalatát, ennek főtevékenysége a vasútépítés finanszírozása volt.⁴⁸

A Kohner család befektetői tevékenysége az 1880-as évektől kezdődően a cukorrépa-termesztés és cukorgyártás felé fordult. 1882-ben a Kohner testvérek a Hatvany-Deutsch⁴⁹ és Brüll családdal közösen megvették a nagysurányi cukorgyár jogelődjét az Angol-Osztrák Banktól, majd 1 500 000 forint alaptőkével megalapították az új, nagysurányi cukorgyárat.⁵⁰ Ennek központi irodája a Nádor utca 3. szám alatt, a Deutsch Ignác és Fia cég épületében volt, telephelye pedig Nagysurányban. Ez a gyár a Kohner és Hatvany-Deutsch család első cukorgyára volt, amelynek az alapítástól a megszűnésig legfőbb részvényesei voltak.⁵¹ Az Igazgatótanács tagjainak létszámát kezdetben nyolc főben állapították meg, tagjai Kohner Ágoston, Kohner Károly, Kohner Zsigmond voltak, a felügyelőbizottságé pedig Kohner Henrik.⁵²

A második generációs Kohner testvérpár közül a legkevesebbet Kohner Henrikről tudunk. Felesége Kohner Matild (Matilde), nagybátyja, id. Kohner Henrik lánya volt. Az üzletben nem nagyon vett részt, leggyakrabban felügyelő-bizottsági tagként jelenik meg a neve. Túlélte fiútestvéreit, illetve megélte a családjának bárói rangra emelését. Egy lánya Aliz (Alice) született 1876-ban, aki kétszer ment férjhez, első férje Lederer Károly, a második Keglevich Pál gróf volt.

A Nagysurány után 1889-ben, Selypen alapítottak cukorgyárat, majd a vágszeredi cukorgyár részvényesei lettek.⁵³ A selypi cukorgyárat az 1888-as cukortörvény megjelenése után Kohnerék a Schossberger, Offermann, Dirsztay és a Brüll családokkal közösen alapították, 800 000 forinttal.⁵⁴ Kohnerék szoros rokon kapcsolataik⁵⁵ révén lettek részvényesek, Zsigmond felesége Schossberger Lujza, Kohner Augusztia férje pedig Brüll Ármán lett. Az Igazgatósági tagságban 1892–1907 között Zsigmond öccse, Ágoston képviselte a családot, majd 1902-től dr. Kohner Adolf

Kohner Henrik
és feleségének síremléke
Salgótarján úti Zsidó Temető,
a szerző felvétele, 2010

Fényes Adolf:

dr. Kohner Adolf képmása, 1903.

www.kieselbach.hu

és Jenő. A gyár berendezését és épületeit prágai, brünni és budapesti gépészeti és építési vállalatokkal, mint például a Gregersen G. és Fia céggel átépítették, modernizálták.⁵⁶

A Kohnerék tevékenyen részt vettek a vasútépítésben is, és az 1880-as években nagy hasznot láttak ebből. Uradalmaikat, gyáraikat összekötötték a vasúttal, így könnyedén tudtak szállítani, pl. a felsőszászbecreki uradalom közelében épült az újszászi-jászapáti vasúton. Ez a vonal volt az első vasúti érdekeltségük, amelyet 1884-ben alapítottak. Az Igazgatóság tagjai közt volt Kohner Károly, mint elnök, majd követte dr. báró Kohner Adolf.⁵⁷

De a legnagyobb vállalkozás ugyancsak 1884-ben indult, ez volt a Bihari Vasút alapítása. Nagyváradon Kohner Károly és Ágoston – a Brüll Henrik Fiai terménykereskedői cég tulajdonosai – megegyeztek Bihar vármegye képviselőivel az új, bihari vasút kiépítésében, fenntartásában, üzemeltetésében és karbantartásában. 1886-ban a Közmunka- és Közlekedési Minisztériummal meg is kötötték a szerződést, és 1887-ben, osztrák tőke segítségével, 3785000 forint alaptőkével, létrehozták a Bihari Vasutat. A vasúti pálya Nagyváradtól indult ki, és egészen Margittáig, Érmihályfalváig és Kóti Pusztáig ért el. Összesen 132,212 km pályát és 24 állomást építettek.⁵⁸ A bihari vasút mellett részvényesei voltak a bács-bodrogi vasútnak, illetve Dalnoky Béla révén érdekelték voltak a brassó-háromszéki vasútban is.⁵⁹ Dalnoky Béla a család jogásza, valamint a családi vállalkozások felügyelő-bizottsági tagja volt, felesége Kohner Zsigmond lánya, Adél.⁶⁰

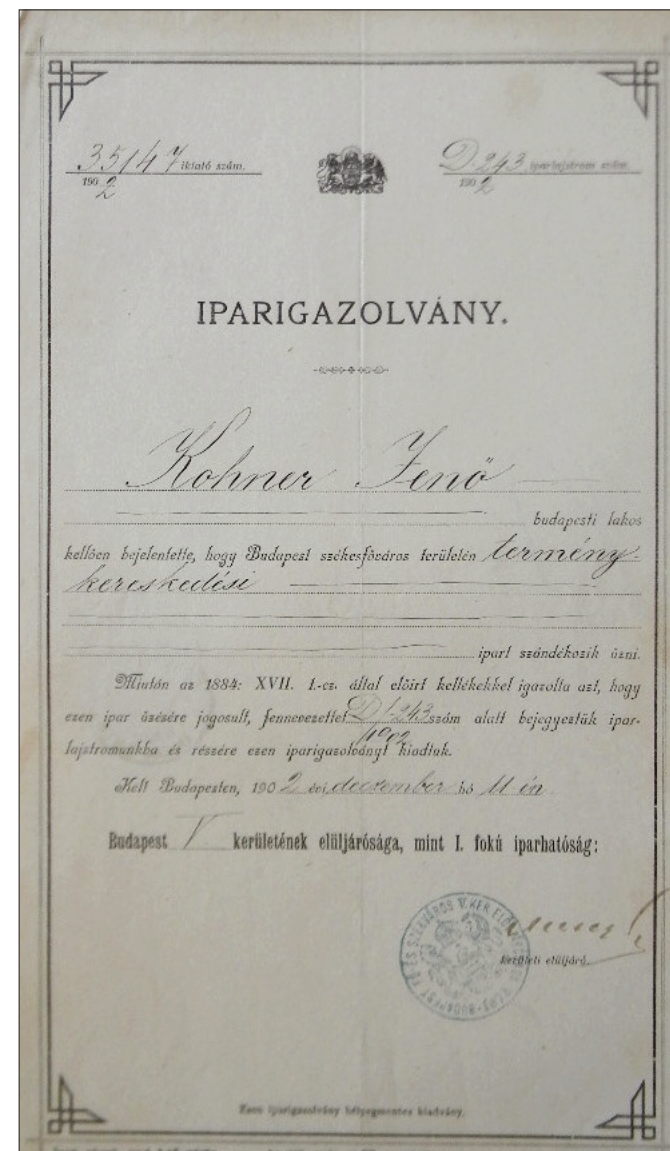
Az 1890-es években Kohnerék ipari befektetések száma megnövekedett. A következő cégekben vettek részt, mint alapítók: Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Rt., Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt., valamint Szeged legnagyobb gyára, a Szegedi Kenderfonógyár Rt. Az alapítások és a befektetések pénzügyi hátterét az Angol-Osztrák Bank, a PMKB, üzlettársaik és a családi cég biztosította. A cégek igazgatósági tanácsában leggyakrabban Kohner Ágoston vagy Károly képviselte a családot, majd Károly halála után fia, dr. Kohner Adolf vette át e szerepet. Zsigmond ritkában jelent meg, ő inkább pénzügyi kapcsolatot jelentett. A felügyelő-bizottságokban Kohner Henrik és Dalnoky Béla foglalt még helyet.⁶¹

A Szegedi Kenderfonó Gyárnak Kohnerék majdnem 40 évig részvényesei voltak,

amit 350 000 forint alaptőkével alapítottak, a Strasser- és a Tisza-családdal közösen. A gyár érdekeltségében volt a budapesti Bleier és Weisz nagykereskedés, amely a gyár termékeit, – köteleket, zsákokat – forgalmazta.⁶² Nem ez volt az első szegedi befektetésük, mert a Szegedi Kenderfonó Gyár jogelődjeiben a Bakay-féle Fonó-, Szövő-, Kötélgyár és Kenderbevéltő Rt.-nek (1884), és a Első Magyar Kenderfonógyár Rt.-nek (1886) is főrésztvényesei voltak.⁶³ Kohnerék egyik legjelentősebb ipari érdekeltége lett a Hungária Műtrágya-, Kénsav- és Vegyi Ipar Rt., amelyt 3 000 000 forinttal,

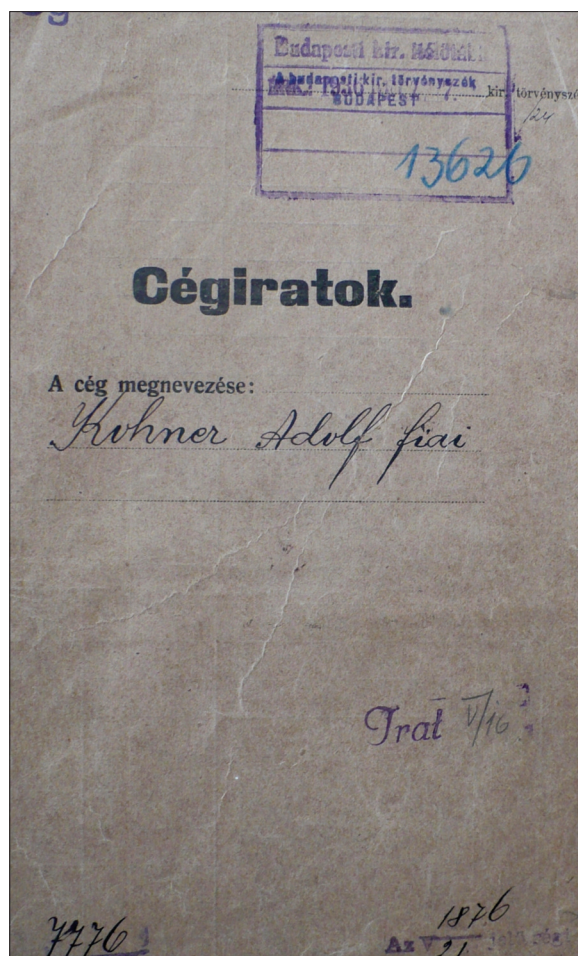
1890-ben alapítottak, a Schossberger családdal és Lánčzy Leóval közösen.⁶⁴ A vállalat az alapítástól az 1920-a évek közepéig a Kohner család tulajdonában volt. A gyár irányításában Kohner Ágoston, majd halála után dr. báró Kohner Adolf vett részt. Mint az ország legnagyobb vegyipari gyárának irányítója, Kohner Ágoston elnök köré csoportosulva a vegyészek és vegyiparban érdekelt nagyiparosok 1904-ben megalapították a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesületét. Ennek hatására kémikusok egy 40–50 fős, lelkes csoportja 1907-ben megalapította a Magyar Kémikusok Tudományos Egyesületét, amelynek alelnöke, majd elnöke 1920-tól 1926-ig dr. Kohner Adolf lett.

1894-ben meghalt a Kohner Károly, utódja a családi cégben fia, dr. Kohner Adolf lett,⁶⁵ aki a család legismertebb tagja. 1866-ban született

Kohner Jenő iparigazolványa,
BFL, VII.2.e régi Cg. 1876/21, Cg. 7776

Pesten, a Dohány utca 6. szám alatt.⁶⁶ A City legtanultabb bankárai és nagyiparosai közé tartozott, egyetemi tanulmányait a berlini Humboldt Egyetemen (Humboldt-Universität zu Berlin) végezte, ahol kémiát, fizikát és mezőgazdaságot tanult, és 1886-ban doktori fokozatot szerzett kémiából. Pénzügyi tevékenységét nagybátyja, Kohner Zsigmond szárnyai alatt kezdte családi cégüknél, majd a PMKB-ban folytatta, ahol 1907-ben igazgatósági tag lett. Többféle tevékenységet fejtett ki a pénzügyi életben, a gyáripárban, agrárkörökben és a tudományos életben, valamint a magyarországi, pesti zsidó élet sok vallási és világi mozgalma is az ő nevéhez fűződik. Elnöke volt a Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának, az Országos Magyar Izraelita Közalapnak, a Magyar Zsidó Uniónak és a Magyar Izraelita Kézműves, és a Földművelési Egyesületnek. Mint műgyűjtő, műértő és a művészetek mecénása szerzett nevének általános elismerést. Műgyűjteményének alapját édesapjától, Kohner Károlytól örökölte, majd továbbfejlesztve létrehozta Budapest egyik jelentős magán-

Cégirat borító, 1915.
BFL, VII.2.e régi Cg. 1876/21, Cg. 7776

képtárát.⁶⁷ A gyűjteményének súlypontját a modern francia impresszionista és posztimpreszionista festők, és magyar festők művei alkották.⁶⁸ Dr. Kohner Adolf, mint nagylelkű mecénás, rendszeresen támogatta pénzügyileg és képzőművészeti alkotások adományozásával az 1906-ban alapított Szépművészeti Múzeumot. Képtárának darabjai rendszeresen megjelentek különféle képzőművészeti kiállításokon, így a Művészház tárlatain, Nemes Marcell, báró Hatvany Ferenc és báró Herzog Mór Lipót gyűjtőkével közösen.

Felesége Kohner Helén (Ilona), egyben unokatestvére is volt, mint Kohner Zsigmond és tornyai Schossberger Lujza leánya. A vagyon megtartása végett gyakran kötettek családon belüli, vérségi házasságok, házassági szerződések kíséretében. Az 1891-ben, dr. báró Kohner Adolf és Kohner Helén által megkötött házassági szerződésben a feleség hozományul 150000 forint készpénzt kapott, ami társadalmi helyzetének megfelelő volt.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Igazgatósága 1907-ben, a jobb oldalon ülő személy Kohner Zsigmond

Huszonöt év a magyar közgazdaság terén. Lánczy Leó munkássága, beszédei és dolgozatai, szerk. Makai Ernő, Budapest, 1907.

Kohner Zsigmond jól ismerte unokaöccsét, Adolfot, felügyelte, figyelte és segítette a művelt, tehetséges fiatalembert, és feltehetőleg ő szemelte ki férjül a lányának. Kohner Adolf vagyona ekkor 300 000 forintot tett ki.

1894-ben Kohner Ágoston és a fiatal Adolf megszerezték legnagyobb földbérletüket, a Schönborn-Bucheim grófok munkácsi és szentmiklósi uradalmát, ami közel 30000 katasztrális holdat tett ki. A saját tulajdonban levő földterület mennyisége ekkor 11–12000 katasztrális holdat tett ki, ebből a felsőszászbereki birtok 5800–6000, a kocsóháti birtok 4800–5000. A komádi földbérlemény pedig 3000 katasztrális hold, továbbá birtokaik voltak még Bihar, Heves és Nógrád vármegyében.⁶⁹

Ugyanez év másik fontos eseménye, hogy Kohner Ágoston tagja lett az Angol-Osztrák Bank (Anglo-Ausztrian Bank) igazgató tanácsának (főtanács, kormányzótanács, Generalrat). E pénzügyintézetet 1863-ban alapítottak osztrák és angol bankárok – a Rothschild család – és a központja Bécsben volt. 1880-ban Budapesten is fiókot nyitottak, és a külföldi kapcsolat révén Kohnerék osztrák-angol tőkéhez jutottak, aminek segítségével gyárak sorozatát alapították. Kohner Ágoston halála után dr. Kohner Adolf örökölte az igazgató tanács tagyaságot, amit 1922-ig viselt.⁷⁰

A CSÚCSRÓL LEFELE

1907. decemberében Budapesten meghalt Kohner Ágoston, majd 1908. januárban Abbáziában Zsigmond is követte a sírba. Ekkor a család közvetlenül 25 pénzügyi és ipari vállalatban volt érdekelt, illetve a PMKB-ban és Angol-Osztrák Bankban betöltött szerepe miatt még számtalan érdekeltsége volt. A vagyoni helyzet tekintetében az új gazdasági elitben a Schossberger- és a Hatvany-Deutsch családok után következtek. Az egyes családtagok pedig fontos szerepet játszottak a pesti izraelita közösségben, és számos érdekvédelmi és társadalmi szervezetben voltak vezéregyéniségek.

Dr. Kohner Adolf a zsidó nagypolgárság több kiemelkedő alakjához hasonlóan, hivatalos elismerésben is részesült, I. Ferenc József 1910-ben magyar királyi udvari tanácsosi címmel, majd 1912-ben bárói ranggal jutalmazta őt és családját. Nemesi előnevük százbereki lett, jelmondatuk „Bölcsességgel és erővel”. A címerben ágaskodó ezüst griff jobbján három szál arany búzakaralást tart, ami a család terménykereskedelemhez való kapcsolatát jelzi.⁷¹ A bárói címadományozással, Adolffal az élén a harmadik nemzedék, az unokatestvérek jutottak irányító szerephez. E nemzedék újabb érdekeltségeket épített ki, tovább fejlesztette és bővítette a családi vállalkozásokat, a gazdasági és politikai kapcsolatokat. 1908-ban a Kohner Adolf Fiai cég beltagja lett Alfréd és Jenő, majd 1921-ben Willy báró is. De Alfréd és Jenő fiatalon meghaltak, így nem éltek meg a gazdasági bukást, mint Adolf és Willy, és ez utóbbi családtag megélte a zsidótörvények megaláztatásait is. 1943-ban halt meg, római kato-

13739

Figyelmeztetés! A befizetés átvétele és annak pénztári igazolása még nem jelenti azt, hogy a fizetést elfogadjuk, illetőleg a fizetéssel kapcsolatos megbízást vállaljuk.

Budapest, 1929. III. 2.

Nagyrágos Pösch Sándor megalapítója
Budapest

Alulírott pénztár ezennel egyszeri érvénnyel jelenti, hogy nála.....

megbízásából

lejáró váltás rend.

miatt

Egy máz

számla javára

pengőt

fizet^{nek} le, mely összeget..... értékkel, külön levélbeli értesítés^{mellet} nélkül

b..... számláj^{uk} javára írja.

Pengő *100*

Tisztelettel
KOHNER ADOLF FIAI
pénztára.

*00 könyv á 200 lap 1927 V. — 5741 KELEMEN JENŐ KÖNYVNYOMDÁJA, TEL. L. 929-B.

A Kohner Bankház váltója, 1929.
BFL, VII.2.e régi Cg. 1876/21, Cg. 7776

likus vallásban, amire önkéntes és meggyőződéses alapon tért át, elhagyva ősei hitét.

A 19. századi magyar iparban a textil- és konzervgyártás nem volt jelentős, a hazai piacot a cseh és osztrák ipar uralta. Ennek ellensúlyozására a Kohner-klán az 1910-es években a textil- és konzervgyártás felé fordult. A család legfontosabb textilipari érdekeltsége az 1911-ben 250000 koronával alapított Hungária Jaquard Szövőgyár lett, amelyben mellény- és nyakkendőszelvet, textilszövetet (finom szövet) gyártottak. Elnöke dr. Kohner Adolf lett,⁷² aki még ebben az évben megalapította a Földhitelbankot, az Angol-Osztrák Bank, és a Pesti Hazai Takarékos Bevonásával. A bank külföldi, főleg előkelő angol összeköttetésekkel rendelkezett, jelzáloghitelek nyújtásával, ingatlanok, földbirtokok vételével, eladásával és felparcellázással foglalkozott.

Az 1900-as évek elején Magyarországon fellendült a konzervgyártás. Gyümölcsöskertek telepítésével olcsó és jó minőségű nyersanyaghoz lehetett jutni, és a fejlődést segítették a katonai és polgári megrendelések. Mindebben jó üzleti lehetőséget látott dr. Kohner Adolf, mint az Első Kecskeméti Konzervgyár Részvénytársaság részvényese. A konzervgyárat még 1900-ban bozeni⁷³ befektetők alapították, Gyümölcs- és Főzelékkonzervkészítő Rt. Első Kecskeméti Konzervgyár néven. A gyár időközben eladósodott, majd 1911-ben bécsi, budapesti és kecskeméti befektetőkkel újra megalapították. Dr. Kohner Adolf 1912-től 1928-ig igazgatósági tagja, 1915-től 1927-ig elnöke lett a vállalatnak.⁷⁴ Az újraalapításához szükséges pénz többségét az Angol-Osztrák Bank adta, ahol a Kohner család – Adolf – kormányzótanács (Generalrat) tag volt.

A kecskeméti konzervgyár felszereltsége az akkori viszonyok között Magyarországon a legmodernebb és legnagyobb kapacitású volt, nyersanyagait részben szerződések révén a környékbeli gazdáktól, részben a helyi piacon, termelőktől és vállalkozásoktól szerezte be. A gyár termékeit – gyümölcsíz, szörpöt, paradicsomsűrítményt, savanyú káposztát és uborkát – elsősorban külföldön, Ausztriában, Németországban, Olaszországban és az Egyesült Államokban értékesítette, a világháború alatt pedig a hadseregnek, ami nagy hasznot hozott a befektetőknek.

A Kohner-család és a közgazdasági élet különös alakja volt az 1876-ban Budapesten, Kohner Ágoston legkisebb fiaként született báró Kohner Jenő (Eugen Kohner). Üzleti szakemberek zseninek tartották, követték tanácsait, és már ifjan közgazdasági szaktekintély volt. Több vállalat igazgatósági tagja volt, eljárta közgyűlésekre, amelyekben tevékenyen vett részt, döntő véleményeket mondott, gyors bíráló volt, és jó áttekintő-képessége volt. Nem házasodott meg, de Balogh Etellel folytatott viszonyából három törvénytelen gyermeke született: Balogh Jolán Etel, Alfréd és Etel. A Kohner-család tagjai nem zárkóztak el az újdonságoktól, ha ezekben üzleti vagy szórakozási lehetőséget láttak. Kohner Jenő és testvére Alfréd rajongott az autómobilokért, és az 1900-as évek elején igazi extravagáns dolog volt drága autómobil-

Dr. báró Kohner Adolfné
ex libris
Debreceni Egyetem Elektronikus
Archívum

A Hazai Fésűsfonó gyártelepe 1930-as évek
BFL, XI. 533.h

lal közlekedni. Alfréd 1909-ben részvényes lett a Bárdi József Automobil Rt.-ben, ahol a vállalat igazgatótanácsában több arisztokrata tag is volt.⁷⁵ 1907-ben Bárdi József alapította a vállalatot, és az első automobil-gyárak egyike volt Magyarországon. Automobil-karosszériát, alkatrészeket és más hasonló árucikkeket gyártott és forgalmazott. Kohner Alfréd halála után Jenő foglalt helyett az igazgatótanácsban, ahol alelnök, 1916-tól 1918-ig pedig elnök, illetve a Bárdi József Automobil Rt. Tisztviselői Egyesület díszelnöke is volt.

Jenő szerette a képzőművészetet és a színházat, utóbbit kifejezetten szívén viselte. 1918 tavaszán anyagi támogatásával Beöthy László újságíróval és színházigazgatóval⁷⁶ létrehozta az Unió Színházüzemi és Színházépítő Részvénytársaságot (Unió). Ez egy kartellszerű vállalkozás volt, több színházat fogott össze, és egy közös vezetőség irányította. A társaság tulajdonában volt a Király és a Magyar Színház, majd 1920-ban üzletkörébe került még négy színház. A részvényesek között volt Herczeg Ferenc író, Bárczy István főpolgármester, dr. báró Madarassy-Beck Gyula bankár és Simonyi-Semadam Sándor, volt miniszterelnök.⁷⁷

Jenő, a tehetséges közgazdász 1918 nyarán, 42 évesen, váratlanul meghalt. Teljes vagyona halálakor 6848509,88 korona volt.⁷⁸ A vagyon nagyobb részét készpénz és értékpapírok tették ki 6 236 214,50 korona értékben, az ingóság 250 000, az ingatlan 362 295,38 koronát ért. Mint a Kohner Adolf Fiai cég birtokosa, a cég 45 %-át birtokolta, amelynek vagyona az 1918. év első felének mérlege szerint 3 227 000 korona volt. A vagyon nagyobb, egyharmad részét bátyja gyermekei, Imre István, Miklós György és Augustia örökölte 2 140 000 korona értékben. Törvénytelen gyermekeinek 1 700 000 koronát, anyjuknak Balogh Etelnek 300000 koronát hagyott. Az Unió érdekeltség elnöki pozícióját dr. Kohner Adolf vette át.⁷⁹

1921-ben Kohner Willy beltag lett a családi vállalkozásban, cégbíróvási bejelentésével együtt bejegyezték a bank- és váltóüzlet-tevékenységi köröket is. A Kohner Adolf Fiai cég az 1920-as években a kiterjedt terménykereskedést félretéve, már csak

Hungária Jaquard céglevél fejléce, 1932.
BFL, VII. 2. e Cg. 1494

bank- és váltóüzlettel, földbirtokbérlettel és vállalat alapítással foglalkozott. A kereskedőház magánbankházzá alakítása nem volt ritka eset, ami a családi vagyont, az érdekeltségükben levő vállalatok finanszírozását és irányítását szolgálta.

Az 1920-as években a főváros közelsége, a piaci igények miatt a százbereki uradalom terményeinek, a vágóállatok feldolgozására és értékesítésére dr. Kohner Adolf a családi vállalaton keresztül élelmiszeripari vállalatokat alapított: Agros Mezőgazdasági Kereskedelmi Részvénytársaságot, a Zagyvavölgyi Tejértékesítő Részvénytársaságot (1923), a Zea Termény- és az Árukereskedelmi Részvénytársaságot (1925). A részvények többségét a Kohner család birtokolta, de a részvényesek között ott volt a rokon dr. báró Dirsztay Gedeon, család jogásza dr. Párkány Frigyes és az uradalmi jószágigazgató Blantz Jenő is.⁸⁰

A modern tejgazdaságok kialakulásában fontos szerepet játszottak a Kohnerek, ennek elérésére a százbereki uradalomban új szemléletmódot, új technikákat alkalmaztak, és nyugati, jól tejelő szarvasmarha-fajtákat hoztak be. A tej és a tejtermékek értékesítésére megalapították a Zagyvavölgyi Tejértékesítő Részvénytársaságot, és termékeiket a közeli Budapesten, az ottani tejsarnokban értékesítették.

Adolfnak további üzleti érdekeltségei voltak még a Herzog család fővállalkozásában a Magyar Dohánykereskedelmi Részvénytársaságban⁸¹ és a Kőbányai Sertéske-reskedők Zsiradék- és Szappangyár Szövetkezetében is.⁸²

Am ebben időszakban dr. Kohner Adolf kevesebbet dolgozott, több időt szentelt képzőművészeti gyűjteményének, – sőt, hóbortjainak – s a vállalat irányításában szabadon engedte unokaöccsét Willyt, valamint a Kohner Bankházban az igazgató Neumann Miksát.⁸³

*A Kohner cég Bécsi u. 8. szám alatti székháza
Rozsnyai József felvétele*

A trianoni békeszerződés következtében az ország textilipara súlyos veszteséget szenvedett, de hamar lábra állt, s nagy erővel indult meg az alapítási- és bővítési tevékenység.⁸⁴ Az 1920-as években a textilipar gyorsan fellendült és az ország egyik húzóágazata lett, és ebben a Kohner család is részt vett. Az 1920-as években sorra alapították meg a textilgyáraikat a Kohner Adolf Fiai cégen és a Hungária Jaquard Szövőgyáron keresztül. 1921-ben megalapították a Continental Szalagszövőgyár Rt.-t, 1922-ben a Mohácsi Selyemipar Rt.-t 1924-ben pedig a Magyar Béléstövetgyár Rt.-t és a Magyar Vasfonál Rt.-t. A Kohner Adolf Fiai cég fontos alapítása volt az Első Magyar Gyapjúmosó és Bizományi Rt., valamint a Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt.

A Zichy család úrkúti birtokán – jelentős kutatómunkával – gazdag mangánérc telepeket fedeztek fel, és a Kohnerék részt vettek ennek kibányászásában. 1922-ben

alapították 120 000 korona alaptőkével a Deutsche Bank és más magyar befektetők égisze alatt a Gróf Zichy Béla Urkúti Bányaművei Rt.-t. A vállalat irányítása a Kohner Bankházban történt a Bécsi utcában, ahol Neumann Miksa igazgató és Kohner Willy irányított, de a névleges elnöki székbe a Zichy család képviselőit ültették.⁸⁵

1925-ben a selypi cukorgyár fizetéseképtelenné vált, ekkor dr. Kohner Adolf eladta részvényeit. A bukás előzménye, hogy a főtulajdonos Schossbergék a nagy háború utáni inflációs időszakban kétes kimenetelű, sikertelen tőzsdei ügyleteket, váltóleszámitólást folytattak családi cégükben, miután Schossberger Henriken keresztül adóságokba keveredtek és hitelekhez nyúltak. 1926-ban a Kohner család által érdekelt Pesti Hazai Első Takarékpénztártól kértek 55 milliárd koronás gyorsítelt, de már késő volt, fizetéseképtelenné lettek, csődbe jutottak, s kénytelenek voltak gyáraikat eladni, így a Selypi Cukorgyár Rt.-t is. A Schossberger család csődje, a „Schossberger krach” után 1926-ban a fő részvényes a Harkányi- és Kornfeld-család által birtokolt Magyar Cukoripar Rt. lett.

Ez a csőd előre vetítette Kohnerék gazdasági bukását is. Dr. Kohner Adolf ezekben az években a további nem jövedelmező, vagy a csőd szélén álló vállalkozásaitól sorra megszabadult, így 1924-ben az Uniótól,⁸⁶ 1928-ban a Kecskeméti Konzervgyártól is. Ez utóbbit báró Weiss Alfonznak, a család pénzügyi vállalatának, a Labor Bizalmi Részvénytársaságnak adta el.⁸⁷

Lassan nyilvánvaló lett, hogy a ötödik nemzedék nem képes kifejteni gazdasági tehetőségét. Talán elfelejtették az elődök kereskedelmi szakmáját, volt aki vallást váltott, és mindehhez politikai és gazdasági zűrzavarok járultak hozzá. Ebbe a nemzedékbe tartozott Kohner Imre István, Kohner Alfréd és Kohner René legidősebb gyermeke. 1900-ban született, felesége a holland származású Menko-Hartogensis Alice volt. Kohner Imre István 1928-ban lett a Kohner Adolf Fiai cég beltagja, majd dr. Kohner Adolf háttérbe vonulása után Willyvel képviselte a gazdasági érdekeltségeket. Dr. Kohner Adolfnak négy gyermeke volt, egyetlen fia, Károly Emil a nagy háborúban 1916-ban hősi halált halt. Katalin férjhez ment dr. Lukács Antalhoz, majd 1938-ban áttértek a római katolikus vallásra. Lujza 1922-ben kötött házasságot báró Dirsztay Gedeon bankigazgatóval. Adolf legidősebb lánya, Ida örökölte apja művészi szenvedélyét, ő a család legismertebb tagja. Ida 1912–1913 között a Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán festészetet tanult, majd 1924-ben férjhez ment Farkas István festőművészhez, akivel 1925-től 1933-ig Párizsban éltek, miközben három gyermekük született.⁸⁸

A Kohner család az 20-as évtized végére fő- és résztulajdonos volt 3–4 pénzügyi vállalatban, két biztosító intézetben, 30 ipari vállalatban, és 3 közkereseti társaságban, illetve 7 kereskedelmi és ipari érdekképviseleti társaság vezető tagja volt. A cég telephelye ekkor a Lipótvárosban, a Bécsi utca 8. szám alatt volt. Az eredetileg kétemeletes épületet 1916-ban vette meg a Baich bárói családtól dr. Kohner Adolf 800000 koronáért. A 20-as évek elején négyemeletessé alakította, és ide költözött a Kohner Adolf Fiai cég, és az annak érdekeltségében levő cégek irodái.⁸⁹

1930-as évek legnagyobb politikai korrupciós botránya Dréhr Imre bankár és poli-

*A Kohner család sírboltja.
Salgótarján úti Zsidó Temető, a szerző felvétele, 2010*

tikus⁹⁰ nevéhez köthető, amelybe a politikai élet több vezető képviselője, és egyes bankárok, így a Kohner család magánbankháza is belekeveredett. Vass József miniszter⁹¹ 1926-ban a Kohner banktól kért 400 000 000 koronás kölcsönt, (inflációs összeg!) amit kalocsai préposti lakásának felújítására és a berendezés vásárlására használt fel. Vass miniszter később, 1928-ban államtitkárával, Dréhr Imrével fizettetett ki 16 000 pengő előtörlesztő részletet, majd Vass halála után 1930-ban Dréhr a további váltótartozást, a 18 000 pengőt⁹² csak Párkány Frigyes ügyvéd 40–50-szeri sürgetése után rendezte, amikor a tartozás kiegyenlítéséhez szükséges pénzt Vass miniszter édesanyjától csalta ki. Párkányt Kohner Adolf bízta meg a váltótartozások behajtásával.

A Dréhr-ügy során előjöttek azok a gondok, amik Kohnerék vesztét okozták: a

kedvező hitelek miatt többen vettek fel kölcsönöket tőlük, s később a pénzüket a megnehezedett gazdasági helyzet miatt fizetésektől nem tudták behajtani. Ehhez jöttek még egyéb veszteséges spekulációs ügyek is, és a bank a csőd szélére sodródott. A Kohner Adolf Fiai cég így 1933 végére elhatározta a felszámolást, a hitelezőkkel kényszeregyezséget kötött, melynek során rendelkezésre kellett bocsátani a cég minden vagyonát, és a család magánvagyonát is, a „liquidáció” céljaira. El kellett adni a Damjanich utcai Kohner palotát, a benne levő képzőművészeti gyűjteményt elárverezték, de elúszott a Bécsi utcai bankház és több vállalati érdekeltség, mint a Gróf Zichy Béla Urkuti Bányaművei Rt. is. A Bécsi utcai bankházat 1936-ban 2 957 710 pengőért adta el a Szegedi Kenderfonógyár Részvénytársaságnak.

Az ekkor már beteges Kohner Adolf visszavonult az üzleti életből, és a Váci utca 42. szám alatti lakásában a könyvek világába merült el, s itt érte a halál 1937-ben. Az *Egyenlőség* c. lap hosszú nekrológja szerint „A békebeli idők nagyjainak sorában márka volt báró Kohner Adolf neve és díszet jelentett a közgazdasági, a művészeti életben egyaránt.”⁹³

A Kohneréknek a 30-as évek végére már csak 8 vállalatban volt érdekeltségük, illetve rokonuk báró Dirsztay Gedeon 3, illetve Párkány Frigyesnek, családi jogásznak pedig 8 vállalatban volt érdekeltsége. A 20-as évtized végén, és az 1930-as években Kohner Willy figyelme a vegyipar, azon belül az oltóanyag-gyártó ipar felé fordult. Vállalkozását a magyar hadsereg kolera és tífusz elleni oltóanyag megrendeléseire alapozta. 1927-től 1943-ig a Laboratórium Védőoltóanyagok Termelésére Rt.-ben, 1933-tól 1941-ig pedig a Dr. Pápay-féle Oltóintézet és Szérumtermelő Rt.-ben volt igazgatósági tag, illetve az utóbbinak elnöke is volt.⁹⁴

1942 volt a Kohner Adolf Fiai cég történetének utolsó éve, amikor a felszámoló befjezték munkájukat, és megtörtént a cég törlése a társas cégjegyzék-kötetből, illetve a cégbíróság elrendelte a felszámolt cég könyveinek megőrzését. Ebben az időben báró Kohner Willy már betegeskedett, utolsó éveit a Múzeum utcában, illetve nyaranta a Budakeszi úti villájában töltötte, helyette Kohner Imre István és felesége, Menko-Hartogensis Alice vette át az uradalom irányítását. Később előfordult, hogy a zsidóüldözések idején, a gazdasági érdekeltségek vezetése bizalmas munkatársak útján, illegálisan történt.

A család a gazdasági válság, a zsidótörvények és a II. világháború miatt a gazdasági életben háttérbe szorult, folyamatosan veszítették el a vállalataikat. Kohnerék utolsó vállalati érdekeltsége a Hungária Jaquard Szövőgyár volt, ennek igazgatósági elnöke Horthy Miklós kormányzó öccse, Horthy Jenő volt az 1940-es évek elején. Személye biztos támaszt és védelmet jelentett a családnak a zsidótörvényekkel szemben egy ideig, de 1944. áprilisában megszűnt igazgatósági minőségük.

Kohner Imre István, Kohner Ida és férje Farkas István a Holokauszt áldozata lett, de a többi családtag túlélte a viszontagságos 1944-es évet.⁹⁵ 1945-ben elvesztették földbirtokukat⁹⁶ és ingatlanaik nagy részét, majd 1947-ben bárói címüket is. A megmaradt Hungária Jaquard Szövőgyár igazgatóságában már csak Menko-Hartogensis Alice ült 1948-ig, nemzeti vállalattá átalakításáig, ami egyet jelentett az államosítással. Ekkor a gyár alaptőkéje 3 147 731 forint, a teljesítménye 75–80%-os volt, berendezése és felszerelése 3 147 731 forintot, az áru 4 561 692 forintot ért.⁹⁷

A család egyes tagjai nem láttak többé további boldogulási lehetőséget Magyarországon, így 1946-ban Kohner Jenő Ernő Angliába költözött. Itt áttért az anglikán vallásra és teológiát tanult Londonban és Cambridge-ben, majd innen Kanadába ment és Montrealban telepedett le. Családot alapított és anglikán lelkész-ként tevékenykedett 2009-es haláláig. Özvegy Kohner Vilmosné, aki megmaradt hazájában, kismemizve, visszahúzódva élte meg a kommunista rendszert.⁹⁸

ÖSSZEGLÉZÉS

A Kohner családra jellemző volt a mobilitás és specializáció, ami alatt egyrészt a rugalmas lakhelyváltást értjük, másrészt a családi vállalkozás tevékenységi körének folyamatos bővítését és változtatását. A cég és a család vagyona nem vált szét, ebből finanszírozták a vállalkozásaikat, a képzőművészeti alkotások vásárlását, illetve a mindennapi élethez kapcsolódó költségeket. A család hierarchikus és patriarchális, klán jellegű, élén legtöbbször a legidősebb férfitag, a szenior állt, aki a család életének minden tevékenységét irányította. A 19. század végére integrálódtak, hasonlóan, asszimilálódtak a többségi pesti társadalomba, elvesztették németnyelvűségüket, ez a cégbírósági iratokban is tükröződik. A kedvezőtlen politikai időszakok pedig hozzásegítették őket a vallási áttéréshez.

A Kohner család vállalkozásainak történetét néhány példán keresztül végigkísérve, egy vállalkozói csoport tündöklését és bukását igyekeztem felvázolni. Az első nemzedék letelepszik Magyarországon és megalapítja az első vállalkozást, kapcsolatrendszert és vagyont épít ki. A második és harmadik generáció tovább fejleszti a vállalkozásokat, birtokot és nemesi címet szerez. Az utolsó magyarországi nemzedékek nem mutattak kimagasló gazdasági tehetséget. Megélték a II. világháború borzalmaival és az emigrációban új életet kezdek, ahol egészen más területen fejtették ki tehetségüket. Velük Magyarországon eltűnt a klasszikus termény-nagykereskedői csoport.

CSALÁDFA

Kohner (Kuhner) N., (?–?), felesége N.N. (?–?)

- gyermekei:
- A.1. **Kohner Adolf**
 - A.2. Kohner Teréz (?–?), férje Lieblich Mór
 - A.3. Kohner Éva (?–?), férje Fleischl Ábrahám
 - A.4. **Kohner Henrik**

A.1. **Kohner Adolf** (Abraham Adolf Kuhner) (1814/1815–1860), felesége: **Kohner Adolfné** szül.

Sváb Lujza (Schváb, Schwab Luiza, Louse, Louse Schwab) (1818/1819–1880)

- gyermekei:
- B.1. **Kohner Zsigmond**
 - B.2. **Kohner Károly**
 - B.3. **Kohner Henrik**
 - B.4. **Kohner Ágost/Ágoston**
 - B.5. Kohner Emil (1851–1855)

B.1. **Kohner Zsigmond** (Sigmund Kohner), (1840–1908), felesége **Kohner Zsigmondné**, szül.

tornyai-Schossberger (Tornyai-Schosberger) Lujza (Luiza) (1843–1879)

- gyermekei:
- C.1. Kohner Hermina (1863–1875)
 - C.2. **Kohner Adél** (1866–?), férje **dr. Dalnoky (Dalnoki) Béla** (Bernát) (1856–1912) köz- és váltó ügyvéd, Kohner Adolf Fiai cég jogtanácsosa
 - C.3. Kohner Paula (1868–?), férje Schwarz (Schwartz) Gyula (1862–1936) okányi (Békés vm.) földbirtokos
 - C.4. Kohner Margit (1869–?), férje Léderer Rezső (Lederer Rudolf) birtokos
 - C.5. **Kohner Helén** (1872–?), férje **dr. báró Kohner Adolf** (1866–1937)
 - C.6. Kohner Aranka (1873–?), férje a prágai származású Elbogen Károly (1865–1922) birtokos

C.7. **báró Kohner Simon Vilmos** (Willy) (1877–1943), katolizált, feleségei (1.) Keppich Vera, (2.) Basch Szeréna, (3.) **Schmidt Franciska** (?–1950)

gyermekei Schmidt Franciskától:

- D.1. báró Kohner Zsuzsanna Mária, férje dr. Henyey Károly
- D.2. báró Kohner Franciska, férje Földváry Miklós

C.8. **Kohner René** (Renée) (1878–?), férje **báró Kohner Alfréd** (1872/1873–1912)

B.2. **Kohner Károly** (1841–1894), felesége **Kohner Károlyné** szül. **Stein Ida** (1846–1875)

- gyermekei:
- C.1. Kohner Hermina (1857–1863)
 - C.2. **dr. báró Kohner Adolf** (1866–1937), felesége **dr. báró Kohner Adolfné** szül. **Kohner Helén** (1872–?)

- gyermekei:
- D.1. báró Kohner Károly Emil (1891–1916, hősi halált halt)
 - D.2. **báró Kohner Ida** (1895–1944/1945) festőművésznő, férje **Farkas István** (1897–1944) festőművész
 - D.3. báró Kohner Lujza Amália (1898–?), férje báró Dirsztay Gedeon igazgató (1890–1961)
 - D.4. báró Kohner Katalin (1907–?), férje dr. Lukács Antal igazgató

B.3. **Kohner Henrik** (1844–1913), felesége **Kohner Henrikné**, szül. **Kohner Matild** (1852–1925)

- gyermekei:
- C.1. Kohner Aliz (Alice) (1876–?), férjei (1.) Lederer Károly, (2.) gróf Keglevich Pál (1887–1936)

B.4. **Kohner Ágoston** (Ágost) (1847–1907), felesége Kohner Ágostonné szül. Stein Róza (1853–1933)

- gyermekei:
- C.1. **báró Kohner Alfréd** (1872/1873–1912, felesége **báró Kohner Alfrédné** szül. **Kohner René** (Renée))
 - gyermekei:
 - D.1. **báró Kohner Imre István**
 - D.2. **báró Kohner Miklós György**
 - D.3. báró Kohner Lujza Augusztina (1909–1975)

D.1 **báró Kohner Imre István** (1900–1944), felesége a holland származású **Kohner Imre Istvánné** szül. **Menko-Hartogensis Alice**

gyermeke: E.1. **báró Kohner Jenő György** anglikán lelkész (1931–2009),
felesége **Kendrick Joan Margit**
gyermekei: F.1. **báró Kohner Miklós (Nicholas) (?-?)**
F.2. **báró Kohner István (Stephen) (?-?)**
F.3. **báró Kohner Ilona (Helen) (?-?)**

D.2. **báró Kohner Miklós György** (1903–?), felesége Böszörményi Andrea

gyermekei: E.1. **báró Kohner Erzsébet** (1926–)
E.2. **báró Kohner Éva** (1928–)

D.3. **báró Kohner Lujza Augusztia** (1909–1975)

C.2. **báró Kohner Jenő** (1876–1918), felesége nincs, Balogh Etel (?-?) magánzótól született

gyermekei: B.1. **Balogh Jolán Etel** (?-?)
B.2. **Balogh Alfréd** (?-?)
B.3. **Balogh Etel** (?-?)

A.2. **Kohner Teréz** (?-?), férje **Liebllich Mór**

A.3. **Kohner Éva** (?-?), férje **Fleisch Ábrahám**

A.4. **Kohner Henrik** (1804/1805–1874), felesége **Kohner Henrikné** szül. **Porges Júlia Anna** (1829–1883)

gyermekei: B.1. **Kohner Helén** (Helene, Ilona), férje **Schwarz Sámuel** (Samu) nagyváradi birtokos (gazdász)
B.2. **Kohner Augusztia (Auguszte)**, férje **Brüll Ármin (Hermann)** nagykereskedő (1833–1899), elváltak
B.3. **Kohner Matild (Matilde)**, férje **Kohner Henrik**
B.4. **Kohner Károly Jakab** (1850–?), felesége **Kohner Károly Jakabné** szül. **Fischl Jenny dirsztai** (1857–1880)
B.5. **Kohner Lajos** (1853–1854)

A KOHNER CSALÁD/KLÁN FEJEI

Név	Korszak
Kohner (Kuhner) N. (?-?)	?
Kohner (Kuhner) Adolf (1814/1815–1860)	1860 előtt
Kohner Henrik (1804/1805–1874)	1860-tól 1870-es évek eleje
Kohner Zsigmond (1840–1908)	1870-es évek elejétől 1908-ig
dr. báró Kohner Adolf (1866–1937)	1908-tól 1937-ig
báró Kohner Simon Vilmos (Willy) (1877–1943)	1930-as évek elejétől 1943-ig
báró Kohner Imre István (1900–?)	1940-es évektől – ?

A KOHNER ADOLF FIAI CÉG TÁRSTAGJAI (BELTAGJAI):

idő	társtag	társtag	társtag
1872	Kohner Zsigmond	Kohner Ágoston	Kohner Károly
1895	Kohner Zsigmond	Kohner Ágoston	dr. Kohner Adolf
1910	Kohner Alfréd	Kohner Jenő	dr. Kohner Adolf
1921	báró Kohner Willy	dr. báró Kohner Adolf	–
1930	báró Kohner Willy	dr. báró Kohner Adolf	báró Kohner Imre István
1942	báró Kohner Willy	báró Kohner Imre István	–

A BÉCSI UTCA 8. SZÁM ALATT MŰKÖDŐ CÉGEK

Cégnevek	Alapítás
Kohner Adolf Fiai (1916–1936)	1872
Szegedi Kenderfonógyár Rt.	1890
Magyar Elektro-Osmose Rt.	1920
Agros Mezőgazdasági Kereskedelmi Rt.	
(előtte Tiszavidéki Mezőgazdasági és Ipari Rt.)	1920
Keszthelyi és Társai Bank Rt.	1920
Demecseri Ipartelepek Rt.	1921
Erőátviteli és Világítási Rt.	1921
Hazai Fésűsfonó- és Szövőgyár Rt.	1922
Mercatura Textilforgalmi Rt.	1923
Magyar Bélésszövetgyár Rt.	1924
Zea Termény és Árukereskedelmi Rt.	1925
Nagygyantéi és Geszti Földbérő Rt.	1926

JEGYZETEK

- Gróf Tisza István (1861–1918), Simonyi-Semadam Sándor (1864–1946), gróf Teleki Pál (1879–1941), és gróf Bethlen István (1874–1946).
- A patriklán csoportba a nemzetség összes férfitagja, nem házas nők és a férfiak feleségei tartoznak bele. A matriklán magába foglalja a nemzetség összes nőtagját, nem házas férfiakat és a nők férjeit. Az avunkuklán olyan csoport, ami magába foglalja az anyai nagybácsit és nővére gyermekeit, illetve azok leszármazatóit. (avunkulátus=anyai nagybácsi és nővére közötti viszony) *Bodrogi* 1957: 46–47.
- „Kohner Adolf, amióta ő a senior, mindig csinált valamit, de nem mindig csinálta azt, ami kellett.” *Radnóti* 1929: 107.
- Részletesen lásd az 1877. évi XX. törvénycikket, ami szabályozta a gyámságot és gondnokságot. *Vladár* 1943. I.: 623–671.
- A források hiánya miatt nehezen lehet rekonstruálni a nyugat-európai kiindulási pontjaikat és a magyarországi költözésük menetét. Valamennyien askenázi zsidók voltak, és a német kultúrör hatása alatt álltak.
- Sváb Lőrinc (Schwab Lörinz, Lorenz Schwab) (1797–1883) nagykereskedő, földbirtokos, Lörintz Schwáb/Schwáb Lőrinc egyéni cég tulajdona. VII.2.e Cg. 1876/75, IV.1411.b 1874/09884, Kohner Károlyné sz. Stein Ida hagyatéki és gyámsági ügye, IV.1411.b 1883/00301 Sváb Lőrinc hagyatéki ügye.

7. XV.20.2 izraelita (neológ) születési anyakönyvek, A24 tekercs, 63.
8. A gründolás egyéni vagy társas cégalapítást, a Gründerzeit alapítási időszakot (korszakot) jelent, a gazdaságtörténeti szakirodalom az 1867 körüli időszakra teszi. Cégbírói forrásokban több alapítási korszakot fedezhetünk fel: kezdeti, lassú időszak (1841–1863, néhány cég 1841 előtt is létezett), rohamos kezdet (1864–1875), aranykorszak (1876–1914), az aranykorszak folytatása, a kisebb megtorpanások időszaka (1915–1945), a hanyatlás, átalakulás, a szocialista gazdaságba való átmenet (1946–1949). VII. 3. c (1875. előtti), VII. 2. e.; Pesti (1875-től) cégbírói iratok, egyéni és társas mutatók és cégjegyzékek.
9. Pest népessége 1854-ben 109 000 főt számlált, ebből zsidó vallású 20 394 ember volt. *Fényes* 1857: 268–269.
10. Az ország területén nyolc váltótörvényszékeket állítottak fel: Pesten, Pozsonyban, Sopronban, Károlyvároton, Aradon, Debrecenben Eperjesen, Fiumében.
11. Váltótörvényeket lásd részletesen: *Márkus* 1896–1897: 109–145.
12. 1864. január 21-i 10.736. számú udvari rendelet, *Vályi* 1906: 10; *Kuncz* 1922, I. rész: 18.
13. Társas cégek: betéti társaság, közkereseti társaság, részvénytársulat (részvénytársaság), szövetkezet, majd 1930-tól korlátolt felelősségű társaság.
14. Szabályozta a cégbejegyzési kötelezettségeket is, minden kereskedő és iparos – 10–300 forintig terjedő pénzbüntetés terhével – köteles volt bejegyeztetni magát, ha egyenes adója meghaladta 40 forintot Pest-Budán, 10 ezernél nagyobb városokban 30 forintot, kevesebb lakosú településeken 20 forintot. *Vályi* 1906: 10.
15. 1872. évi VIII. tc., ipartörvény, 1884. évi XVII. tc. ipartörvény, 1880. évi XXXI. tc. helyi érdekű vasútról és annak módosítása, kiegészítése 1888. évi IV. tc. A törvényeket lásd részletesen: *Márkus* 1896–1897.
16. Az első adatok egyike 1852-ből való. 1873-ban kiadott nyilatkozatban Kohner Henrik említi, hogy fél évszázada alapították a Kohner Henrik és Testvérei céget. Kohner Henrik és Testvérei VII.3.c Cg. VIII 978/1864, VII.2.e Cg. 1876/447
17. Valószínűleg közkereseti társaság formában (nyilvános társaság, offene Handelsgesellschaft, Kompanie, Erwerbsgesellschaft) működött, amit a közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól szóló 1840. évi XVIII. tc. a közkeresetre összeálló társaságok jogviszonyairól szóló törvény, 1864. évi udvari rendelet, majd később a 1875-ös kereskedelmi törvény szabályozta.
18. IX. 44 Cassa Buch des königl. Privilege. Grosshandels Gremiums in Pest, 2. Kötet, 12, 15.; Adolph Kohner (Kuhner) neve mellett ott szerepel Ignaz Brüll, Leopold Dalnoky, Sam. F. Goldberger, Phillip Gomperz, M. Gschwindt, S.W.S. Schosberger, Phillip Strasser, Lorenz Schwab, Carl Ullmann, M. G. Ullmann, Anton Valero, M. W. Wahrmann, Albert v. Wodianer, Julius Wolfner. *Fényes Elek* szerint 1854-ben 2000 kereskedő élt Pesten, amiből 189 nagykereskedő volt. *Fényes* 1857: 268, 269.
19. Az 1851-ben kiadott helytartótanácsi Ideiglenes Utasítás biztosította a szabad kereskedelmet és ipari tevékenységet, lehetőséget biztosított a zsidó származású nagykereskedőknek.
20. Az 1864 előtti váltótörvényszék cégiratai nem maradtak fenn, ezért homályos a cég előtörténete. Kohner Henrik és Testvérei: VII.3.c Cg. VIII 978/1864, VII.2.e Cg. 1876/447
21. Eredetileg Nádor utca 17. szám volt.
22. Következő helyiségekből állt: 1. előszoba, 2. díszes szoba, 3. dolgozószoba, 4. hálószoba, 5. szalon (reprezentációs helyiség), 6. hálószoba, 7. fürdő- és mellékszoba, 8. szobalány szoba, 9. cselédszoba, 10. éléskamra, 11. konyha. IV.1411.b 833/1879, Kohner Zsigmondné szül. Schosberger Lujza hagyatéki ügye.
23. Kohner Henrik és Testvérei VII.3.c Cg. VIII 978/1864, VII.2.e Cg. 1876/447
24. 1873. évi 5911. számú rendelet.

25. Fischl Testvérei (Brüder & Fischl) céget 1857-ben alapították, és 1894-ig állt fenn, termény nagykereskedéssel foglalkoztak.
26. Belváros, Lipótváros kerületében voltak pénzügyi és ipari cégek többsége. A city elnevezést gyakran használta a korszak gazdaságtörténeti irodalma, sajtója és a gazdasági élet képviselői: pl. *Virág* 1930. passim.
27. *A Pesti Lloyd Évkönyve 1853-ra*. Pest, 1853, névsor.
28. *A Pesti Lloyd-Társulat Évkönyve*, német nyelvű lapja a *Pester Lloyd*, 1854-ben indult.
29. *A Pesti Lloyd Évkönyve*. Pest, 1853–1872, és 1873–1939, névsorok.
30. *Radnóti* 1929: 109.
31. 1864-ben báró Kochmeister Frigyes (1816–1907) alapította, aki terménykereskedelemmel és drogériával foglalkozott.
32. *Félegyházi* 1896, II. kötet, függelék, Gabonacsarnok alapszabályai (1854–1856): 1–8.
33. 1783. Systematica gentis judaicae regulatio c. kiadott rendelete. Magyar zsidó lexikon. Budapest, 1929., 389. http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_074.pdf
34. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaseirtehum Österreich. Wien, 1860., 81–82. betreffend die Besitzfähigkeiten der Israeliten.
35. 1867. évi XVII. tc., az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében, 1895. évi XLII. tc., az izraelita vallásról lásd részletesen: *Márkus* 1896.
36. Kocsóhát (Kocsóhát puszta) a Torontál vármegye északi részén Óbesenyő és Valkány községek határában terül el.
37. IV.1411.b 1874/09884 Kohner Károlyné sz. Stein Ida hagyatéki és gyámsági ügye.
38. „...báró Balassák ősuradalma... izraelita Kohner testvérek birtokába került”. *Vasárnapi Ujság*. 1863. X. 25., 43. sz., 383. Kékkő a Balassa bárói család ősi fészke Nógrád vármegyében feküdt.
39. Szászberek 1949-ben lett önálló település Alsó- és Szászberek egyesüléséből, addig Besenyszöghöz tartozott. A község Jász-Nagykun-Szolnok vármegye északnyugati részén, a Zagyva bal partján terül el.
40. Báró Orczy György (1788–1871) cs. kir. kamarás, főrendi ház örökös tagja, újszászi uradalom tulajdonosa, kitűnő gazdálkodó
41. Cégnévváltozatok: Erzsébet Gőzmalom Rt., Erzsébet Gőzmalom Részvénytársulat, Erzsébet Malom. 1926-ban beolvadt az 1866-ban alapított Budapesti Gőzmalom Rt.-be. VII.3.c VIII 1869/278, VII.2.e régi Cg. 1550/1876, Cg. 1217, Okm. 59.
42. Temesvári Pannonia Gőzmalom Társulatot 1870-ben alapították a bányászati, temesvári gabonakereskedők.
43. Pannónia Gőzmalom Társaságot 1863-ban alapította Wahrmann és Fia cég, melynek elnöke Wahrmann Mór bankár, aki a XIX. század második felének meghatározó pénzügyi vezérégyénisége volt. Ott volt Ágoston, Károly, Henrik és Zsigmond is. Ténylegesen Ágoston vett részt a vállalati irányításban, Henrik felügyelő-bizottsági tag lett, Zsigmond a családi vállalatot és a PKMK-t képviselte. VII.2.e Cg. 845/1876, Okm. 45
44. VII.2.e régi Cg. 1550/1876, Cg. 1217, Okm. 59.
45. Hungária Árpagyöngy- és Köleshántoló Gyár Rt. VII.2.e Cg. 1892/133, Okm. 482, A vállalat 1897-ig működött. Brüllék családi cége a Brüll Henrik és Fiai 1864 és 1909 között állt fenn és termény nagykereskedelemmel foglalkozott. A család legfontosabb tagjai Brüll Henrik és fiai Ármin (Hermann), Zsigmond volt.
46. 1868-ban alapították az Angol-Magyar Bankot, székhelye a Thonet udvarban volt, 1875-ben igazgatósági tagjai voltak Sigmund Kohner, M. Wahrmann, dr. M. Falk, Wilhelm v. Tóth elnök és főkönyvelő Láczy Leó. Magyar Compass, szerk. *Mihók Sándor*. Budapest, 1875: 4–5.

47. PKMB VII.2.e régi Cg. 1276/1876, Cg. 202, Okm. 52, Hegedüs 1917., II. kötet: 459–461.
48. Teljes neve Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt., VII.2.e régi Cg. 271/1892, Cg. 276, Okm. 496.
49. 1879-ig Deutsch, 1897-ig hatvani Deutsch, 1910-ig Hatvany-Deutsch 1910-ig báró Hatvany-Deutsch, 1911-től báró Hatvany.
50. Cégnévváltozatok: Nagysurányi Cukorgyár és Finomító Rt., Nagy-Surányi Czukorgyár és Finomító Rt., Surányi Cukorgyár és Finomító Rt., Nagysurányi Cukorgyár Rt.
51. A cukorgyár elnöke a Hatvany-Deutsch család tagjai közül került ki.
52. 1894-ben dr. Kohner Adolf, 1908-ban Kohner Jenő, 1919-ben báró Kohner Willy lett igazgatói tag. Nagysurány és a gyár 1918 végén az új hatalom, a csehszlovák fennhatóság alá került. 1919-ben alapszabályt módosított a Kohner és a Hatvany család. Amelynek értelmében a központ Šurany-ba (Nagysurány) került, új cég nevet kapott (Velke Suransky Cukrovary Raffinaria). A budapesti királyi cégbíróság 1925-es törlése folyamán szűnt meg magyar története.
53. Mezőgazdasági Cukorgyárat 1907-ben alapították 2 000 000 koronával.
54. A Schossberger családnak nem ez volt az első cukorgyára, 1869-ben 23 000 ft alaptőkével az Angol-Magyar Bank segítségével létrehozták az aszódi cukorgyárat. A gyár cukorrépa- és vízhiánnyal küszködött, a szakszerűtlen üzemvezetés miatt 1874-ben megszűnt, 1875-ben leszerelték.
55. A gyár elnökei Schossberger Henrik (1833–1899), majd utódja, fia báró Tornyay-Schossberger Rezső (1862–1939), akinek a felesége Brüll Ármin lánya, Brüll Teréz volt. A német nemzetiségű, brünni származású báró Offermann Győző, a Petőházi Cukorgyár Rt. tulajdonosának felesége Schossberger Ilona, báró Dirsztay (Fischl) Béla felesége Brüll Irén, fiúk, báró Dirsztay Gedeon felesége pedig báró Kohner Lujza Amália (1898–?) volt.
56. Selypi Cukorgyár Rt. VII.2.e régi Cg. 32/1890, Cg. 2500, Okm. 390
57. Újszász-Jászapáti Helyi Érdekű Vasút Rt., ami később Jászsági Helyi Érdekű Vasút Rt. lett a neve, cég székhelye Jászladyban, majd Szolnokon és Jászapáton volt.
58. Osztrák részről a K. K. priv. Österreichische Länderbank vett részt., 1885. évi XVIII. tc. (a bihari és békési helyi érdekű vasutaknak engedélyezésére és segélyezésére vonatkozó felhatalmazás tárgyában) engedélyezte a vasút építését. A cég igazgatói tagja volt Kohner Zsigmond, Károly, Ágoston, majd Alfréd, felügyelőbizottsági tag lett a rokon dr. Dalnoky Béla ügyvéd, akinek felesége volt Kohner Adél, Brüll Henrik Fiai cég tulajdonosai, Brüll Ármin és Zsigmond, Bihar vármegye képviselői Mórincz Pál országgyűlési képviselő, igazgatói tag elnöke, majd elnöki utódja gr. Tisza István (későbbi miniszterelnök), gr. Tisza Kálmán és Beöthy Andor alispán és Lánczy Leó PMKB elnök. Bihari Helyi Érdekű Vasutak Rt. VII.2.e régi Cg. 90/1887, Cg. 2093, Okm. 306
59. Bács-Bodrog Vármegyei Helyi Érdekű Vasutak Rt.-t 1889-ben alapította a PMKB és ez által részvényes lett Kohner Zsigmond. Brassó-Háromszéki Helyi Érdekű Vasutak Rt. alapításában szintén részt vett a PMKB 1890-ben.
60. Dr. Dalnoky Béla (1856–1912) köz- és váltó ügyvéd, Kohner Adolf Fiai cég jogtanácsosa és több részvénytársaság felügyelő-bizottsági tagja, közgyűlések jegyzőkönyv vezetője.
61. Felsőmagyarországi Bánya- és Kohómű Rt. VII.2.e Cg. 1356, Okm. 410, Hernádvölgyi Magyar Vasipar Rt. VII.2.e régi Cg. 41/1895, Cg. 3264, Okm. 674.
62. Bleier és Weisz VII.2.e régi Cg. 86/1885, Cg. 5415.
63. Bleier és Weisz VII.2.e régi Cg. 86/1885, Cg. 5415, Szilágyi Gábor, *Káposztás* 1976: 31–39.
64. Első neve a gyárnak: Magyar Általános Műtrágya-, Kénsav- és Vegyi Ipar Rt. (1890–1892), Alapítók: Kohner Ágoston, Kohner Zsigmond, báró tornyai Schossberger Nándor, báró tornyai Schossberger Zsigmond, Lánczy Leó, Spitz Árpád, Spitz Lipót, Bisicz Lajos, Machlup Adolf.

65. VII.184. 1743/1894, német nyelvű felosztási szerződés.
66. Több régi és új lexikon, családtörténeti adattár, művészeti tanulmány tévesen említi, hogy az édesapja Kohner Zsigmond. Gudenus 1993., II. kötet (K–O): 88–90; 1999., V. Kötet: 137–139; *Lipták* 2010, in: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010: 500–519.
67. A Kohner gyűjtemény létrejöttének virágkora 1904 és 1914 közötti időszakra tehető. Báró Kohner Adolf gyűjteménye. Budapest 1934. (Ernst Múzeum aukciós füzet) 3–6; A Művészház 1909–1914. Modern kiállítások Budapesten. Budapest, 2009: 61–62.
68. Részletesen: *Molnos Péter: Kohner Adolf gyűjteménye. Artmagazin.* 2004./1. 17–23; *Molnos Péter: Kohner Adolf gyűjteménye.* Budapest, 2006; www.kiselbach.hu
69. VII.184. 0215/1898, 0216/1898 jegyzőkönyv okiratok letételéről, lásd részletesen *Baross* 1893.
70. Angol-Osztrák Bank Budapesti Fiókja, VII.2.e régi Cg. 148/1880, Cg. 252, Okm. 192
71. A báró cím nem egyedüli volt a zsidó származású nagykereskedő, nagyiparos és bankár családoknál, az első, aki megkapta 1874-ben Wodianer Mór, utolsó, aki megkapta Weiss Manfréd és Wolfner Tivadar voltak. Összesen 26 család kapta meg a bárói rangot főrendiházi tagsági jogosultság nélkül, természetesen érdemeik elismerésér néhányan tagjai lettek. www.mol.arcanum.hu, Királyi Könyvek, K72.698, 72.894, 72.895, 72.896
72. Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. előtt az Első Magyar Szövő- és Kötőgyár Rt.-ben voltak részvényesek 1889–1894 között. A vállalatot 1885-ben alapították, és a rokon Dirsztay család és a PMKB érdekltségében volt. Központi irodája Budapesten, szövőgyára Vácott volt. Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. VII.2.e Cg. 1494, Okm. 2471
73. A bozeni konzervgyár a Zwölfmalgreini Konzerv Gyümölcs és Főzelékkonzervgyár (1872-ben már működött) érdekltsége volt.
74. Igazgatói tagja volt gr. Teleki Géza nagybirtokos, belügyminiszter, Kada Elek kecskeméti polgármester, Papura Ferenc Földhitelbank vezérigazgatója, nemzetgyűlési képviselő, Engel Pál Földhitelbank Rt. alelnöke, igazgatói tag, Angol-Osztrák Bank képviselője, cégvezetője, Wetzler Bernát bécsi nagykereskedő, főtanácsos Első Kecskeméti Konzervgyár Rt. VII.2.e Cg. 35.211, Okm. 7615.
75. Báró Madarassy-Beck Gyula bankár, báró Born Frigyes bányatulajos, Király Automobil Rt. ig. tagja, báró Podmaniczky Béla nagybirtokos, cs. és kir. huszárcapitány, gróf Károlyi Imre György nagybirtokos, felsőházi tag, gróf Edelsheim-Gyulai Lipót festőművész, felsőházi tag, örgróf Pallavicini György nagybirtokos, államtitkár, Bárdi József Automobil Rt. VII.2.e régi Cg. 429/1907, Cg. 2322, Okm. 1579
76. Beöthy László (1873–1931) a korszak egyik ismert újságírója és színházigazgatója volt, apja Beöthy Zsolt irodalomtörténész, anyja a híres színésznő Rákosi Szidi volt.
77. Schöpflin 1931, IV. köt.: 393; Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. VII.2.e
78. Az adóságok levonásával a tiszta vagyón 3 770 158,62 korona volt.
79. VII.12.b 187.826/1918 báró Kohner Jenő hagyatéki ügye.
80. Tiszavidéki Mezőgazdasági és Ipari Rt. (1922-től Agros Mezőgazdasági Kereskedelmi Rt.): VII.2.e Cg. 10425, Okm. 3795, Zea Termény és Árukereskedelmi Rt.: VII.2.e Cg. 25071, Okm. 6472.
81. Magyar Dohánykereskedelmi Részvénytársaság, a báró Herzog család tulajdanában lévő cég, VII.2.e Cg.1892/442, Cg. 1235, Okm. 507
82. Alapítás: 1893-ban., VII.2.e Cg. 1893/249, Cg. 1098, Okm. 545, üzleti érdekltség 1920-tól 1937/1938-ig.
83. *Radnóti* 1929: 107.
84. Kereskedelmünk és iparunk az 1922. évben. Budapest, 1924: 290–293.

85. Gróf Zichy Béla Urkuti Bányaművei Rt. Cg. 17532, Okm. 4906.
 86. 1926-ban csödbe ment cégről leltárt készítettek, amelyben 7636 tételt vettek fel. Itt darab-számok nem szerepeltek és összesen a 18 173 971 750 koronát ért. XI. 1195. Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. iratai, csödleltár-könyv.
 87. Első Kecskeméti Konzervgyár Részvénytársaság: VII.2.e Cg. 35211, Okm. 7615, Labor Bizalmi Rt.: VII.2.e Cg. 2206, USZ 40775, Okm. 8067.
 88. *Kempelen* 1937, I. köt.: 133–135.; Farkas Istvánról: *S. Nagy* 1994.
 89. XV.37.c 649 betétszám.
 90. Nagyszentmiklósi dr. Dréhr Imre (1889–1936) közgazdász, Lloyd Bank Rt. ügyvezető igazgatója, Enying országgyűlésiképviselő és államtitkár lett. Dréhr Imre bírósági ügye. VII.5.c 3635/1932.
 91. Dr. Vass József (1877–1930) kalocsai nagyprépost, vallás- és közoktatásügyi miniszter.
 92. 16 ezer pengő adósság, 2 ezer pengő kamat.
 93. *Egyenlőség*, 1937. február 4., 6. szám, 1. (Zsidó politikai hetilap.)
 94. Laboratórium Védőoltóanyagok Termelésére Rt. VII.2.e régi Cg. 79/1904, Cg. 2228, Okm. 1206, Dr. Pápay-féle Oltóintézet és Szérumtermelő Rt. Cg. 7676, Okm. 3349.
 95. *Központi Értesítő*, 1944. 23. szám 731.
 96. 600/1945. M. E. számú rendelete, 1945. évi VI. törvény felszámolta nagybirtokrendszert.
 97. *Fodor Oszkár*-féle Magyar Közgazdasági Kompass. 1947/1948., Budapest, 1948. II. kötet, 231.; Hungária Jaquard Szövőgyár Rt. VII.2.e USZ betét 40 229, 1948. évi XXXVII. törvény a nemzeti vállalatról, <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8319>
 98. Kohner család közlése, VII.233. 0289/1950 Kohner Vilmosné özv. Schmidt Franciska hagyatéki ügye.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára

- IV.1411.b Budapest Székesfőváros Árvaszékének iratai. Általános iratok
 VII.2 e Pesti (1875-től) Budapesti Királyi Törvényszék (1946-tól Budapesti Törvényszék) iratai. Cégbírósági iratok
 VII.3.c Pesti Első Bíróságú Királyi Váltótörvényszék (1854–1861 között Pesti Császári és Királyi Kereskedelmi Törvényszék) iratai. Egyéni és társas mutatók és cégjegyzékek
 VII.5.c Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék. Büntető perek iratai
 VII.12.b Budapesti Központi Királyi Járásbíróság, peres és peren kívüli iratok
 VII.184 Weinmann Fülöp közjegyző iratai
 VII.233 Hajdú János közjegyző iratai
 IX.44 A Pesti Nagykereskedelmi Testület könyvei
 XI.1195 Unió Színházüzemi és Színházépítő Rt. iratai
 XV.20.2 Izraelita (neológ) születési és halotti anyakönyvek másolatai
 XV.37.c Telekkönyvi és ingatlan-nyilvántartási iratok gyűjteménye, Pesti telekkönyvi betétek

Levéltári források rövidítései:

- BFL – Budapest Főváros Levéltára
 Cg. – cégszám (1876–1949 között keletkezett cégiratok)
 régi Cg. – régi cégszám (1864–1875 között keletkezett cégiratok)
 Okm. – okmánytári iratok
 USZ – újraserkesztett

Internetes oldalak:

- www.hebraisztika.hu
www.kieselbach.hu
www.magyarzsido.hu/Fogalomtar
www.mol.arcanum.hu, Királyi Könyvek
www.1000ev.hu

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- A Művészház 1909–1914. Modern kiállítások Budapesten. Budapest, 2009., (Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa.)
 A Pesti Lloyd Évkönyve 1853-ra. Pest, 1853.
 Adalékok Szolnok megye történetéből, szerk. *Botka János*, I–III. kötet, Szolnok, 1989.
 Allgemeines Reichs- das Kaiserthum Österreich Gesetz- und Regierungsblatt für Wien, 1848–1852.
Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykerkedők a reformkori Pesten. Budapest, 1989.
Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon. I–II. kötet, Budapest, 2007.
 Bárány Kohner Adolf gyűjteménye. Budapest 1934. (Ernst Múzeum aukciós füzetek)
Baross 1893
Baross Károly: Magyarország földbirtokosai. Budapest, 1893.
Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. 1919–1929. Budapest, 1966.
Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában, 1933–1944. Budapest, 1958.
Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara, 1900–1914. Budapest, 1955.
Bodrogi 1957
Bodrogi Tibor: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: vérségi kapcsolatok. *Ethnographia*, 1957.
 Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig. IV. kötet, szerk.: *Vörös Károly*, írta: *Spira György, Vörös Károly*, Budapest 1978. In: Budapest története. Budapest, 1973–1980. I–V. kötet, főszerk. *Gerevich László*.
Deutsch Antal: A Pesti Lloyd-Társulat, 1853–1903., Budapest, 1903.
Eckhart Ferenc: A magyar közgazdaság száz éve. Budapest, 1941.
Egyenlőség, 1937. február 4., 6. szám.
Engel Emil–Bartha László: A budapesti tőzsde története 1864–1914. I–II. kötet, Budapest, 1914.
Félegyházi 1896
Félegyházi Ágost: A Budapesti Tőzsde története. 1864–1895. I–II. kötet, Budapest, 1896.
Félegyházi Ágost: Das Buch der Budapester Börse. Budapest, 1895.
Fényes 1857
Fényes Elek: Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása. Pest, 1857.
Fodor Oszkár-féle Magyar Közgazdasági Kompass. 1947/1948., Budapest, 1948. II. kötet.
Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői: élet- és jellemrajzok. Budapest, 1887.
Gelléri Mór: Ipartörténeti vázlatok. Budapest, 1906.
 Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Budapest, 1993.
Gudenus János-Szentirmay László: Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások. Budapest, 1989.

Gyáni Gyábor: Generációk a történelemben. In: Generációk a történelemben. Nyíregyháza, 2008.

Halmos Károly: Családi kapitalizmus. Budapest, 2008.

Halmos Károly: Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon. *Szociológia*, 1983. 3. szám

Hegedűs 1917

Hegedűs Lóránt: A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és fennállásának története. Budapest, 1917., I.–II. kötet

Hof- und Staats-Handbuch der Österreichisch-Ungarischen Monarchie für.... kötetei, 1876–1918. Wien, 1874,

Holbelesz Aladár: A magyar hitelszervezet története. Budapest, é.n.

Káposztás 1976

Káposztás Isván: A Szegedi Kenderfonógyár története 1877–1977., Szeged, 1976.

Kempelen Béla: Magyar nemes családok. 1–11. kötet, Budapest, 1911–1932.

Kempelen 1937–1939

Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. I–III. kötet, Budapest, 1937–1939.

Kereskedelmünk és iparunk az 1922. évben. Budapest, 1924.

Koncz E. Katalin: A Hatvany-Deutsch család. *História*, 1983. 2. Szám.

Kósa Miklós: A pénz urai. I–II. kötet, Budapest, 1922.

Kósa Miklós: Aranyemberek. Budapest, 1927.

Kósa Miklós: Tökés lexikonja. Budapest, 1929.

Kövér György: A nagy vagyonok legendáriuma. *Café Babel*, 1997., 23. Szám.

Kövér György: A Schosberger-klán. In.: A felhalmozás íve. Budapest, 2002.

Központi Értesítő. Budapest, 1876–1949. (A magyarországi törvényszékek, mint cégbíróság hivatalos közlönye)

Kuncz 1922=*Kuncz Ödön*: A magyar kereskedelmi- és váltójog vázlatja. I–II. kötet. Budapest, 1922

Kügyi Virágh László: A City urai. Budapest, 1930–1934. I–III. kötet

Landes-Regierungsblatt für das Königreich Ungarn / Magyarországot illető Országos Kormánylap. Buda, 1850–1859.

Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Budapest, 1952.

Lipták 2010

Lipták Dorottya: Mecenatúra, mecénások és a budapesti társadalom néhány aspektusa. In: Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010., 500-519.o.

Litván György: Vállalkozók, bankárok, kereskedők. A magyar gazdasági elit a 19. században és a 20. század első felében., Budapest, 1989.

Magyar Compass (*Mihók*-féle Magyar Compass) Budapest, 1873–1944.

Magyar zsidó lexikon, szerk.: *Ujvári Péter*, Budapest, 1929.

Magyarország földbirtokosai és földbérlői (Gazdacím tár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérlések 1935. évi adatok alapján. Budapest 1937.

Márkus 1896–1897

Corpus Juris Hungarici – Magyar Törvénytár 1000–1895, szerk. *Márkus Dezső*, Budapest, 1896–1897.

Matlekovits Sándor: A kereskedelem története. Budapest, 1873.

McCagg, William O.: Zsidóság a Habsburg Birodalomban, 1670–1918. Budapest, 1992.

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790–1848. Budapest, 1951.

Molnos Péter: A Kohner-gyűjtemény. *Artmagazin*, 2004. 1. sz.

Molnos Péter: Kohner Adolf gyűjteménye. Budapest, 2006., www.kiselbach.hu

Pester Lloyd. (Pester Lloyd Társaság német nyelvű politikai napilapja), 1854–1945.

Pester und Ofner Wegweiser. Gemeinnütziger Kalender für alle Stände Ungarns, auf das Schalt-Jahr. Ofen, 1852.

Pólya Jakab: A Pesti Polg. Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulat története. Budapest, 1896.

Radnóti 1929

Radnóti József: Pesti pénzoligarchák. Budapest, 1929.

Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. (Allgemeines). Wien, 1853–1869.

S. Nagy 1994

S. Nagy Katalin: Farkas István. Budapest, 1994.

Sándor Vilmos: A tökés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849–1900. Budapest, 1958.

Sándor Vilmos: Nagyipar fejlődése Magyarországon 1867–1900. Budapest 1954.

Schöpflin 1931

Magyar színházművészeti lexikon. A magyar színháztudomány és drámairodalom enciklopédiája, Budapest 1931., IV. kötet (szerk. *Schöpflin Aladár*)

Surányi-Unger Tivadar: Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében 1925–1934. I–II. kötet. *Statistikai Közlemények* 1936.

Szalai Anna (szerk.): Hágár országa: a magyarországi zsidóság – történelem, közösség, kultúra. Budapest, 2009.

Szekfü Gyula: Három nemzedék. Budapest, 1920.

Szilágyi Gábor, Káposztás Isván: A Szegedi Kenderfonógyár története 1877–1977, Szeged, 1976.

Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története. Budapest–Kalocsa, 1995.

Tomka Béla: Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon, 1892–1913., Budapest, 1999.

Vályi 1906

Vályi Sándor: Magyar cégjog. Budapest, 1906.

Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. *Valóság*, 1983.

Varga László: A pénz urai. História, 1981. 2. szám

Vasárnapi Ujság. (hetilap), 1854–1922.

Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Budapest, 1922.

Virágh 1930

Virágh László: A City urai. Budapest, 1930.

Vladár 1943

Vladár Gábor (főszerk.): Magyarország hatályos törvényei. Kiegészítve törvényeket módosító jogszabályokkal. I–III. kötet, 1943.

NORBERT HLBOCSÁNYI
THE ENTERPRISES OF THE KOHNER FAMILY

SUMMARY

The Kohner family had wondered to Pest from Leipzig through the Czech state before 1890. The family got into the stratum of Hungarian business managers and wholesalers (Großhandler) at the beginning of the financial and industrial bloom. Through their system of business contacts newer and newer functions appeared in their family enterprise which were

controlled (and perhaps financed) by a company called Adolf Kohner's Sons. They received barony in 1912 owing to their outstanding achievements in the field of economy and culture. In this way they got into the group of the financial aristocracy, the new economical elite. The acquisition of their status was due to their strong economical system of contacts and the gold of Adolf Kohner's Sons. Baron Dr. Adolf Kohner (1866–1937) who rose the highest on the social ladder was the chairman and member of several economical, social and religious organizations. He also supported artists actively. Among others he was the patron of the painter Adolf Fényes and the Museum of Fine Arts. He did not take part in political life but during his life he had business relationship with four former or future Prime Ministers of Hungary. Mobility and specialization were typical of the Kohner family. Under mobility we mean the flexible change of residence on the one hand, on the other hand we mean the constant enlarging and changing of the functions of the family business. The wealth of the company and the family did not separate, they financed their enterprises, the purchase of products of the fine arts, as regards the expenses connected to everyday life from this.

The family was hierarchic and patriarchic, clan type, generally the oldest male member (senior) stood at the head, and it was him who all the activities were controlled by. The Kohner family knew similar families with economical concern well, they got married between themselves, their descendants helped, supported each other's control of their firms. They had integrated by the end of the 19th century, had assimilated into the majority of the society of Pest, they lost their German-speaking identity which is reflected in archival documents. The unfavourable political periods helped them to be converted into another belief as regards the emigration to Canada.

I tried to outline the history of the Kohner family's enterprises presenting some examples, the rise and fall of an entrepreneurial group. The first and second generations settled in Hungary and established the first enterprise, built up a system of contacts and wealth. The third and fourth generations continued developing the enterprises, acquired estate and title of nobility. The last Hungarian generations did not show outstanding economical talent. They experienced the horror of the Second World War and started a new life in emigration, where they displayed their talent in another field of life. The classical group of corn traders in Hungary disappeared with them.

SIMON KATALIN

AZ ÓBUDAI IRGALOM HÁZA TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA

„Azok a szerencsétlenek, kik fájdalmaik, lelki és testi tehetetlenségük gyötrelmeinek enyhítését fogják találni az Irgalom Házában, áldást fognak könyörögni az intézményre és annak megalapítójára. A mit nem is sejtettek, azt az alapító nemes tette megalósította. Míg ellenállhatatlanul sodorja őket az enyészet felé a betegség őrlő ereje, melyből az emberi véges tudomány őket meg nem mentheti, – életök végső éveit, végső napjait a szív mélyéből jövő szeretet, a gondoskodó ápolás meleg sugarai aranyozzák be.”¹

A 19–20. század fordulója jelentős állomás az óbudai katolikusok életében. A 19. század végén Óbudán tömeges méretű elszegényedésnek lehetünk tanúi. Az ezzel járó problémák orvoslására a katolikus egyház is tett különböző kísérleteket, és mind a betegápolásból és szegénygondozásból, mind a gyermeknevelésből kivette a részét. A III. kerületi Caritas jótékonyasági asztaltársaság például már 1885-ben megalakult. Mind a Páli Szent Vincéről nevezett irgalmas nővérek, mind San Marco hercegné szoros kapcsolatokat ápolt Óbudával. A szürke nénék vezették a Cselka Nándor plébánossága (1877–1890) alatt alakult Cselka Intézetet, amelyben többek között kisdődő és elemi iskola is működött, és ők ápolták az 1897-ben létrehozott Szent Margit Kórházban fekvő betegeket.

AZ ALAPÍTÓ

Nákó Anna Miléva Pesten született 1838. augusztus 13-án, Nákó János torontáli földbirtokos (1814–1895) és Vuchetich Anasztázia lányaként. Gyermekkorában sok időt töltöttek Nagykomlóson és Triesztben, utóbbi helyen kötött barátságot a későbbi osztrák miniszterelnökkel és egyben örökösével, Max Vladimir von Beckkel.² 1856. január 27-én ment férjhez Giulio San Marco herceghez, ekkor tért át az ortodoxról a római katolikus hitre. Mély vallásossága feltehetően részben ortodox neveltetéséből fakadt, amelyre később hatással volt férje és családja erős katolikusága is.³ A fiatal pár kezdetben Nápolyban élt, majd II. Ferenc 1861-es elűzése után Párizs, Bécs, Bad Ischl és Nagykomlós lett a lakhelyük.⁴

1888. november 6-án megözvegyült, életét ezután a jótékonykodásnak szentelte.⁵ Budapest mellett vidéki birtokain is tevékenykedett, Nagykomlóson (1889),

Nákófalván (1904) és Mária földön (Nagyteremia, 1907) leányiskolát és zárdát alapított. A máriaföldi templomot az ő költségén bővítették ki. Nagyszentmiklóson hunyt el, 1926. február 3-án.⁶

Halálakor a székesfőváros közgyűlése az alábbi szavakkal emlékezett meg az alapítóról: „[...] előkelő állását és tekintélyes vagyonát áldott jó szívvel használta fel. 1893-ban⁷ férje emlékére alapította meg a Jó Pásztor Házát, amelyben eltévelyedett nők megmentésével foglalkoznak. Ennek az intézetnek a vezetésével kapcsolatos mindennemű kiadást haláláig sajátjából fedezett. 1900-ban alapította az Irgalom Házát a gyógyíthatatlan betegek számára. Ez az egyetlen ilyen intézmény hazánkban és ha a nemesszívű hercegasszony meg nem alapítja, hány ilyen szegény nyomorult embernek kell árok szélén elpusztulnia?

San Marco hercegnét jó szíve munkájában tekintélyes vagyona támogatta. De milyen kevesen vannak [...], akik érzik, hogy a vagyon kötelez? Dúsgazdag és előkelő emberek legtöbbszörre nem tudják átérezni a szegények és nyomorultak szenvedését. Ezért kell különösen hálás tisztelettel megemlékeznünk az elhunyt hercegnéről, aki nemcsak társadalmi állásánál, hanem emberi értékénél fogva is megérdemli, hogy nemzetünk legelőkelőbbjei között emlegessük.”⁸

Amint azt a gyászbeszédből láhattuk, Óbudához két intézmény kapcsolja a hercegnét: az egyik a Jó Pásztor Háza, ahol a megesett lányokon segítettek a Jó Pásztor szeretetéről nevezett Miasszonyunk leányai nevű kongregáció tagjai (ezzel a hercegné vált a rend magyarországi letelepítőjévé).⁹

Az Irgalom Házát 1900. június 21-én alapította özvegy San Marco hercegné a bizonyíthatóan gyógyíthatatlan betegek ellátására. Mintája a Bécsben már a 19. század közepétől működő hasonló nevű, mai napig működő *Haus der Barmherzigkeit* volt.¹⁰

Az alapító okirat szerint ezzel akart adózni korán meghalt férje és szülei emlékének, valamint így akart megemlékezni a keresztény egyház 1900 éves, és a magyar katolikus egyház 900 éves fennállásáról.¹¹ Az alapítólevelet Vaszary Kolos hercegprímás még azon év június 27-én, a Belügyminisztérium pedig szeptember 1-én hagyta jóvá. Az alapszabályokat 1900. november 9-én írták alá a Belügyminisztériumban, ezután semmi akadály nem állt már az intézmény létrehozásának útjába.¹² A „Gyógyíthatatlan Betegek Menedékhelye” a hercegnő által 300 000 koronáért vásárolt 2200 m²-es telken épült fel, amit az alapító a megépítendő házzal együtt 1900. július 8-án örökre és visszavonhatatlanul a menedékhely működését felügyelő alapítványnak ajándékozott.¹³

AZ INTÉZMÉNY JOGI STÁTUSÁNAK KÉRDÉSE

Az Irgalom Háza különleges szerepet töltött be nemcsak a főváros, hanem az ország egészségügyében is. A kórházi ügyet a század második felében az 1876. évi XIV. törvény rendezte, véglegesen itt különítették el egymástól a szegényházakat a kórházaktól.¹⁴ A törvény szerint jogilag az Irgalom Háza a magánkórházakhoz állt legköze-

San Marco hercegné címere a Jó Pásztor templom üvegablakán.

Fotó: Simon Katalin, 2009

lebb. A *Vasárnapi Ujság* tudósítása szerint a közegészségügyi törvény alapján a községeknek kellene gondoskodniuk a szegény és gyógyíthatatlan betegekről, ám azok „mind a mai napig el vannak hagyatva, mert a rendes kórházakból ki vannak zárva, és külön menedékhelyek, hová fölvétethetnének, nincsenek. Még szerencse, ha mind Budapesten, a szegények házában megtűrik őket, vagy ha annyi vagyonnal bírnak, hogy a hazán kívül, Bécsben a gyógyíthatatlan betegek számára már félszázad előtt épített Irgalom Házában nyerhetnek fölvételt. / San Marco hercegné égető szükségén, valóban elszomorító hiányon segített, midőn [...] az Irgalom Házát, – melyben a gyógyíthatatlan betegek valláskülönbség nélkül ápolást és ellátást találnak, – meg-alapította.”¹⁵

A kórházak és az Irgalom Háza között két döntő különbséget emelnénk ki: míg az előbbieken külön engedély nélkül legfeljebb három hónapig kezelhettek egy beteget, az utóbbiban halálukig, vagy betegségük gyógyíthatónak nyilvánításáig gondoskodtak a szegényekről. A Belügyminisztérium ezen különbségek átgondolása után 1902-ben külön jogi kategóriát hozott létre az Irgalom Háza számára.¹⁶ A rendelet az alábbi típusokat állapította meg: állami kórházak és gyógyintézetek, közkórházak, nyilvánossági jelleggel felruházott kórházak, magánkórházak.¹⁷ Ezekhez kapcsolód-

tak az üdülőházak (szanatóriumok), valamint az óbudai intézménynek megfelelő „gyógyíthatatlan betegek menedékhelyei”.¹⁸

Mivel ilyen típusú intézmény egyedülálló volt az országban, a kortársak között sem volt egyértelmű a megnevezése. Max Vladimír von Beck „*Krankenanstalt für Unheilbare*” névvel illeti. A főváros inkább a szegényházak egy variánsát látta az intézményben, az alapítás idején „*menedékház*”-ként hivatkoznak rá. San Marco hercegné ágyalapítványról szóló levelében kórháznak nevezi, noha egy későbbi írásában nemtetszését fejezi ki amiatt, hogy a ház igazgató-bizottsága egyszerű kórházként tekint a Gyógyíthatatlan Betegek Menedékhelyére.¹⁹ Érdemes röviden kitérni a hercegnő 1921-es levelére, amelyet az id. Rómy Béla halálával megürrült igazgató-bizottsági elnöki poszt betöltésével kapcsolatban küldött a hercegprímásnak. Szavai általános elégedetlenségről tanúskodnak, úgy érezte, a szívéhez oly közelálló ház („*des – meinem Herzen so nahestehenden – „Irgalomház*”) egyáltalán nem úgy működött, mint ahogy azt ő elképzelte, ezért Csernoch lelkére kötötte, hogy az új elnök katolikus és energikus ember legyen, és ne a bizottság egyik tagja, mivel azok egyrészt egyáltalán nem katolikusként működtek, másrészt soha nem törekedtek arra, hogy valami pluszbevétele legyen az intézménynek (például jótékonyági koncertek, gyűjtések megszervezésével). Harmadrészt pedig elégedetlen velük, mert a házra egyszerű kórházként tekintenek: „*In diesen schweren Zeiten musste lieber erlaubt werden Zahlende aufzunehmen, aber wenn bessere Zeiten kommen, will ich nicht, dass mein liebes „Irgalomház” ein Kórház bleibe: dass muss anders – absolut anders werden, das entspricht meinen Intentionen nicht.*”²⁰

A harmincas években az alapító egykori céljai és magánintézet volta ellenére az orvosi névtárakban a főváros közkórházai között szerepel az Irgalom Háza (feltehetően a főváros és az intézet közötti, meghatározott évi költségért átvállalható betegekről szóló szerződés miatt került ebbe a kategóriába).²¹ Államosításakor alapítvány által működtetett magángyógyintézetnek nevezik.²²

Az *alapító okirat* értelmében csak olyan krónikus betegeket vehettek fel, akiket más kórházban nem tudtak elhelyezni. A betegeknek erről orvosi igazolást kellett hozniuk. Felvétel előtt megvizsgálta őket a ház orvosa is, és csak abban az esetben fogadhatták be, ha ő is gyógyíthatatlannak minősítette az illetőt. Noha az alapító szándéka szerint a magyar honosok elsőbbséget élveztek, az ágyalapítók által fenntartott helyek esetében ezt a szempontot nem kellett figyelembe venni (1900/3. pont). A hercegné mindenképpen el akarta kerülni, hogy egyszerű városi szegényházzá váljon az Irgalom Háza, ezért kikötötte azt is, hogy amennyiben a bentlakó betegsége később gyógyíthatónak bizonyul, el lehessen bocsátani az intézményből. A haldoklók nyugalmanak érdekében pedig megtiltotta, hogy elmebetegeket is felvegyenek – ez nem negatív előítélet volt velük szemben, hiszen a hercegné az épület esetleges bővítése után nem tartotta kizártnak ilyen betegek föl vételét. Szintén San Marco hercegné kívánsága volt, hogy a betegek kezelését csakis az ápolásban már több évszázados tapasztalattal rendelkező Páli Szent Vincéről nevezett irgalmas nővérek végezzék (1900/3. pont). Az intézmény és az alapítvány vezetését egy bizottságra bízta, mely-

nek élén főfelügyelőként a mindenkori hercegprímás állt. A bizottság kinevezése az esztergomi érsek joga volt. A bizottság szabadon rendezhetett gyűjtést a ház bővítéséért vagy a betegágyak szaporítása céljából, akár együletet is alakíthattak. Pénzét elsőrangú, *hazai* pénzügyintézetnél kellett kezelni (1900/4. pont). A peres és peren kívüli ügyekben szintén a hercegprímás léphetett fel az alap nevében, de szükség esetén megbízhatott más annak képviselőjével (1900/5. pont). Közegészségügyi kérdésekben az országos hatóságoknak volt alávetve az intézmény.²³

Az alapító okiratot „*kiegészítő pontozatok*” (1900. július 21.) árnyalták a működéssel kapcsolatos kérdéseket. Először itt írják le egyértelműen, hogy csakis a teljesen szegényeket vehetik fel, vagyonosok akkor sem kerülhetnek be, ha fizetnek érte. (A szegényeket viszont ingyen fogadják be.) Fontos megjegyezni, hogy a katolikus alapítás és vezetés, valamint a hazai ápoltak előnyben részesítése ellenére az Irgalom Házába bármilyen szegény, gyógyíthatatlan beteg bekerülhetett, vallási és etnikai hovatartozástól függetlenül (1900/1. sz. kieg. pont).²⁴ Ugyanitt pontosították a házból kizárható elmebetegek körét: az elmebetegek mellett az elmezavarral egybekötött epilepsziások és a fertőző, ragályos kórokkal küszködők, valamint a nemibetegek sem nyerhettek felvételt. Az intézmény bővítése esetén – amire végül sosem került sor – az epileptikusok és a rákosok az új, elkülönített osztályra befeküdhetek volna (1900/2. sz. kieg. pont). Az ápoltak köre mellett a bizottság munkáját is szabályozták. Elnökét a hercegprímás nevezhette ki (1900/3. kieg. pont). Szükség esetén lelki igaz-

A San Marco hercegi pár szarkofágja a Jó Pásztor templom altemplomában.

Fotó: Simon Katalin, 2009

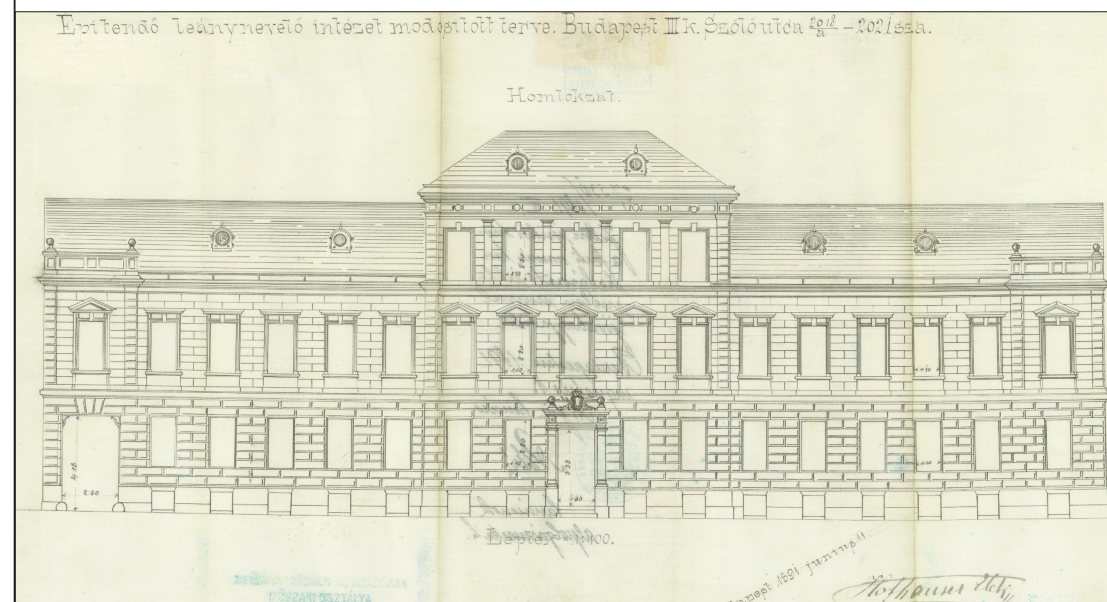
gatót is kirendelhetett a bizottság egyházi tagjai közül. Külön világi és egyházi elnök esetén az elnöki teendőknél osztozniuk kellett a vezetőknek, de az üléseknél az egyházi elnöknek volt elsőbbsége, de a költségvetést illető kérdésekben az utalványozás a világi elnök hatáskörébe tartozott. Amennyiben szükségesnek látta, az esztergomi érsek lelkészét is kinevezhetett az Irgalom Háza élére.²⁵

1910-ben módosították a korábbi alapszabályt. Ekkor mondták ki, hogy az intézet pecsétjén Szent Erzsébet szerepeljen, körirata pedig „Irgalom Háza – Budapest 1900” legyen (1910/1. §). Az élethossziglani ápolás feltétele továbbra is a szegénység, gyógyíthatatlanság, kórházi ápolásra való jogosultság hiánya volt, vallás és nemzetiség továbbra sem számított (1910/2. §). A kizárandók körét az alábbiakkal bővítették: „nevelésre alkalmas, különben egészséges hülyék, kiknek benntartása bajt okozhat”, „botrányos magaviseletűek, vagy kiknek benntartása a többi hátrányával jár” (1910/3. §).²⁶ Itt tehát egyértelműen látszik, hogy az alapító hercegné a többi beteget (elmebeteg, epilepsziás) is azért zárta ki ideiglenesen, hogy azok ne zavarják a többi bennlévő nyugalomát. Ugyanitt pontosítják a bizottság működésének körülményeit is: az eredményes működéshez minimum öt tag szükséges, akiket továbbra is a hercegprímás jelöl ki, mint az alap főfelügyelője. A tagok vagyonukkal is felelősek az alapítványért (1910/5–8. §). A bizottság nem csak az intézmény működését irányította, itt döntöttek végül a betegek felvételéről is. Újdonság, hogy a helyi orvos mellett a ház főnőknője is véleményezte a jelentkezőt, sőt, sürgős esetben a bizottság elnökével kettejük szava döntött ilyen kérdésekben – ekkor azonban utólag ki kellett kérni a bizottság jóváhagyását (1910/8c §). A főnőknő az 1910-es pontok alapján nagyobb teret kapott, beleszólása volt az orvosi személyzet megválasztásába is (egy orvos megválasztásához a bizottság szótöbbsége mellett a főnőknő egyetértése is szükségeltetett, 1910/8g §). A főnőknő alá tartoztak közvetlenül a betegápolással kapcsolatos feladatok, az alkalmazottak ügyei, ő vezette az intézeti orvostanácsai alapján a betegápolást, valamint a háztartást, háztartási könyveket, számadásokat. Utóbbiakat évente legalább egyszer be kellett mutatnia a bizottságnak.²⁷ Szintén a főnőknő szava döntött a betegek felvételében és elbocsájtásában (1910/13. §).

Egy beteg tartásához és ápolásához szükséges évi díjat 1910-től 500 koronában állapították meg, egy ágyalapítványt 12 500 koronában, fenntartva az ár megemelésének lehetőségét (1910/11. §). Szükségesnek tartották kijelenteni, hogy az ágyalapítók ugyan szabadon jelölhetnek ki ápolandókat, de lehetőleg olyanokat válasszanak, akiknek ellátása az Irgalom Háza hatáskörébe tartozik (1910/12. §). Feltehetően az 1901–1910 közötti időszakban előfordultak olyan esetek, amikor ennek meg nem felelő személyeket szerettek volna elhelyezni itt.²⁸

AZ IRGALOM HÁZA ÉPÜLETE

Az intézmény ténylegesen 1901-ben jött létre.²⁹ Az építési engedélyt 1901. január 26-án adta meg a III. kerület előljárósága az intézmény leendő vezetőinek.³⁰ A kivitelezéssel a hercegnő többi óbudai munkáján is dolgozó Hofhauser Eleket bízta meg (ő építette a Jó Pásztor Otthont és a mellette létesített kápolnát is, utóbbi szintén 1901-

A Jó Pásztor Rendház második homlokzatterve, 1891, tervező–kivitelező Hofhauser Elek
BFL XV.17.d 329.17345/1

ben valósult meg.) Az épület U-alaprajzú, melynek szárai rövidek – mondhatni csónak –, feltehetően már az alapító okiratban is megfogalmazott bővítési szándék miatt.

A háromszintes épület hangsúlyos középrészén található a főbejárat, fölötte helyezkedik el a kápolna. A két oldalán levő kórtermeket hat-hat félköríves ablak keretezi. A kápolnát az első és a második emelet szintjét átfogó félköríves záródású, pálcákkal tagolt rózsablak jelzi. Az első emeleten emellett még egy keskeny, félköríves záródású ablak van.

A pinceszint baloldali szárában halottaskamra és fertőtlenítő helység volt. A többi helységben ruhát, szövet, valamint fát raktároztak. A főbejárat alatti részen középen, zöldséget tároltak, jobboldalt szintén fa- és szénraktár, valamint két téglány alakú éléskamra volt. A pinceszintre kétoldalt lehetett lejutni egy-egy kétkarú lépcsőn.

A földszinten (a halottaskamra és a fertőtlenítő helység felett) volt a mosókonyha. Az épület bal szárnyába szárító, mángorló és vasaló helységet, cselédszobát, valamint közvetlen a kapuőr után irodát terveztek. A jobb szárnyban (a főbejárat felől haladva) fogadószoba, szoba, ebédlő és nappali szoba volt az apácák számára, az épület sarkában éléskamra, oldalsó csücskében pedig konyha és edénykamra. Az utóbbiba külön ételfelvonót is építettek.

Az első emelet baloldali szárnyában volt az egyik kórterem, két bejáratral, az épület oldalsó csücskébe három (nővér)szobát terveztek. Ugyanez az elosztás található a másik oldalon is. A középen lévő, háromszakaszos, keresztboltozatos kápolnába be lehetett jutni a kórterem felől, valamint a folyosóról is. Az oltár a rózsablak alatt állt, jobboldalára egy csigalépcsőt terveztek. A második emelet beosztása hasonló

*A Jó Pásztor Háza 1901-ben
Vasárnapi Ujság, 1901. április 28*

volt az elsőéhez. Míg az első emelet kórtermei a kápolnától kiindulva végignyúltak a ház teljes szélességében, a második emelet bal szárnyában levő kórterem ennél rövidebb volt, a szárny sarkában ugyanis a főnöknő és az apácák hálószobája foglalt helyet (előbbi közvetlenül a kórterem mellett). A padlásra az apácák hálószobája mellett lévő padlásfeljárón lehetett feljutni. A balszárny hátsó traktusát egy fürdő, valamint két kisebb szoba alkotta. A jobb szárny kórterme szintén végighúzódott az épület jobboldalának teljes szélességén. A hátsó traktust a másikkal párhuzamosan itt is egy fürdő és két szoba alkotta. A beépített ételfelvonó révén a földszinti konyhától a második emeletig kényelmesen szállíthatták az ételt.³¹

A százágásra tervezett épület első emeletén a nők, második emeletén a gyermekek és férfiak kaptak helyet. A kórtermek a kápolna két oldalán foglaltak helyet és attól üvegajtókkal voltak elválasztva, hogy a nagyrészt ágyhoz kötött betegek így is elláthassanak oda. A férfiak a Szent József osztályon, a nők a Szent Anna és Szűz Mária osztályon, míg a gyermekek a Szent Erzsébet osztályon foglaltak helyet. A gyermekosztályra küldték az olyan felnőtteket is, akik be tudtak segíteni egyéb munkálatokban, például a portaszolgálat ellátásában. A személyzet nyolc külön szobában lakott.³²

A GYÓGYÍTHATATLAN BETEGEK MENEDÉKHELYE MEGNYITÁSA

Az Irgalom Házát 1901. április 23-án délelőtt 9 órakor nyitották meg ünnepélyes keretek között. A ház és a kápolna felszentelését Kohl Medárd samosatai püspök végezte, Kirschhoffer Károly óbudai plébános és több lelkész segítségével.³³ Az ünnepségen a visszavonultan élő hercegné helyett gazdasági tanácsosa, Ottó Adolf vett részt, de jelen volt Forster Gyula, az intézet felügyelő-bizottságának elnöke és

felesége, Bencze Benő kerületi előljáró és több fővárosi bizottsági és kerületi választmányi tag is.³⁴

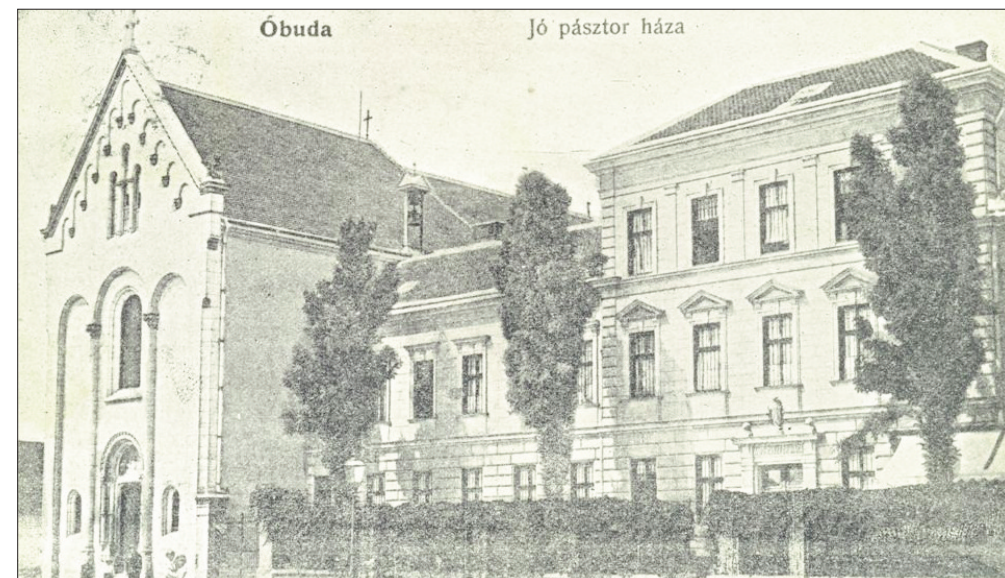
Az épület már a megnyitó előtt, 1900. április közepén megkezdte működését, három beteg felvételével.³⁵ Az első évben a ház még csak 50 ágyra volt berendezve (ideiglenesen csak az ennyihez szükséges pénzt tudták előteremteni).³⁶ Az 50 ágyat 4 kórteremben helyezték el, melyből egy még a megnyitás idején üres volt.

Az igazgató bizottság első tagjai Forster Gyula (elnök), Hajduska Emil (titkár), Bartók Géza, Bencze Benő, Diescher Ferenc, Gerliczy Ferenc, valamint Kirschhofer Károly plébános és a hercegné gazdasági tanácsosa, Ottó Adolf lettek. Diescher Ferenc véleményezte bizottsági tagként és orvosként a felveendő betegeket, de azok kezelésével Tauszk Ferenc egyetemi magántanárt bízták meg.³⁷ Az ápolók emellett teljes ellátást és évi 168 korona fizetséget kaptak (osztályonként egy-két ápolót alkalmaztak).³⁸

Az épület zárókövét, benne az alapítást megörökítő tekerccsel 1901. október 30-án helyezte el Vaszary Kolos hercegprímás. Ebben az időben már 18 beteg volt a Gyógyíthatatlan Betegek Menedékhelyének.³⁹

AZ ÁPOLÓSZEMÉLYZET

A Páli Szent Vincéről nevezett irgalmas nővérek a századfordulón már óriási tapasztalatra tettek szert betegápolás terén. Magyarországon az 1850-es évektől voltak jelen, ekkor alapította első rendházukat gróf Batthyány Miklósné Széchenyi Franciska (Fanny), Széchenyi István testvére Pinkafőn (Vas megye). Pest-Budán már 1853-ban

*A Jó Pásztor Háza és a hozzá tartozó kápolna 1913-ban, képeslap
BFL XV.19.d. 2.c 201.*

megjelentek, a Terézvárosban kezdtek szolgálni.⁴⁰ A 20. század elején két kongregációjuk működött Magyarországon: a szatmári irgalmas nővérek, valamint a grazi kongregáció tagjai (osztrák-magyar rendtartomány, az önálló magyar rendtartomány 1906-os létrehozásáig).⁴¹ Az Irgalom Háza nővérei az utóbbiból kerültek ki, a ház igazgatóbizottsága és a rend között 1901. november 1-én létrejött szerződés alapján.⁴²

1902-ben az Esztergomi Egyházmegyében a szatmári kongregációból 98 nővér dolgozott 12 különböző helyen és intézményben, ebből 31 nővér szolgált 4 kórházban (a szatmári nővérek a fővárosban egyedül a krisztinavárosi vöröskeresztes kórházban végeztek ápolói feladatokat). A grazi kongregáció azonban jóval nagyobb volt a szatmárinál, ugyanebben az időben és ugyanezen a területen 741 irgalmas nővér teljesített szolgálatot. A 47 különböző intézményből hatvanhárman iskolában, árvaházban és egyéb gyermeknevelő intézetben (8 intézet, a fele a fővárosban), harmincegyen szegényházakban (3 ház, ebből kettő Budapesten, egy Pozsonyban). Minden egyéb karitatív tevékenységük eltörpült azonban a kórházakban végzett betegápolói munkájuk mellett. A 741-ből 419 nővér (57 %) foglalkozott ilyesmivel. Budapest nagyságát és központi szerepét jelzi, hogy a 19 ilyen jellegű intézményből 12 a fővárosban volt.⁴³ A közkórházak mellett ők dolgoztak a speciális betegellátó intézetekben is, így például a lipótmezei elmeegógyintézetben (25 fő) vagy az állami vakok intézetében (9 fő), sőt, ők alkották az Üllői úti egyetemi klinika ápolószemélyzetét is (48 fő). Az alábbi táblázatban az irgalmas nővérek fővárosi kórházakban működött létszámkimutatását láthatjuk az 1902-es évről.⁴⁴

A vincés nővérek szolgáltak tehát a főváros klinikáin és nagyobb kórházban. Elmeegógyintézetben rajtuk kívül az Irgalmasrend látott el ápolói feladatokat.⁴⁶ A betegek ellátása mellett a nővérek vezették a háztartást is.⁴⁷ Ráth Mária Jozefa főnőknő életrajza szerint a szürke nénék például 1906-ban a köpcsényi Battyhány-kórházban ápolták a betegeket, ugyanakkor a takarítást is ők végezték (Ráth Mária pedig műtősszegédi tapasztalatra is szert tett ugyanebben az időszakban).⁴⁸

Kórház	Irgalmas nővérek száma 1902-ben ⁴⁵	Egy ápolónőre jutó betegek száma
Budapest-Lipótmező, Elmeegógyintézet	25	
Budapest-Angyalföld, Elmeegógyintézet	13	
Budapest, Ferenc József Kórház	12	
Budapest-Erzsébetváros, Állami Vakok Intézete	9	
Budapest-Józsefváros, egyetemi klinika	48	
Budapest-Józsefváros, Stefánia Kórház	18	
Budapest-Ferencváros, homeopátiás kórház	7	
Budapest-Óbuda, Margit Kórház	11	23
Budapest-Óbuda, Irgalom Háza	7	
Budapest, Szent Rókus kórház	102	
Budapest, Szent István kórház	103	7
Budapest, Szent László kórház	22	

Irgalmas nővérek budapesti betegápoló intézetekben, 1902-ben

AZ IRGALOM HÁZA ELSŐ BETEGEI

A százégyes terv ellenére az épület lassan és nehezen telt meg. 1901-ben összesen 8 férfit és 17 nőt ápoltak a házban, ebből elbocsátottak egy gerincsorvadásos férfit és egy „aggaszályos” nőt, végelgyengülésben (aggaszály) elhunyt egy férfi és egy nő (utóbbinál a halál oka: méh rosszindulatú álképlete).⁴⁹

1901. április 23. és 1902. június 30. között mindössze 49 személyt ápoltak az Irgalom Házában. Ebből kilencet elbocsátottak, hét pedig meghalt. Az intézet első halottja éppen egy irgalmas nővér, Unger Flóra volt.⁵⁰

Az első év betegeit bemutató lista alapján⁵¹ az alábbi következtetéseket lehet levonni: Noha az intézmény bármilyen vallású, gyógyíthatatlan, szegény beteg előtt nyitva állt, az ápoltak döntő többsége mégis római katolikus volt (35 fő, 72 %). Emellett 6 evangélikus, 4 izraelita, 3 református és 1 görög katolikus fordult meg az Irgalom Házában. Származási (pontosabban: illetékességi) helyet tekintve 16-an a fővárosból jöttek, ketten pedig Pest megyéből. Az ország legkülönbözőbb pontjairól keresték fel az intézményt a betegek, de nagyobb számban kizárólag a fővárosból kerültek ki az ápoltak.⁵² Az elsők között, 1901. április 17-én került be az intézetbe két torontáli nő (egy 39 és egy 50 éves, Nagykomlósról, illetve Nákófalváról). Esetükben feltehetően San Marco hercegnő járt közbe és szállította a gyógyíthatatlan betegeket Óbudára.

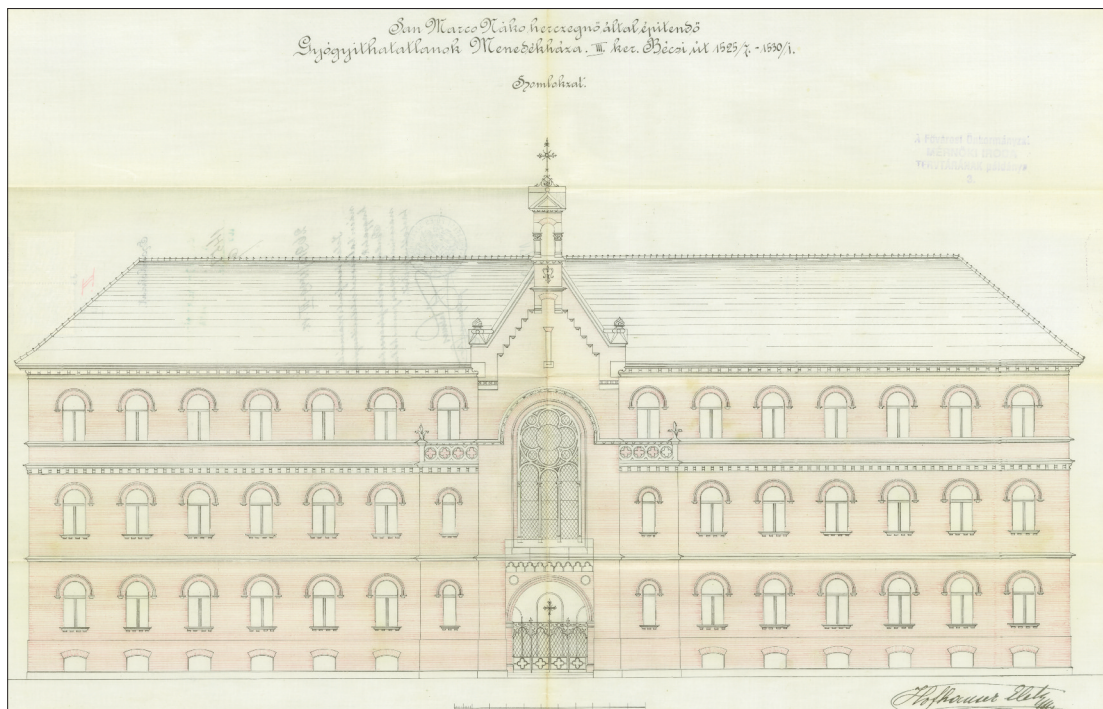
A női betegeknel jelzik azok családi állapotát is, 11 esetben találkozunk hajadonnal. Egy 21 éves lány kivételével mindannyian „vénlánynak” számítottak már korukban: négyen voltak a harmincas korosztályból, öten pedig hatvan felettiek.⁵³ Saját családjuk tehát nem volt, rokonaik meg feltehetően nem tudtak kellőképpen foglalkozni az idős, beteg hozzátartozójukkal. Ez elmondható az özvegyekről is: a tizenöt, 40 és 73 év közötti asszonynak férjük halála után valószínűleg ugyanilyen jellegű problémákkal kellett szembenéznie.

A betegek több mint fele a középkorú és annál idősebb korosztályból került ki (41 és 80 év közötti volt a 49 ápoltból 31 személy), mivel azonban a korban bizonyos betegségek a fiatal gyermekek szervezetében is súlyos, visszafordíthatatlan károkat okoztak, főleg a szegényebb rétegekből származókéban, így viszonylag sok fiatal került már 1901 és 1902 között az Irgalom Házába. Hat tíz év alatti és kettő tizenegy és húsz év közötti ápolat élt ekkoriban az intézményben. A legfiatalabb egy egyéves angolkóros fővárosi kislány volt (1902. február 18-án vették fel, de négy nap múlva meg is halt), emellett volt egy hároméves, szintén budapesti vízfejű kisfiú, egy négyéves fővárosi, súlyos értelmi fogyatékos fiú, egy hétéves Szabolcs megyei görög katolikus Little-kórban szenvedő fiú, és egy kilencéves református Borsod megyei lány *microcephalusszal* és középfülgyulladásal. A tíz és húsz év közötti fiatalok gyermekbénulással és tuberkulózissal, valamint vízfejűséggel kerültek be az intézetbe.

Életkor	fő
0–10	6
11–20	2
21–30	5
31–40	6
41–50	5
51–60	10
61–70	8
71–80	8
81–90	3

A betegek életkor szerinti megoszlása (1901. április–1902. június)⁵⁴

Az első év ápolottjai betegségeinek nagy része idegrendszeri eredetű volt, sokszor szövődeményekkel vagy egyéb kórokkal, például féloldali bénulással párosulva (összesen 24 ilyen eset fordult elő). Az alapszabály tiltása ellenére több olyan lakója lett már a megnyitás évében az Irgalom Házának, akiket eredetileg nem vehettek volna fel. 1902. január 4-én lett itt otthonra egy 35 éves evangélikus férfi Hont megyéből, akit III. stádiumú vérbajjal kezeltek. 1902. június 11-én vettek fel egy négyéves budapesti – szintén evangélikus – fiút súlyos értelmi fogyatékossgal (*idiotismus*), három középkorú nő méhdaganattal (*carcinoma uteri*), egy harmincéves

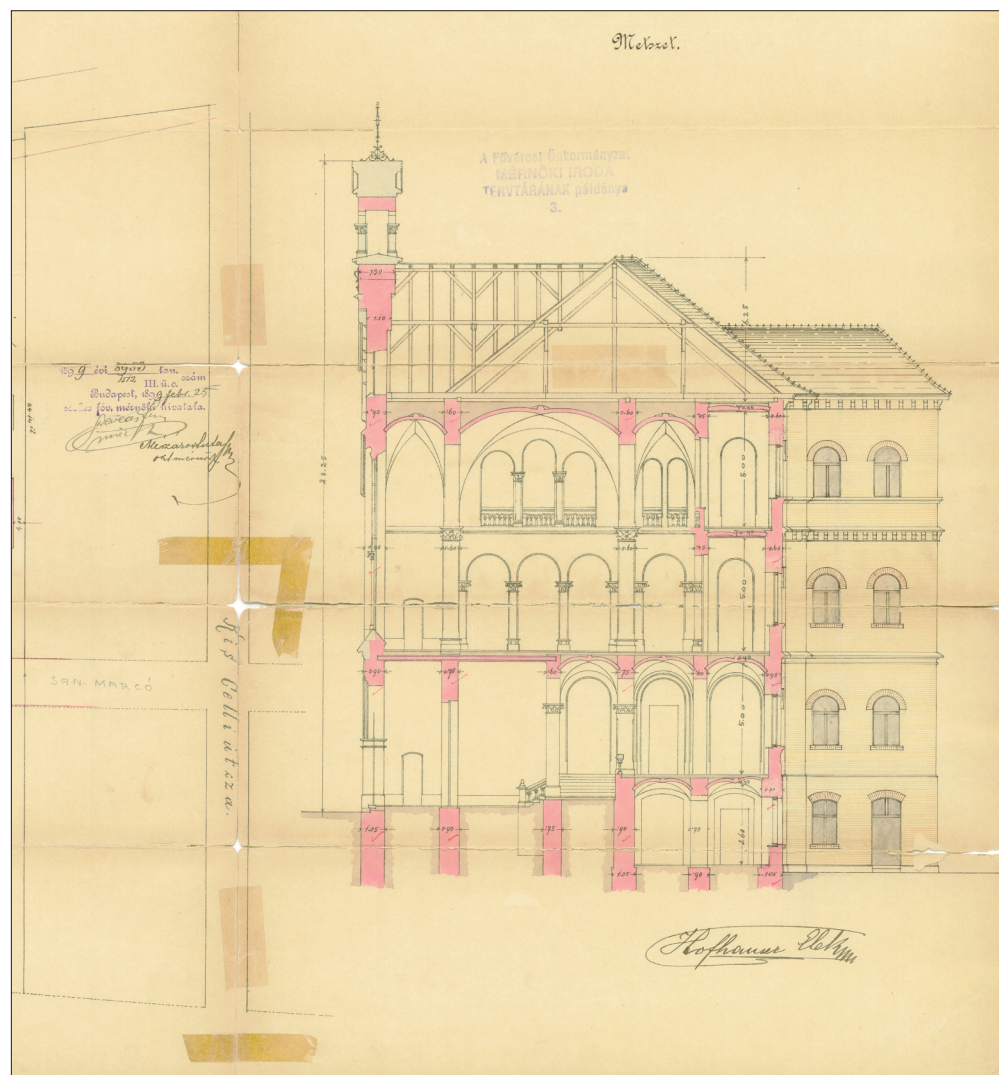

Az Irgalom Ház homlokzatterve (1900, Hofhauser Elek)
BFL XV.17.d. 329 17321.

kézdivásárhelyi lány pedig rosszindulatú nyirokdaganattal került be a Gyógyít-hatatlan Betegek Menedékhelyére. A szabályoknál tehát erősebb volt az irgalom parancsolata.

Fő betegség fajtája	latin megnevezés
Idegrendszeri betegségek (össz. 24)	
6 gerincvelő-sorvadás	tabes dorsalis
2 gerincvelő-sorvadás paralysis progressivával	tabo-paralysis
2 gerincvelő fehérállományának gyulladás	myelitis
4 agyvérzés ⁵⁵	haemorrhagia cerebri
2 agylágyulás	emollitio cerebri
2 agykamra-tágulat	hydrocephalus chron. int.
2 féloldali bénulás	hemiplegia
1 paralysis agitans	paralysis agitans
1 Little-kór	morbis Little
1 microcephalus ⁵⁶	microcephalus
1 sclerosis lateralis	sclerosis lateralis
2 hűdéses elmezavar	paralysis progressiva
1 súlyos értelmi fogyatékossgal	idiotismus
Vírusos vagy bakteriális eredetű megbetegedések (össz.: 6)	
4 gyermekbénulás	poliomyelitis
2 csonttuberkulózis	tuberculosis ossium
Ízületi betegségek (össz.: 5)	
2 krónikus ízületi gyulladás	arthritis chronica
3 ízületek deformitással járó megbetegedése	arthritis deformans
Daganatos megbetegedések (össz.: 4)	
3 méhdaganat	carcinoma uteri
1 rosszindulatú nyirokdaganat	limphomata maligna
Hiánybetegség (össz.: 1)	
1 angolkór	rhachitis foetilis
Keringési rendszer betegsége (össz.: 1)	
1 endarteritis	endarteritis
Nemibetegség (össz.: 1)	
1 vérbaj	lues in stadio III
Egyéb betegségek (össz. 6)	
4 öregkori sorvadás	marasmus senilis
előrehaladott izomsorvadás	atrophia muscularis progressiva

Az Irgalom Ház első évében (1901. április–1902. június)
ápoltak betegségeinek megoszlása⁵⁷

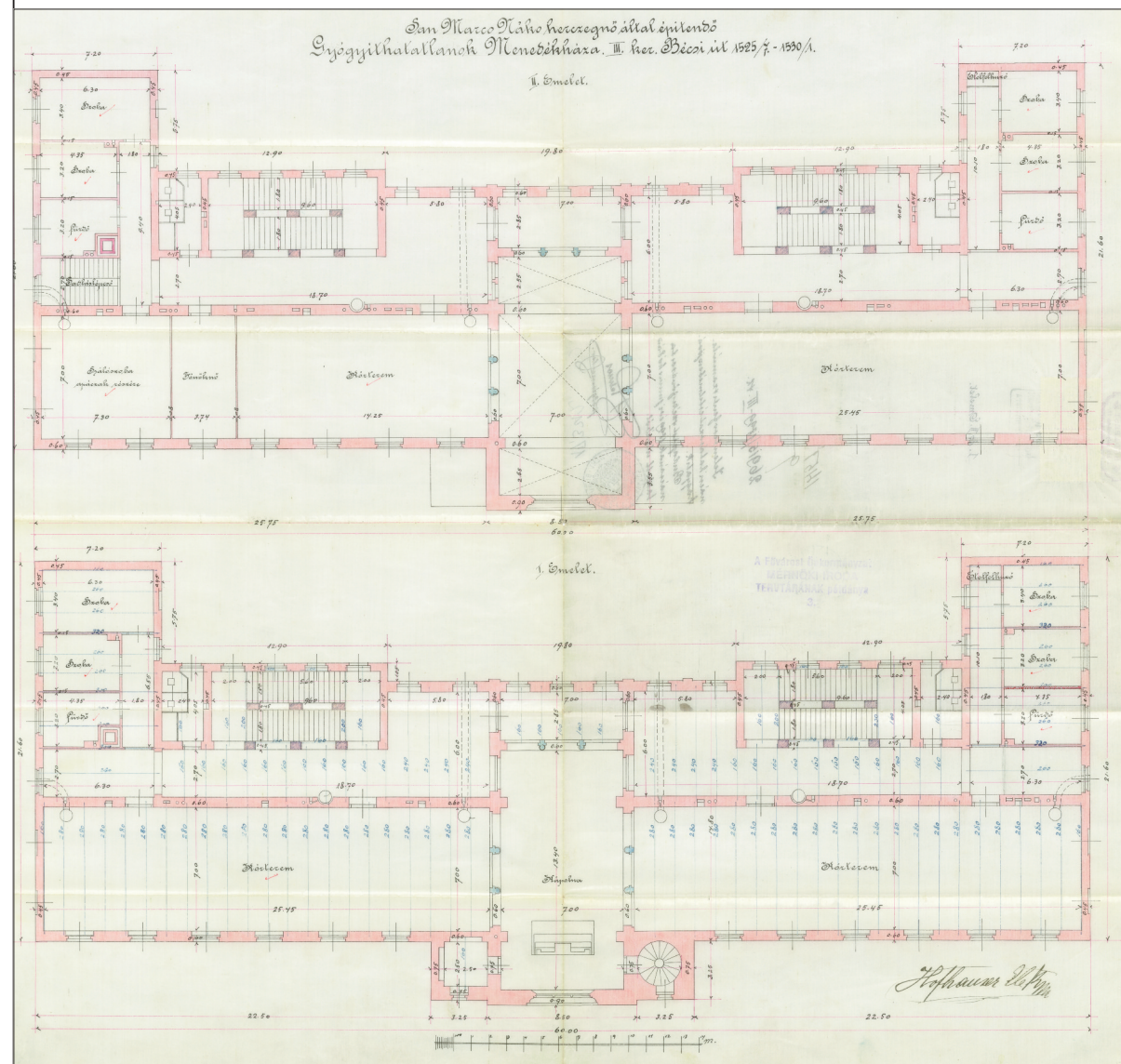

Az Irgalom Háza keresztmetszete (1900, Hofhauser Elek)
BFL XV.17.d. 329 17321

1901	április	május	június	július	augusztus	szeptember	október	november	december
létszám	3	5	8	14	14	15	17	18	20
1902	január	február	március	április	május	június			
létszám	23	26	29	32	32	39			

A betegszám változása (1901. április–1902. június)⁵⁸

A beteglétszám hamar elérte a tervezett száz főt, sőt, meg is haladta azt. Az első világháború végére már 120 az átlagos létszám, és nagyjából ez maradt az intézmény egész életében, mivel állandó nehéz anyagi helyzete nem tette lehetővé a bővítést és a betegszám növelését.⁵⁹ A II. világháború idejére ez a zsúfoltság csak nőtt, 1942 márciusában már 132 betege volt az Irgalom Házának (ebből 64-et díjtalanul láttak el).⁶⁰ 1949-ben, közvetlenül bezárása előtt már 140 beteget ápoltak a százágyasra épített, 12 300 fűthető légköbméteres intézetben, mindenféle bővítés nélkül.⁶¹

Az Irgalom Háza emeleti szintjeinek alaprajza (1900, Hofhauser Elek)
BFL XV.17.d. 329 17321

A MENEDÉKHELY FENNTARTÁSA

Míg a hercegnő által alapított másik óbudai intézmény, a Jó Pásztor nevelőintézet költségeiről haláláig gondoskodott, addig az Irgalom Háza berendezésének elkészítésére a főváros 1902–1905 között évi 10 000 korona segélyt biztosított, amit végül 1906-ban is megszavazott az intézménynek.⁶²

Az intézmény fenntartása ezért szinte minden évben problémákba ütközött, és nélkülözhetetlenek voltak az ágyalapítványok. Az első években 400 koronában állapították meg egy beteg évi ellátásának költségét, az ehhez szükséges tőkét pedig 10 000 koronában. Április végéig mindössze három ágyalapítványt tettek, az elsőt Vaszary Kolos hercegprímás, a másodikat maga az alapító, 1902. május 29-én.⁶³ A többi ápolat ellátását közadakozásból próbálták megoldani.⁶⁴ 1902-ig ágyalapítványt tett az emléttettek mellett az uralkodó, az első bizottsági elnök neje, Forster Gyuláné Luczenbacher Erzsébet, nezettei és boronkai Boronkay Mária és Ilona.⁶⁵ (1902-ig tehát öt beteg ellátása volt így biztosítva.) Az épület bejáratánál álló emléktábla tanúsága szerint ágyalapító volt még Császka György kalocsai érsek a kalocsai káptalannal, gróf Andrássy Dénesné, egy meg nem nevezett személy – Franciska, liptó-teplai Dvornikovich Celesztina emlékére, Hornig Károly báró veszprémi püspök, gróf Wenckheim Dénesné Wenckheim Rita, gróf Zichy Nep. Jánosné Kray Irma bárónő, Mayer Károly cs. és kir. számtanácsos, Staffenberger Mária (apja, István emlékére), Horváth Júlia (Horváth Ferenc pénzügyigazgató emlékére), Natter Ferenc és neje, Török Emília (Andor fiuk emlékére), gróf Wenckheim Frigyesné Wenckheim Krisztina grófnő, valamint báró Wodianer Albertné Atzée Zsófia. Azaz a ház történetében összesen 17 beteg ellátása volt biztosítva ily módon, Ferenc József, az alapító, két érsek, egy püspök és több magánszemélynek köszönhetően.

Az alapító haláláig támogatta a szívéhez oly közel álló intézményt atyai örökségből: övé lett a családnak 1794-ben nemességet szerző nagyapja, Cyrill által megszerzett nagykomlói és szerbcsanádi 11 118 holdas nagybirtok, apja budapesti és bécsi, valamint Bad Ischl-i háza, nagykomlói kastélya, szerbcsanádi kúriája. Férje révén Svájcban is volt még némi vagyona. Az első világháborút követően azonban birtoka nagy részét a román állam az 1921. július 30-i földbirtoktörvény alapján kisajátította (9505 holdat, tehát mintegy 85 %-át, ugyanakkor a hercegnő román állampolgárrá vált).⁶⁶ A hercegnő eredetileg birtokát is az Irgalom Házára hagyta.⁶⁷ Mivel látta, hogy az önellátónak tervezett óbudai alapításainak anyagi helyzetét biztosítani kell, a Magyar Katolikus Vallásalappal 1925. március 9-én kötött szerződése szerint azzal a feltétellel helyezte letétbe gyűjteményét az Esztergomi Keresztény Múzeumnál, hogy biztosítsák a Jó Pásztor Intézetnek és az Irgalom Házának további fennmaradását, rendeltetésszerű működését.⁶⁸ Végrendeletének megfelelően, halála után eladott ingó- és ingatlanaiból Bécsben alapítványt hoztak létre a Jó Pásztor Otthon és az Irgalom Háza támogatására. Az alapítványt a hercegné kívánsága szerint meg kell szüntetni, ha a két intézmény kikerül az egyház fennhatósága alól.⁶⁹ A ház azonban csak az alap kamataiból kapott egy minimális összeget évente.⁷⁰

A hercegprímás, mint fenntartó alkalmi adományokkal, gyűjtések elrendelésével támogatta az intézményt.⁷¹

Az Irgalom Háza 1916, képeslap

BFL XV.19.d. 2.c 84.

Az első világháború végéhez közeledve Rómy Béla igazgató-bizottsági elnök az alábbi bevételi forrásokat jelölte meg az 1917. évről szóló jelentésében: ágyalapítványok (ebben az évben hatot tettek magánszemélyek, de ebből kettőt nem fizettek be teljesen), a hercegnő segélye (18 600 korona), a decemberi államsorsjáték jövedelmének részlete (32 000 korona). A háborús viszonyok miatt egyezséget kötött a Hadigondozó Hivatallal is, így állami segély fejében befogadtak 14 rokkant katonát. Ugyanebben az évben csatlakoztak az Állami Gyermekvédelmi Actióhoz is, ez támogatásért 10 gyógyíthatatlan gyermek kezelését jelentette. Tervezték Honorarium-alap létrehozását is 7600 koronával, hogy ne csak a betegek testi bajaival foglalkozzanak. Kiemelte a vincés nővérek takarékoságát is, amelynek köszönhetően egy beteg napi ellátása a többi fővárosi kórház 8 koronás kvótája helyett itt csak 2 korona 65 fillér volt. (Mindezek ellenére az Irgalom Háza az 1917. évre 16 635 korona hiányt termelt.)⁷² Ráth Jozefa 1921-es jelentése szerint az intézet már az alapítása óta folyamatosan anyagi gondokkal küzdött, ezt csak tetézte a háború és a kommunizmus ideje.⁷³ Ekkor a ház havi bevétele 16 000 korona körüli volt, míg kiadásai 70 000 koronára rúgtak, így rohamosan adósodtak el.⁷⁴ Az 1921. évi összes bevételük végül 866 300 korona, kiadásuk viszont 1 265 000 korona volt, tehát külső segítség nélkül csődbe mentek volna.⁷⁵ A húszas évek elejére a korábban tett ágyalapítványok elértéktelenedése is megnehezítette az intézmény működését. 1922-ben a ház 119 betege közül ugyanis 65 személyt ingyen láttak el, ebben az évben ennyi ember ápolásának költségét kellett (volna) az egykori ágyalapítványok addigra már elértéktelenedett összegeiből finanszírozniuk.⁷⁶ Az alapító mellett ezért Budapest városa is évi segélyt biztosított az

*Az Irgalom Háza ma.
Fotó: Simon Katalin, 2010*

Irgalom Háza számára. 1923-ban, a katasztrofális helyzetet látva, a tanács nemcsak elfogadta a korábbi években folyósított 10 000 koronányi összeg felemelését, de még az ügyről jelentést tevő IX. Ügyosztály által javasolt 50 000 koronányi összeget is megduplázta.⁷⁷ A segély megadásának feltétele évi egy fővárosi illetőségű beteg ingyenes ellátása volt.⁷⁸

A finanszírozási nehézségek még a pengő bevezetése után is kísértették az intézmény vezetőit. Serédi Jusztiniánnak aktuális évi költségvetésükről írt 1932-es levelükben keserűen jegyzik meg, hogy folyamatos koldulásra vannak kényszerítve: „A fedezetlen hiány beállításának – mely szintén évek óta így megy – az az oka is van, hogy a tényleg állandó válságban levő intézmény részére a Székesfővárostól, esetleg a Népjóléti Minisztériumtól, Kórház Alaptól, TÉBÉ-től és más jótékony célra adako-

zóktól úgy tudunk segítséget kérni és kapni, ha már eleve kimutatjuk, hogy nincs elég pénziünk. Ha csak akkor tárnánk fel sebeinket, mikor már igazán meg van a baj, míg egy aktát elintéznek Közhatalóságain könnyen megállhatna az intézmény s nem tudnánk egy ideig enni sem adni a betegeknek. A jó Isten eddig megsegített és talán ezt az évet is megusszuk megfelelő koldulgatásokkal s egyszer talán valami t ő k e is jön a S. Marco hagyatékából végre!”⁷⁹

Nővérek száma

Év	Irgalom Háza (San Marco u. 60.)	Cselka Intézet (Szentlélek tér 9-11.)	Szent Margit Kórház (Bécsi út 132.)
1901		15	12
1902	7	16	11
1903	8	16	12
1904	9	14	11
1905	13	14	11
1906	12	13	11
1907	17	14	8
1908	14	17	9
1909	15	16	10
1910	14	15	8
1911	14	16	10
1912	13	16	10
1913	12	18	10
1914	12	17	9
1915	12	17	10
1916	12	17	10
1917	16	15	10
1918	14	14	10
1927	19	20	
1928	19	17	
1929	19	17	
1930	16	17	
1932	17	21	
1934	18	20	
1936	16	26	
1938	16	26	
1940	17	34	
1941	17	34	
1943	18	34	
1945	18	31	
1947	16	31	

Az intézménynek többször nyújtott támogatást az óbudai Szent Péter és Pál főplébánia: 1925-ban az egyházközség egymillió koronával támogatta az Irgalom Házát.⁸⁰ A főplébánia máskor is adakozott a ház fenntartására, így 1926-ban⁸¹ és 1929-ben.⁸² A finanszírozás kérdése tehát mindig is életbevágó probléma volt.

A Népjóléti Minisztérium Kórházi Osztálya több intézménnyel együtt 1949 tavaszán kezdeményezte a Gyógyíthatatlan Betegek Menedékhelye fővárosi kezelésbe vételét. A Magdolnavárosi, vagy más néven Róbert Károly Körúti (állami) Kórház mellett a következő gyógyintézetekkel együtt tárgyalták a ház ügyét: Apponyi Poliklinika (VII. Szövetség u. 14–16.), Semmelweis Szülötthon (XIII. Gyöngyösi út 8/a), valamint a József Attila Szanatórium-kórház (II. Ady Endre út 1.).⁸³ Már az intézmények állapotának felmérésekor feltűnő volt, hogy az Irgalom Háza nem kórházi profilú intézmény és hogy milyen szegényesen, nehéz anyagi körülmények között működik. Ágyszámát tekintve a kicsi, de zsúfolt „kórházak” közé tartozott (a 140 betegágynál kisebb csak a Székesfővárosi Elektromos Művek által fenntartott József Attila Szanatórium volt 84-, valamint az 1947-től működő Semmelweis Szülötthon 50 ágygal).

Az intézetet kezelő alapítvány vagyona a jelentés szerint ebben az időben az óbudai 2494 négyszögöles ingatlan, a rajta lévő épülettel és melléképületeivel, néhány fővárosi bérház és pár elértéktelenedett részvény. A természetbeni ellátásban némi segítséget nyújtott az egyik egykori ápoló által adományozott pettendpusztai 26 kataszteri holdon elterülő gazdaság.⁸⁴ Ekkor mindössze egy bejáró orvos, 22 vincés nővér (3 konyhai, 1 mosókonyhai, 3 irodai, 15 betegápoló szolgálatos), egy gépkocsivezető és 23 kisegítő dolgozott a házban. Kórháznak tehát semmiképpen sem lehetett nevezni, inkább egyfajta ápolóintézetnek.⁸⁵ Az áprilisi jelentés készítői szerint „Rá kell mutatnunk, hogy az intézmény nem gyógyintézet, gyógyintézethez nem is hasonlít. Valójában szociális otthon, ahol kizárólag elagottságuk, vagy testi, illetve szellemi fogyatékoságuk miatt teljesen munkaképtelen embereket ápolnak. Az ápolás mértéke nem terjed túl az ilyen embereknél szükséges házi betegápolás mértékén. Ezt igazolja az a körülmény, hogy a 140 ágyas intézménynek mindössze egy bejáró orvosa van és ez elegendő.”

Az Irgalom Háza pettendpusztai gazdasága a Székesfőváros Egyesített Gazdasági Kezelőségébe került, és az előzetes tervekkel ellentétben – eredetileg megmaradt volna 130 ágyas betegápoló intézetnek egy intézeti- és egy segédorvossal, valamint 37 ápolóval – az intézetet 1949 júniusától a főváros vette át.⁸⁶ Az Irgalom Háza ekkor végleg elszakadt az egyháztól. 1949-es bezárásáig egyedi intézményként működött Magyarországon. Nem volt kórház, mert nem gyógyítottak, csak ápoltak benne, és nem volt szegényház sem, holott betegek csak a szegénysorsúak közül kerülhettek ki. A ház célja és feladatai e két intézménytípus között helyezkedtek el. A gyógyíthatatlanok intézményes keretek között történő ápolása így méltán teszi az Irgalom Házát a mai Hospice Házak elődjévé.

VEZETŐSÉG

FŐNÖKNŐK

Bencsik Augusztina (1902–1906)

Stroblberger Gizella (1907–1910)

1911: nincs

Rada Hermína (1912–1914)

Ráth Mária Jozefa (1914–1923)

Burek Leopoldina (1927–1929)

Plochberger Notburga (1930)

Brothág Leontina (1932–1943)

Palatin Terézia (1945–1947)

TEMPLOMIGAZGATÓK

Uhlárik István (1908–1918) 1873. december 27-én született Léván. 1896. október 15-én szentelték pappá Esztergomban, előtte hitoktatói tevékenységet fejtett ki Budapesten. Káplán Naszvadon, 1898-tól Drégelypalánkon, 1899-ben Komáromban, 1901-ben Tölgyesen, 1902-ben Ipolyságon. 1906-tól ismét hitoktató a fővárosban. 1921-től plébános Endrefalván. 1936-ban a szécsényi espereskerület esperes-helyettese és az elemi iskolák tanfelügyelője. 1943-ban vonult nyugállományba. Elhunyt: 1953. november 13., Endrefalva.

Gigler Károly (1927–1932) született: Budapest, 1897. szeptember 4. Esztergomban szentelték pappá 1920. június 3-án. Hitoktató Budapesten, 1922-ben hittanár. 1934-ben az esztergomi szeminárium spirituálisa, egyházmegyei cenzor. 1932–1939 között a *Katolikus Nevelés* szerkesztője. 1935-ben zsinati bíró, 1937-ben pápai kamarási címet kapott. 1939-ben titkár az érseki kamarában, 1940–1944 között a kancellária igazgatója, 1944 áprilisától az esztergomi főszékesegyházi káptalan kanonokja. 1950 júniusától érseki helynök, július 6-án letartóztaták, 1953–1956 között Kistarcsán volt rab. 1958-ban plébánoshelyettes Dunaszentpálon, 1963-ban visszahelyezték Esztergomba. Elhunyt: Győr, 1965. április 10. Esztergomban temették el. *Főbb művei:* A szemléltetés szerepe a hitoktatásban (Budapest, 1925), Boldogasszony Anyánk... (Budapest, 1943), Hittankönyv a katolikus népiskolák 3-4. osztálya számára (Budapest, 1943), Szentmisénk lelke (Budapest, 1944), Kis hittankönyv az ált. iskolák 1. és 2. osztálya számára (Budapest, 1946), Találkozásunk Istennel (Budapest, 1947), Téged Isten dicsérik (Budapest, 1947), Hittankönyv (Budapest, 1948)

Karsay Adalbert (1934–1938)

Petró László (1940–1947) született: Úny (Esztergom megye), 1899. június 17. Esztergomban és Budapesten végezte teológiai tanulmányait. Esztergomban szentelték pappá, 1923. július 30-án. Ezután káplán Érsekvadkerten, 1925-től Drégelypalánkon. 1929-től hitoktató a budapesti Toldy Ferenc utcai gimnáziumban. Az Irgalom Háza templomigazgatója. 1953-tól kisegítő a fővárosi Szentháromság templomban. 1947-től pápai kamarás. 1939-1944 között a

Katolikus Nevelés szerkesztője, Katolikus Hitoktatók és Hittanárok Egyesületének alelnöke, a Katolikus Tanügyi Tanács tagja és a 11. sz. Bocskai cserkészcsapat tisztje volt. 1963-ban nyugdíjba vonult. Elhunyt: Budapest, 1978. szeptember 26. Únyon temették el. *Műve*: A püspökszentelés szentsége (h.n., 1938)

RENDES GYÓNTATÓ

1902-höz nem írnak senkit

Fischer Ágoston (1903–1918) született: Nyárhíd (Nyitra vármegye), 1863. augusztus 10. Érsekújvárott, majd 1877–1879 között Pozsonyban, az Emericanumban, 1879-től Esztergomban tanult. 1885. december 16-án szentelték pappá. Hitoktató Budapesten. 1890-től Ipolyszécsényke plébánosa, 1899-ben az óbudai Jó Pásztor-templom spirituálisja, kórházi papi teendőket látott el az 1897-ben alapított óbudai Szent Margit Kórházban is. 1908-tól pápai káplán. A Szent Alajos Társulat országos igazgatója, a Szent Alajos Segélyegylet, Szent Vince Társulat elnöke, a Szent Alajos Társulat Havi Értesítőjének szerkesztője. Publikált az *István bácsi Naptára* (1885), *Korunk* (1888), *Magyar Állam* (1889) és a *Népnevelő* (1889) című lapokban. Elhunyt: Budapest, 1918. május 6., villamosbaleset következtében. *Művei*: De la Salle Szent János, (*Religio*); Szentek élete, Budapest, é.n.; Manresa, (*Magyar Állam*, 1889. aug.); Dr. Luther Márton – Isten embere (*Katolikus Hitvédelem*, 1891); A „Jó Pásztor” háza Óbudán (in: *Kiss János – Sziklay János: Katolikus Magyarország*, Budapest., 1902. I. 570–582.); *G. Barbarigo*: Jézus Krisztus a papok példaképe, Budapest, 1889, fordítás.

Fallenbüchl (Fallenbüchel) Ferenc (1927–1930) született: Budapest, 1873. szeptember 2. Esztergomban tanult teológiát, Budapesten magyar, német nyelv és irodalom középiskolai tanári diplomát szerzett. 1901-től bölcsészdoktor. 1896. június 28-án szentelték pappá. 1895-ben gimnáziumi tanár volt Nagyszombaton. 1896-tól káplán Vágszerdahelyen, 1897-től Tardoskedden, ugyanekkortól hitoktató a fővárosban. 1900-ban rendes gimnáziumi tanár Nagyszombaton és a konviktus igazgatója. 1915-ben nevelő Salm-Salm hercegnél. 1918-tól a budapesti Sophianum leánygimnázium igazgatója. 1936-ban vonult nyugállományba. 1908–1936 között nyaranta mariazelli magyar gyóntató is volt. Ő hozta létre Budán a Szent Angéla Leánygimnáziumot. 1932-ben királyi tankerületi igazgató is volt. 1920-tól érseki főszentszéki ülnök, 1924-től pápai kamarás. 1947–1949 között az orsolyiták gyóntatója volt. Részben ő tanította magyar nyelvre Cesare Orsenigo apostoli nunciust. Elhunyt: Budapest, 1953. január 8. Számos cikket írt a *Magyar Sion*, *Nagyszombati Érseki Főgimnázium Értesítője*, *Egyházi Közlemények*, *Magyar Középiskola*, *Alkotmány*, *Élet*, *Sacré Coeur Értesítő*, *Nagyszombati Hetilap*, *Esztergom*, *Katolikus Nevelő*, *Katolikus Pedagógia* című lapokba.

Patyi Kamill O. Cap. (1932–1945)

Szedenic Ferdinánd C.M. (1940)

Biczó József C.M. (1947)

RENDKÍVÜLI GYÓNTATÓ

1902: nincs

Piszter Imre (1903)

1904–1905: nincs

Lazarista szerzetesek (1906–1916)

Tichy Sándor C.M. (1917–1918)

Gröne Lajos (1927–1928)

Barát János C.M. (1929–1940)

Ébner Jenő (1941)

Szedenic Ferdinánd C.M. (1943–1945, 1945-ben a Szentlélek téren is rk. gyóntató)

Lösch István C.M. (1947)

ORVOSI SZEMÉLYZET⁸⁸

A) RENDES FŐORVOS

Tauszk Ferenc (1901–1915) Született: Pest, 1865. augusztus 4. Orvosdoktor, egyetemi magántanár. Budapesten szerzett orvosdoktori diplomát 1885-ben. 1885–1888-ban Freiburgban, Berlinben és Bécsben dolgozott, 1888–1899-ben a budapesti I. sz. Belklinikán tanársegéd, 1896-tól egyetemi magántanár. A Székesfőváros Jobbparti Szegényháza Kórházának rendes orvosa és az Irgalom Háza főorvosa volt. A Tüdőbeteg Szanatórium Egyesület titkára és több orvosi egyesület tagja volt. 1910-ben a *Tuberkulózis* című lap szerkesztője, a berlini Internationales Centralbureau für Bekämpfung der Tuberculose levelező tagja. 1915-ben királyi tanácsos. A klinikai diagnosztika I–III. Budapest, 1894, és a Gyógyászati kézikönyv, Budapest, 1892. könyvek szerkesztője volt. *Főbb művei*: A belgyógyászat alapvonalai, Budapest, 1895; Heroin, a morphin egy új pótszere, Budapest, 1898; A szívbetegek bal neotherapiája, Budapest, 1898; Tíz év a tüdővész elleni küzdelemről, Budapest, 1908. Elhunyt: Budapest, 1915. október 31.⁸⁹

Unger Manó (1916–1929) Kórházi és dohánygyári főorvos, szülész-nőgyógyász szakorvos. 1891-ben lett Prágában orvosdoktor. A királyi Orvosegyesület és a Gynaekologiai szakosztály tagja. *Művei*: Dohányzás, Dohánygyári munkások betegségei. Elhunyt: 1929, Budapest.

Czirbesz László (1932–1942) Belgyógyász.

B) IGAZGATÓ-BIZOTTSÁGI FŐORVOS

Diescher Ferenc (1901–1915) Orvostudor, szülész-nőgyógyász, a Császárfürdő orvosa. Budapesten szerzett orvostudori diplomát 1880-ban. 1905-ben a Szent Erzsébet apácarend női kórházának rendelő orvosa is (1915-ban ugyanitt a kiegészítő hadikórház osztályorvosa), a királyi Orvosegyesület rendes tagja. Szakterülete a szülészet-nőgyógyászat, valamint a balneológia volt. Az 1901-ben alapított Budapesti III. Kerületi Katolikus Kör első elnöke volt.⁹⁰

Kliburszky János (1916–1932) Orvostudor. Budapesten szerzett orvostudori diplomát 1899-ben. 1905-ben a Cselka Betegsegélyző Egyesület, a Budapesti Cipésziparosok és Segédek Betegpénztára, az Erzsébetvárosi Betegsegélyző Egyület és az Irgalom Háza orvosa is volt. A M. Kir. Természettudományi Társulat rendes tagja. 1915-ben (és 1920-ban) kerületi orvos. 1920-ban az Irgalom Háza igazgató-bizottságának orvosa.

C) ORVOS

Kliburszky János (1905) lásd az igazgató-bizottsági főorvosok között.

JEGYZETEK

1. *San Marco* 1901.
2. Max Vladimír von Beck memoranduma, s.d. 1. *San Marco* 1901.
3. Uo. 2. és 7. Beck jellemzése szerint vallásossága „eine überzeugungstreue, tiefe und werktätige Frömmigkeit”.
4. Uo. 7.
5. *Óbudai Egyházközségi Tudósító*, VIII. évf. 41. sz. (1932. október), *Tóthné Szilágyi* 2001: 11. Tévesen 1876-ra teszik a megözvegyülés idejét. Von Beck szerint ekkor vált meggyőződésévé, hogy vagyont Istennek tetsző módon kell felhasználnia. Max Vladimír von Beck memoranduma, s.d. 8. *San Marco* 1901.
6. *Óbudai Egyházközségi Tudósító*, VIII. évf. 41. sz. (1932. október), *Cséfalvay* 2004: 40., *Tóthné Szilágyi* 2001: 11. Tévesen 1876-ra teszik a megözvegyülés idejét.
7. Téves, az intézmény valójában 1892-ben alakult.
8. *BFL IV.1403.a* 1926. február 10. 90. sz.
9. A renddel feltehetően férje szintén mélyen vallásos párizsi rokonai révén ismerkedett meg. Max Vladimír von Beck memoranduma, s.d. 8. *San Marco* 1901.
10. Bécsben 1875-től van külön épülete az intézménynek, a századfordulón már 500 ágygal működött, szintén a páli szent vincés nővérek kezelésében. 1903-ban az alsó-ausztriai Kirchstettenben hoztak létre – szintén ma is működő – hasonló intézetet Clementinum néven. <http://www.hausderbarmherzigkeit.at/ueber-uns/geschichte/geschichte-langversion/?L=orzwbqohmvjodute> (utolsó lekérdezés 2011. február 27.)
11. Az alapítólevelet Nagykomlóson írta alá a hercegnő. A zárókő mögött 1901. október 30-án elhelyezett irat másolata. *SOtL II. 9.*
12. A zárókő mögött 1901. október 30-án elhelyezett irat másolata. *SOtL II. 9.*
13. Az ingatlan korábban a fővárosé volt. *BFL VII.6.d* 14620. sz.
14. *Kapronczay* 2005: 44–48.
15. *San Marco* Herczegné, szül. Nákó Miléva jótékony alapításai Budapesten. (*San Marco* 1901). A közegészségügyi törvényben (1876. évi XIV. törvénycikk) kifejezetten erről szóló paragrafus nincs, feltehetően a szerző a szegény betegek ingyenes orvosi ellátásáról szóló passzusokra gondolt (így például lásd a 145.§-t a községi és kórorvosok feladatairól és köteleességéről – a 71–72.§ hasonló alapelveket fogalmazott meg az elmebetegek elhelyezéséről), a kórházakról szóló IX. fejezetben a köz- és magánkórházak szétválasztásáról, azok illetékes hatóságairól és annak személyzetéről van szó.

16. BM 35000/1902. sz. körrendelet a kórházakról, gyógyintézetekről, üdülőházakról és a gyógyíthatatlan betegek menedékhelyeiről szóló szabályrendelet tárgyában (1902. április 4.). Lásd: *Rendeletek Tára*, 1902: 263–387.

17. uo. 269–270.

18. 85.§ uo. 326–327. A rendelet szerint itt a kórházi ápolásra már nem alkalmas betegeket helyezték el. Az ilyen intézmények magánlétesítménynek számítottak, sem az Országos Betegápolási Alaptól, sem az Államkincstártól nem igényelhetek pénzt.

19. Alapítólevel (1902. május 29.) és *San Marco* 1901 s.d. 7., illetve Egyház-kormányzósági iratok 1836/1901, a főváros 1900. szeptember 12-i felterjesztése és 2578/1921. *San Marco* hercegné levele Csernoch János hercegprímásnak (Nagykomlós, 1921. augusztus 11.) *San Marco* 1901.

20. *San Marco* hercegné levele Csernoch János hercegprímásnak (Nagykomlós, 1921. augusztus 11.) *PL* Egyház-kormányzósági iratok 2578/1921.

21. *Pesti* 1931: 33., 1932: 34., 1934: 30., 1935: 90., 1936: 89.

22. *MOL XIX-C-1-f* 188832/1949.

23. Az alapító okirat eredeti példányait a hercegprímásnál, a Belügyminisztériumban, Budapest Székesfőváros levéltárában, valamint az alapító hercegnénél helyezték el. Az alapítás tényét 1900. június 27-én fogadta el Balatonfüreden Vaszary Kolos hercegprímás, míg a fővárosban 1900 júliusán nyugtázták annak tényét. A Belügyminisztérium szeptember elsején hagyta jóvá, azzal a kikötéssel, hogy december 31-ig mutassák be a szervezeti működési szabályzatot. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza alapítványi okirata és alapszabályai (Budapest, 1910). 3–5.

24. Az 1902-es jelentés szerint felvételnél előnyt élveznek az ágyhoz kötött betegek, hiszen ők inkább szorulnak segítségre, mint a kevésbé súlyos betegek. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 3.

25. A kiegészítő pontokat 1909. május 28-án írta alá a hercegné, 1909 júniusában fogadta el Vaszary Kolos Balatonfüreden, és október 2-án hagyta jóvá a Belügyminisztérium. A pontozatok öt eredeti példányát a fentebb is említett négy személy (az alapító, a hercegprímás, a Belügyminisztérium és a főváros), valamint az Irgalom Háza kapta meg. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza alapítványi okirata és alapszabályai (Budapest, 1910). 6–7.

26. Érdekes, hogy a vagyonosokat is itt említik meg, a különböző betegek között, és nem az előző pontban. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza alapítványi okirata és alapszabályai (Budapest, 1910). 8.

27. Az éves számadások lezárásának határideje december 31. lett. A számadásokat legkésőbb februárig be kellett mutatni a hercegprímásnak. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza alapítványi okirata és alapszabályai, Budapest, 1910. 10–11.

28. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza alapítványi okirata és alapszabályai (Budapest, 1910). 8–11.

29. Budapest templomai, III. kerület. 2002: 15. és *Keresztes* 1995: 418–420.

30. *BFL XV.17.d.329.* 17321. hrsz. Budapest Szfőv. III. kerületi előjárósága 21683/1900 sz. használatbavételi engedélye. Az engedély az alábbi helyiségek építésére szolt: 4 kórterem, 1 konyha, 5 éléskamra, 4 fürdőszoba, 1 kápolna, 6 raktár, 1 edénykamra, 1 mángorló, 1 mosókonyha, 1 halottaskamra, fertőtlenítő.

31. *BFL XV.17.d.329.* 17321. hrsz. 1–8. fol.

32. *SOtL II. 9.* Az Irgalom Háza. Az új kórház felavatása. *Budapest*, 1901. április 23. (112. sz.), melléklet.

33. „Az ünnepély az intézet kápolnájának és összes helyiségének felszentelésével kezdődött, a mit Kohl Medárd püspök végzett az ó-budai plebános Kirschhoffer Károly és több lelkész

segédlete mellett. A püspök az oltár elé állott s mielőtt a kápolnában az első misét elmondotta volna, a közönséghez fordult és köszönetet mondott a nagylelkű alapítónak, a felügyelő bizottságnak, buzdította a betegek ápolására hívatott irgalmas nővéreket, s gondjaiba ajánlotta a szerencsétlen ápolatokat az ó-budai plébánosnak, kinek része van abban, hogy az új kórház felépült.” Budapest, 1901. április 23. (112. sz.), melléklet.

34. Uo.

35. *San Marco* 1901.

36. Az Irgalom Háza. Az új kórház felavatása. In: *Budapest*, 1901. április 23. (112. sz.), melléklet.

37. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 4. A bizottság később Kliburszky Jánost, majd a harmincas évektől Czirbesz Lászlót nevezte ki az intézet orvosának. *SOTL II. 9.* Itt Czirbesz nevét tévesen Czirbusznak írják.

38. *Keresztes* 1995: 418. Az illetményt 1913. május 19-én felemelték 240 koronára. PL Egyház-kormányzósági iratok 2561/1902.

39. Az alapítást megörökítő tekercest Vaszary Kolos mellett aláírta az alapító San Marco hercegné, Császka György kalocsai és bácsi érsek, Kohl Medárd samosatai püspök, Helyey Sámuel pécsi püspök és Eumer Endre belügyi államtitkár. *SOTL II. 9.* Irgalom Háza iratai. Az alapítólevelet Nagykomlóson írta alá a hercegnő. A zárókő mögött 1901. október 30-án elhelyezett irat másolata.

40. Az irgalmas nővérek honlapján és a Katolikus Lexikonban 1852-t írják, de maga a rendház csak 1854-ben épült fel Pinkafőn. A grófnő később maga is belépett a rendbe és ott halt meg, főnöknőként. http://www.savariamuseum.hu/letoltesek/kegyurak_meccenasok.pdf (lekérdezés: 2010. 11. 06.) és

<http://lexikon.katolikus.hu/I/Irgalmas%20N%C5%91v%C3%A9rek.html> (lekérdezés: 2010. 11. 06.).

41. *Bottlikné Kárász* 1998: 98–99.

42. *PL* Egyház-kormányzósági iratok 33/1902. Szerződés. Budapest–Graz, 1901. november 1.

43. Emellett dolgoztak a Mária Valéria közkórházban Balassagyarmaton (10 fő), Érsekújváron (5 fő), Nagytapolcsányban (10 fő), Esztergom-Szentgyörgymező érseki kórházában (4 fő), valamint Nagyszombat három kórházában (6, 4, illetve 3 fővel).

44. *Schem.* 1902: 211–227.

45. *Pesti* 1902: 267–269. A címtár a klinikák mellett 19 kórházat, egy idősgondozót, egy elmebetegek számára létesített 60 betegágyas állami intézetet, egy hasonló célt szolgáló józsefvárosi intézetet, a budakeszi Erzsébet Szanatóriumot és a Machlup Adolf-féle üdülőházat, valamint az Országos Központi Védelemelőltó Intézetet sorolja föl.

46. *Pesti* 1902: 267–269.

47. Ennek minél nagyobb hatékonysága érdekében 1907-ben a ház mellett Hofbauer Elekkel disznó- és tyúkólat is építettek, 1910-ben pedig üvegházat. Budapest Szfőv. III. kerülete előljárósága 13513/1907. sz. határozata (1907. július 17., az óllal 1908-ra készültek el) és 22730/1910 sz. határozat (1910. november 29.). *BFL XV.17.d.329.* 17321. hrsz. 47–51. fol.

48. *Elhunyt nővéreink. Épületes följegyzések Szent Vince Szeretet Leányainak Életéből.* Szeretet Leányainak kiadása, Budapest I. Ménesi út 27., 1923: 151.

49. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 4., 5.

50. A jelentés írásakor (1902. június 30.) 33 személyt ápoltak az intézetben. 1902. június végéig öt halottja volt az intézetnek: egy 64 éves elmezavaros férfi (1901. január 2.), egy féloldali bénulással ápolott 70 éves fővárosi özvegyasszony (1902. március 15), egy angolkóros gyermek (1902. február 22.), egy járványos gyermekbénulással kezelt 69 éves temesvári

asszony (1902. március 9.) és egy *hysteria gravis*szal felvett 21 éves Abaúj vármegyei hajadon (1902. június 28.). *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 4., 5., 8., 9.

51. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 8., 9.

52. Uo. A főváros és Pest megye szűkebb körzetéből az alábbi helyekről kerültek ki betegek: Fejér megye (2 fő, Polgárdiból és Székesfehérvárról), Hont megye (2 fő), Esztergom (1 fő), Komárom megye (1 fő) és Veszprém megye (Pápa, 1 fő). Az ország nyugati határáról, Pozsony városából hárman, Nyitra megyéből pedig ketten lettek elhelyezve az Irgalom Házában. Szintén két fő jött Erdélyből, Bihar megyéből (Debrecen és Nagyvárad) és Temes megyéből (Csákova, Temesvár). Egy-egy beteget hoztak Gömör-, Vas-, Bács-Bodrog-, Borsod-, Abaúj-, Sáros-, Szepes-, Szabolcs- és Szatmár megyékből. A legtávolabbról, Cattaróból érkezett 1901. december 5-én egy 79 éves római katolikus nő, öregkori sorvadással (*marasmus senilis*).

53. Uo. Egész pontosan: 60, 69, 79, 80 és 81 esztendősek.

54. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 8., 9. alapján

55. Egyik esetben féloldali bénulással (*hemiplegia*) párosulva.

56. Középfülgyulladással (*otitis*) párosulva.

57. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 8., 9.

58. Uo.

59. Rómy Béla igazgató-bizottsági elnök jelentése (1918. március 1. *PL* Egyház-kormányzósági iratok 1196/1918.) 1926 májusában Manning Vilmos sebész felvetette Rottenbiller Fülöp igazgató-bizottsági elnöknek az Irgalom Háza átalakítását rákgyógyító intézetté egy belgyógyász és egy műtős alkalmazásával, de Forster Gyula tanácsára ez nem valósult meg. Forster szerint ugyanis nagy szükség lenne ilyesmire, de ehhez bővíteni kellene az intézményt, ami lehetetlen, hiszen jelenlegi állapotában is alig tudják kigazdálkodni az intézmény működéséhez szükséges költségeket (a rákbetegek és epileptikusok elhelyezését el nem különített osztályon nem tartja megengedhetőnek). Forster Gyula jelentése Csernoch János hercegprímásnak (1926. május 2.) *PL* Egyház-kormányzósági iratok 1338/1926.

60. Brothág Leontin főnöknő levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak (1942. március 21., *PL* Egyház-kormányzósági iratok 2314/1942. A jelentés szerint az intézmény 42 éve alatt 1844 beteg fordult meg itt, ebből 1198 hunyt el az Irgalom Házában.

61. *MOL XIX-C-1-f* 18832/1949.

62. A segély megadását a belügyminiszter támogatásával és azzal a feltétellel adták meg az intézménynek, hogy a zsúfolt Erzsébet-szegényházból a főváros évente 25 beteget áthelyezhesen az Irgalom Házába. A berendezésre adott 10 000 korona mellett ugyanekkor összeget adtak ezen betegek kezelésére is (azaz fejenként 400 koronát). Az utóbbi összeg nem alapítvány volt, csak az említett betegek elhelyezése után tarthattak rá igényt. *BFL IV.1403.a* 1901. okt. 4-i 1089. sz. határozat, 1902. nov. 27.-dec. 2. 1428. sz. határozat, 1903. jún. 30-i 859. sz. határozat, 1904. okt. 26. 1253. sz., 1905. máj. 10-i 694. sz. és okt. 11-i 1274. sz. határozat, 1906. márc. 28-i 521. sz. és jún. 27-i 1094. sz. határozat.

63. Alapítólevél, 1902. május 29. *PL* San Marco hagyaték.

64. *San Marco* 1901.

65. *A Gyógyíthatatlan...* 1902: 4.

66. Max Vladimír Beck memoranduma, s. d. 2. és 9. *PL* San Marco hagyaték.

67. *Egyházközségi Tudósító*, 1928. március (IV. évf. 14. szám) 18. Eszerint 1928-ban 130 beteg tartózkodott benne, a nővérek ekkor 4000 pengő gyorssegélyt kértek a fővárostól.

68. Szerződés (Budapest, 1925. március 9.) és Max Vladimír Beck memoranduma, s. d. 56–57. *PL* San Marco hagyaték.

69. Ennek ellenére az alap – minimálisra csökkent tőkével – 1970. június 17-ig működött, ekkor megszüntették és a megmaradt összeget átadták a bécsi Haus der Barmherzigeitnak. dr.

Leopold Antal esztergomi kanonok, a Pazmaneum rektorának jelentése, 1970. június 17. *PL San Marco* hagyaték.

70. 1942-ben ez az összeg negyedévente 825 pengő volt. A főnöknő szerint ez a ház karbantartási költségeinek negyedét sem fedezi. Brothág Leontin főnöknő levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak (1942. március 21.) *PL Egyház-kormányzósági iratok* 2314/1942.

71. *PL Egyház-kormányzósági iratok* 352/1918. 1918-ban például Rómy Béla igazgató-bizottsági elnök kérte Csernoch János hercegprímást, hogy az egyházmegye papjai által hívja fel a figyelmet az intézményre (tehát nem külön gyűjtést kért), amit a hercegprímás 1918. február 2-án meg is tett. Ugyanebből a levélből értesülünk arról, hogy alkalmanként az állami osztálysorsjátékból is kapott némi pénzt a ház, ekkor például 30 000 koronát.

72. Rómy Béla igazgató-bizottsági elnök jelentése (1918. március 1.) *PL Egyház-kormányzósági iratok* 1196/1918.

73. Életrajza szerint ebben az időszakban a hatóságok többféleképpen akadályozták működésüket: az ételjegyeket nem akarták beváltani, szentet nem akartak kiutalni, mondván, hogy a haladóklnak úgyszincs szükségük melegre. A ház ellátását a nővér a szüleitől, a hercegnőtől és egyéb szervezetektől kapott adományokkal tudták megoldani (a hercegnő például 50 nyulat küldött a betegeknek szentestére). *Elhunyt nővéreink*. 1923. 154–156.

74. Ráth Jozsefa jelentése Csernoch János hercegprímásnak (Budapest, 1921. augusztus 19.) *PL Egyház-kormányzósági iratok*. 2578/1921.

75. A IX. ügyosztály 1922. november 3-i jelentése Budapest Székesfőváros Tanácsának. *BFL IV.1407.b IX*. 1280/1901.

76. Rottenbiller Fülöp igazgató-bizottsági elnök jelentése a Budapest Székesfőváros Tanácsának, érk.: 1922. november 22. (*BFL IV.1407.b IX*. 1280/1901) A jelentéshez csatolt táblázat szerint a 43 fizető beteg közül 1 havi 100, 2 havi 500, 1 havi 700, 20 havi 1000, 2 havi 1200, 10 havi 2000, 6 havi 3000 és 1 havi 5000 korona ápolási díjat fizetett (a kisebb összegek korábban megállapított, de fel nem emelt díjak). A jelentés szerint gyógyszer például az Amerikai Vöröskeresztől kaptak.

77. 1923. szeptember 20-i határozat. (*BFL IV.1407.b IX*. 1280/1901.) 1920-ban emelték fel a 2000 koronáról 10 000-re az évi segélyt, de két év múlva már arról panaszkodik Rath Jozefin főnöknő, hogy ez az összeg nem elég egy beteg évi ellátására. Rath Jozefin levele Budapest Székesfőváros Tanácsának 1922. július 6. *BFL IV.1407.b IX*. 1280/1901.

78. 1921. október 1-i határozat. (*BFL IV.1407.b X*. 5146/1918.) A „fővárosi illetőségű” kitélt időnként ellentétesen értelmezte a főváros és az intézet. Az Irgalom Háza vezetői, támogatás reményében, minden fővárosi beteget beleszámítottak ebbe, míg a főváros kizárólag azokat, akik más fővárosi intézményből (kórház, szegényház) kerültek be a Gyógyíthatatlan Betegek Menedékhelyére. Igaz, itt viszont nem vették figyelembe, hogy sok beteg szegényházba nem volt hajlandó bejelentkezni, míg közvetlen az Irgalom Házába igen. Rada Hermína főnöknő jelentése Budapest Székesfőváros Tanácsának, 1914. április 30. *BFL IV.1407.b IX*. 1280/1901.

79. Az igazgató-bizottság levele Serédi Jusztinián hercegprímásnak (1932. március 5.) *PL Egyház-kormányzósági iratok*. 652/1932.

80. Az Irgalom Háza mellett ugyanennyi összeggel járultak hozzá az irgalmas nővérek Szentlélek téri zárdájának, a Szent Alajos Egyesület, a Szent József Fiúotthon, a Katholikus Leánykör, és a Jó Pásztor zárda működéséhez. Emellett kétmillió koronát adtak a Szent Vince Egyesületnek és az Esztergomi Papi Szemináriumnak. *Egyházközségi Tudósító*, 1925. december, (I. évf. 1. sz.) 4., 5.

81. 1926 karácsonyán pontosan meg nem nevezett összeget adtak az Irgalom Házának és a Jó Pásztor Háznak, valamint a Szent Alajos Háznak. *Egyházközségi Tudósító*, 1927. március (III. évf. 1. sz.) 16.

82. 1929-ben 80 pengőt adtak a háznak, és ugyanekkora összeget adományoztak a nővérek Szentlélek téri zárdájának, a Jó Pásztor Háznak és a Katholikus Leánykörnek. (Emellett a Szent Vince Egyesület 160 pengőt, a Szent József Otthon 120 pengőt kapott. A főplébánia jövedelmének nagy része ebben az évben a Kiscelli Kálvária tervezett előcsarnokára ment el. *Egyházközségi Tudósító*, 1929. szeptember (V. évf. 23. sz.) 12.

83. 1949. június 10. *MOL XIX-C-1-f* 18832/1949.

84. 1949. április 6-i feljegyzés. *MOL XIX-C-1-f* 187649/1949.

85. A betegápolási napidíjak is ehhez a „szeretotthon-jelleghez” igazodva ekkor 21, 16 és 12 forint között ingadoztak, de a betegek mintegy felét, a befolyt gondozási díjak terhére, ingyenesen tartották el. Az első tervek szerint ezt a profilt a fővárosnak történt átadás után is megőrizték volna, mégpedig a teljes díj leszállításával 12 forintra, 48 beteg teljes árú, 30 félárú ellátásával (a többi intézmény – azaz a tényleges kórházak – napidíját egységesen 23 forintban állapították meg). *MOL XIX-C-1-f* 187649/1949.

86. *MOL XIX-C-1-f* 18832/1949.

87. *Beke* 2008. és a *Schem.* alapján.

88. *Pesti* (1902–1936) alapján.

89. 1915. október 28-án kelt (1915. november 4-én kihirdetett) végrendeletében (*BFL VII.12.e* 396/1915) számtalan jótékony adományt tett. A teljeség igénye nélkül: 12 000 korona a Tüdőbeteg Szanatóriumnak, 10 000 korona a József főherceg Szanatóriumnak, azzal a feltétellel, hogy az alapítvány összegét a Budapesti kir. Tudományegyetem ajánlásával kikerülő orvostöndékek ottani működésére fordítsák. A Gyep utcai Ranolder-zárdának szintén 10 000 korona, egy növendék ösztöndíjaként. Az Irgalom Házára 10 000 koronás ágyalapítványt (ekkor került fel a neve a többi ágyalapító mellé), a Jó Pásztor intézetre ugyanekkora összeget hagyományozott. A szürke nénék központi házának 20 000 koronát, a hozzájuk tartozó Betegápoló Apácák Társulatának pedig 5000 koronát adott. Nagyobb összeget hagyott a Magyar kir. Orvosegyesületre és az orvosi karra, a Budapesti Poliklinikai Egyesületre, illetve 10–10 000 koronát a Pesti Izraelita Hitközség Szabolcs utcai kórházára, Fiú- és Leányárvaházára, 5000-et a Budapesti Önkéntes Mentőegyesületre. Életrajzát lásd még: *Kapronczay* 2004.

90. *Kiss – Sziklay* 1902: 556., 563.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

<i>BFL IV.1403.a</i>	Budapest Főváros Levéltára, Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának iratai, Közgyűlési jegyzőkönyvek.
<i>BFL IV.1407.b</i>	Budapest Főváros Levéltára, Budapest Székesfőváros Tanácsának iratai, Tanács Ügyosztályok Központi irattára.
<i>BFL VII.6.d</i>	Budapest Főváros Levéltára, Budapesti I-III. Kerületi Királyi Járásbíróság iratai, Óbudai (Dunajobbparti) telekkönyvi iratok
<i>BFL VII.12.e</i>	Budapest Főváros Levéltára, Budapest Központi Királyi Járásbíróság iratai, Kihirdetett végrendeletek.
<i>BFL VII.173.</i>	Budapest Főváros Levéltára, Gászner Béla közjegyző iratai.
<i>BFL XV.17.d. 329.</i>	Budapest Főváros Levéltára, Tervtár, Budapest Székesfőváros tervei, Építési ügyosztályok tervtára.
<i>MOL XIX C-1-f</i>	Magyar Országos Levéltár. Népjóléti Minisztérium, Kórházi osztály iratai.

BFL XV. 19.d.2.c. Budapest Főváros Levéltára. Fotótári Gyűjtemény. Digitális fotók. Képeslapgyűjtemény, Szentirmay Tibor digitális képeslapgyűjteménye.

PL Egyház-kormányzósági iratok

Esztergom, Prímási Levéltár, Egyház-kormányzósági iratok.

PL San Marco hagyaték

Esztergom, Prímási Levéltár, San Marco hagyaték.

SOTL II. 9.

Semmelweis Orvostörténeti Levéltár, II.

Töredékes fondok, 9. Irgalom Háza iratai.

NYOMTATOTT FORRÁSOK

Az Irgalom Háza. Az új kórház felavatása. *Budapest*, 1901. április 23. (112. sz.), melléklet.

A Gyógyíthatatlan... 1902

A Gyógyíthatatlan betegek San Marco hercegné által alapított „Irgalom Háza” 1901. április 23.–1902. június 30. Budapest, 1902.

Óbudai Egyházközségi Tudósító (1925-1932)

Pesti 1902–1936

Magyarország orvosainak évkönyve és címtára. Szerk.: *Pesti Alfréd*, Budapest 1902–1936.

Rendeletek Tára 1902. Budapest.

San Marco 1901

San Marco Hercegné, szül. Nákó Miléva jótékony alapításai Budapesten. *Vasárnapi Ujság*, 1901. 17. sz. 48. évf. 277–278.

Schem.

Schematismus venerabilis cleri dioecesis Strigoniensis... 1900–1947.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Beke 2008

Beke Margit 2008: Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006. Szent István Társulat, Budapest 2008.

Bottlikné Kárász 1998

Bottlikné Kárász Aranka: Szürke Nénék Intézete. Az óbudai Szentlélek téri nevelő- és tanintézet története. Budapest, 1998.

Budapest templomai, III. kerület. Budapesti Városvédő Egyesület Templomtörténeti sorozat 1. Budapest III. kerület Óbuda-Békásmegyér Helytörténeti füzetek. Szerzők: *Fabó Beáta, Kovács Mária, Mayer László, Mayeré Lendváy Mária, Millisits Máté, Székely Imre.* 2002. (VI. évf.) I. szám.

Cséfalvay 2004

Cséfalvay Pál: Az Esztergomi Keresztény Múzeum. *Európai Utas*, 2004/4. sz. 37–44.

Elhunyt nővéreink. Épületes följegyzések Szent Vince Szeretet Leányainak Életéből. Szeretet Leányainak kiadása, Budapest I. Ménesi út 27., 1923. 149–161.

<http://www.hausderbarmherzigkeit.at/ueber-uns/geschichte/geschichte-langversion/?L=orzwbqohmvjodute> (Utolsó lekérdezés 2011. február 27.)

Kapronczay Károly 2004: Magyar Orvoséletrajzi Lexikon, 2004

<http://www.tankonyvtar.hu/altalanos-orvostudomany/magyar-orvoseletrajzi-080905-28>, lekérdezés: 2010. november 9.

Kapronczay 2005

Kapronczay Károly 2005: Az ápolás-, ápolóképzés és kórházügy története Magyarországon. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, Budapest 2005.

Keresztes 1995

Keresztes Ágnes: Az Irgalom Házától az Egészségügyi Főiskoláig. In: Óbuda évszázadai, Főszerk.: *Kiss Csongor–Mocsy Ferenc.* Kortárs Kiadó, Budapest 1995. 418–420.

Kiss – Sziklay 1902

Kiss János–Sziklay János [szerk.]: A katolikus Magyarország. A magyarok megtérésének és a magyar királyság megalapításának kilencszázados évfordulója alkalmából. Stephaneum, Budapest. 1902.

Tóthné Szilágyi 2001

Tóthné Szilágyi Erzsébet: Az óbudai nevelőintézet és jogelődjeinek 100 éves története (1892–1992). Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2001.

KATALIN SIMON

SHORT HISTORY OF THE 'HOUSE OF MERCY' IN ÓBUDA

ABSTRACT

Around the turn of the 19th and 20th Century, Óbuda, as suburb of Budapest, due the intense industrialization was a place of impoverishment. The Catholic Church tried to alleviate the conditions of the poor, and took an active part in nursing, education and poor-relief. The Daughters of Charity and Princess San Marco played an important role in these caritative institutions. The 'Grey nuns' settled down in Óbuda at the end of the 19th Century and managed a nursing- and an elementary school here, and worked in the Margaret Hospital, which was founded in 1897 in Óbuda. These nuns became later the nursing staff in the 'House of Mercy'.

The institution was founded by an opulent landlady, Princess San Marco. She was born as Anna Mileva Nákó in 1838, as daughter of John Nákó, a great landowner in Torontál County. She was brought up with deep Orthodox religiousness. She married on the 27 January 1856 to Prince Giulio San Marco, and with this marriage she converted and became Catholic. Her husband died very young, in 1888. After this, Princess San Marco used her fortune and money to help the poor and indigent people. She founded two institutions in Óbuda, the House of the Good Sheperd and the House of Mercy. The former one was an establishment for young girls and women. The House of Mercy was founded on the 21 Juny 1900, for the loving memory of her parents and her husband, and as a commemoration of the 1900 years of the Catholic Church and 900 years of the Hungarian Catholic Church. The institution was founded to nurse the incurable poor people. It had a special legal state, it was not a general hospital, neither a voluntary hospital, and even not a poorhouse. It got the legal title 'asylum for incurable people' in the edict of the Ministry for Home Affairs (Nr. 35000/1902). The model of the house was an establishment with the same name ('*Haus der Barmherzigkeit*') in Vienna.

It was a private institute, where the maintainer was the Hungarian Catholic Church, but it got support from the capital, private persons and from the establisher, too. According to its statutes, only incurable and poor people could be nursed in the house. Patients with some kind of diseases were refused, such as lunatics, venereal diseases and epilepsy. They were excluded

for not to disturb other patients, but the Princess and the maintainers planned their reception too, after the enlargement of the house (which actually never happened). The house had four departments, two for women (called 'Saint Anne' and 'Virgin Mary'), one for men ('Saint John') and one for children ('Saint Elisabeth'). This meant practically four hospital rooms. It had hundred sick-beds, but in the first year only 49 persons were nursed here. The house quickly reached its capacity (100 sick-beds), and became crowded (from the end of the First World War, the average number of its patients were 120–130, in the time of its closure 140).

The sustainment of the establishment was always problematic, bed foundations and the savings of the Grey Nuns were not enough, the capital unwillingly gave them money. Sometimes the Parish of 'Saint Peter and Saint Paul' in Óbuda supported the house. Princess San Marco in her Testament left her possessions to her beloved House of Mercy, but most of her estates in Torontál County were expropriated by the State of Romania in 1921. The Princess made a foundation in Vienna too, but the maintainer of the house didn't get too much money from the attendants of it after the death of Princess San Marco in 1926. Before her death she even deposed her high value collection at the Hungarian Catholic Foundation in 1925 with the condition, that the Foundation is bound to look after her two institutions in Óbuda, the House of Good Sheperd and the House of Mercy.

The House of Mercy was secularized in 1949. According to the first plans, the state and the capital would have carried on its nursing activity. After checking its miserable conditions, they changed their mind and shortly after the secularization of the institution, it was finally closed as nursing house. It was not a hospital, and neither a poorhouse. It was a special institution with the functions both of them. The institutional nursing of incurable people makes the House of Mercy in Óbuda rightly the predecessor of recent hospice houses.

„JEN ŠEREGHAJTÓK BUDOU”¹

MAGYAROK ÉS SZLOVÁKOK JÁN GEROMETTA PESTI LEVELEIBEN

Az olasz származású, de az 1840-es évek közepén már szlovák identitással rendelkező Ján Gerometta két évig járt a pesti egyetem teológiai karára, 1844 őszétől 1846 tavaszáig. Öt levele maradt fenn ebből az időszakból, amelyet barátjának, František Strakovičnak írt.² E levelek lehetővé teszik annak vizsgálatát, hogy egy vékony társadalmi réteg, a szlovák polgári értelmiség egyetlen tagjának hogyan változott a magyarságképe és szlovák önképe, amikor először került hosszabb időre Pest-Budára. A levelek időben egyenletesen oszlanak el, és tartalmukat tekintve kétféle bonthatók: 1844 őszén – 1845 telén többet foglalkozik az őt körülvevő magyar, magyarosodó³ környezettel, és bár a pesti szlovák és szláv világ is megjelenik, annak ábrázolása kevésbé hangsúlyos, míg az utolsó három levélben szinte kizárólag a Pesten szerveződő szlovák kultúráról számol be. Leveleinek különös érdekessége, hogy hiteles beszámolók arról a folyamatról, miképp szerveződött a szlovák nemzeti társadalom, a szlovák kulturális intézményrendszer Pesten az 1840-es évek közepén?

PEST-BUDA, AZ EGYETEM ÉS A SZLOVÁKOK AZ 1840-ES ÉVEKBEN

A reformkori Pest-Buda szlovák múltjának kutatója szűk keretek között mozog. 1851-ben – az első nemzetiségi statisztika idején – a város lakóinak alig 5%-a volt szlovák, 4171-en Pesten, 1307-en pedig Budán éltek. Többségük szakképzetlen munkásként, napszámosként, szolgálóként dolgozott itt⁴ – tehát a város lakosságának a kutató szempontjából forrásszegény rétegét alkották.⁵ Csak annál a néhány itt élő személynél más a helyzet, akik már nem a lokális, hanem a regionális (felső-magyarországi, sőt, esetenként közép-európai) szlovák és szláv elitet képviselték.⁶ Ján Gerometta a két csoport között helyezkedett el mint szlovák értelmiségi, annak inkább passzív, mint aktív szereplőjeként.

A pesti teológiai karon az oktatás színvonala Szögi László szerint nem haladta meg az egyházmegyei szemináriumok nivelóját. A rektor továbbképző jelleget kívánt adni a karral egyesített központi papnevelő intézetnek, ezért lehetővé tette a teológiai doktorátus megszerzését is. Az oktatás színvonaláról, a tanárok lehetőségeiről sokat elmond, hogy a tankönyveket nem az egyes professzorok szakmai döntései alapján választották ki, hanem a királyi helytartótanács határozata szerint – igaz, 1848-ig Közép-Európa legtöbb egyetemén szintén a kötelező tankönyv volt használatban. Ez a szellem határozta meg az oktatást egészen 1848-ig. Az 1830-as években az

Akadémia, a Kisfaludy társaság, az új politikai, tudományos és kritikai folyóiratok lassan az ország szellemi központjává tették Pest-Budát, de különös helyzetet eredményezett az a tény, hogy az egyetem tanárainak jó része nem tudta követni ezt a változást. Az idősebb professzorok még a konzervatív rendi nacionalizmus talaján állottak, a tanárok jó része pedig, – mivel a Birodalmi szempontokat figyelembe véve nevezték ki őket –, nem magyar volt, így a nemzeti mozgalmakkal sem azonosulhattak.⁷

Az egyetem hallgatói között a magyar- és németajkúak mellett számottevő volt a szlovák és szerb diákok száma, akik a döntő többségben nemes származásúak, és jórészt katolikusok voltak. Az 1844–1845 fordulóján az 1223 diák között 67 volt a teológushallgató. Az egyetem hallgatóit kötelezték az előadások látogatására, tiltott volt a színházba, kávéházba járás, a vétkeseket pedig elzárással sújtották.⁸

A szláv diákok az 1830-as évek végétől kezdve többször kezdeményezték anyanyelvük oktatásának intézményesítését, törekvésüket azonban csak a szabadságharc után koronázta siker. Bár maga Gerometta személyesen nem vett részt a mozgalmakban, de ez ad keretet a levelekben olvasható történeteknek. Az első beadvány (amelyről tudomásunk van), 1838-ban érkezett a Helytartótanácsához, ebben néhány bölcsészhallgató kérvényezte, hogy *Mastic János* vezetésével, az egyetemen kívül, szláv⁹ nyelven tanulhassanak, és erre alkalmas helyiség kijelölését kérték. A Helytartótanács az egyetemi magisztrátushoz küldte az ügyet, amelynek véleménye szerint kívánatos, hogy a szlovák nyelv is műveltesse az egyetemen. A kérvényt mégis elutasították,¹⁰ azzal az indokkal, hogy a tervezett órákat magántanár adná.¹¹

A második kérvény Ján Kollár tervezetéhez kapcsolódik. A pesti evangélikus lelkes 1840-ben Szláv Akadémia felállítását, szláv tanszék létesítését, szláv országgyűlési képviselőt, ipartámogatást és tág nyelvhasználati jogokat kért a kormánytól. Széleskörű javaslata visszhang nélkül maradt, csupán a pesti diákok fordultak a nádorhoz azzal a kéréssel, hogy engedélyezze szláv tanszék felállítását a pesti egyetemen. A kérelmet, amelyet Arató Endre szerint Kollár befolyására adtak be, elutasították.¹²

A harmadik kérelem 1842 júniusában érkezett meg Bécsbe. A Kollár előző tervezetéhez hasonló beadvány immár széleskörű támogatottságot élvezett. Több, mint 200 szlovák értelmiségi írta alá, és Pavel Jozeffy evangélikus szuperintendens vezetésével vitték a városba, ahol Metternich, Kolowrat és Lajos főherceg is tárgyalt a küldöttséggel. Végül ez a petíció is – amelynek negyedik pontját képezte a pesti szláv tanszék iránti kérelem – eredménytelen maradt.¹³

A következő megmozdulásra négy évet kellett várni: 1846. március 13-án 109 aláírással petíció érkezett, a korábbiakhoz hasonlóan a Helytartótanácsához. A beadvány szerzői gyakorlati szempontokra helyezték a hangsúlyt: elsősorban azért igényeltek szláv tanszéket, mert a szülőföldjükre visszatérő értelmiségiekként (tehát mint papok, orvosok, ügyvédek) szükségük lesz majd a nyelvtudásra, hogy a néppel érintkezhesenek. Hangot adtak indulataiknak is, amikor azt írták, elkeseríti őket, hogy sehol az országban nem tanulhatnak művelt szláv nyelvet. Arra is rámutattak, hogy külföldön, mint például Berlinben, Lipszében vagy Párizsban már létrejött szláv tanszék.¹⁴

A beadványt a hónap utolsó napján küldte át a Helytartótanács az egyetemen. Az

átiratban nemcsak az ügy kivizsgálására utasította az intézményt, hanem a vizsgálat eredményét is előre meghatározta, mondván „*a tanulmányi s általában a közigazgatási ügyek*” körüli kérelmek, indítványok nem tartoznak a diákok „*hivatásához*”, „*az ilyen nemű kéremények aláírásainak gyűjtögetése különben is a fennálló és minden társulati alakot viselő működést szigorúan tiltó szabályrendeletekbe ütközvén*” a folyamodvány úgy „*téteik át, hogy ezen folyamodvány szerzőjét és az aláírások eszközlőjét kinyomoztatván annak ezen cselekvését szigorúbb büntetés fenyegetése mellett komolyan rosszalja*”. A dokumentum végén a Helytartótanács jelentést kért a vizsgálat eredményéről. Az egyetem jogtudományi, orvosi és bölcsészeti karának dékánjaiból álló bizottság ennek megfelelően járt el. A petíciót hatvan orvostanhallgató, húsz bölcsész- és tizenöt joghallgató írta alá. Az íven szereplő nevek többsége délszláv hangzású, és a szervezés is néhány délszláv származású orvostanhallgatóhoz köthető, a folyamodványt pedig *Alexander Vrchovský (Vrchowszky)* szlovák ügyvéd szerkesztette Lukács Endre elsőéves orvostanhallgató¹⁵ „*hozzájárultával*”.¹⁶

A petícióval foglalkozó történésekre jellemző, hogy többnyire kiesnek a tárgyatól távolságot tartó tudós historikus szerepéből, pusztán nemzeti érvrendszer alapján értelmezik a beadványt hol pozitívan, hol pedig negatívan. A bölcsészkar történetét feldolgozó Szentpétery Imre a petíció beadóit és az azt elbíráló szerveket nemzeti törésvonalak mentén választja szét, és állítja élesen szembe egymással. Kiemeli a névsorban valóban szereplő, ám az egyetemi hallgatók létszámához képest tulajdonképpen elhanyagolható számú ügyvédet, jegyzőt, a kérvény pedig egyértelműen politikai indíttatásúnak állapítja meg.¹⁷ Sziklay László épp fordított hibába esik: ő megroja az egyetemi tanácsot, amiért visszautasították a beadványt, és nem érti, hogy a cseh Virozsil dékán miért gátolta meg a szláv tanszék megalapítását.¹⁸

Ezt a leszűkített, nemzeti szempontú értelmezést érdemes több ponton kiegészíteni. *Vrchovský* valóban fontos szerepet játszott a szlovák nemzeti mozgalomban,¹⁹ ám gyakornokai között találjuk nemcsak Janko Kráľt, az ismert szlovák költőt, de Jókai Mórt, és bizonyos adatok szerint Petőfi Sándort²⁰ is. Jókai épp a petíció szervezése-beadása körüli időszakban volt patvarista *Vrchovskýnál*, sőt, valamikor ez idő tájt nála is lakott. A pesti ügyvéd Jókai családjával is jó kapcsolatban volt.²¹ A szláv tanszék iránti kérelmet névlegesen elutasító Virozsil Antal pedig Palacký jó barátja, magyarországi „tudósítója” volt.²² Ezek az adatok mindenképpen árnyalják a „nemzeti konfliktus” egysíkú képét.

Gerometta nem volt részese e kezdeményezésnek, de egy leveléből tudjuk, hogy hallott róla, és támogatta céljait: „*a szlovák katedra iránti kérelmet eddig 87 itteni iskolatársam írta alá*”.²³ Gerometta egy közeli barátja, a szintén Pesten teológiát tanuló Ján Tombor²⁴ is írt egy cikket a *Slovenskije Narodnje Novini* című lapba 1845 végén, a szlovák nyelv felsőfokú oktatásáról. Főként az orvosi karra járó hallgatókról írt, akiknek azért alapvető fontosságú a nyelvismeret, mert a nép nem bíz meg bennük, ha nem értik a nyelvét. Ezután a teológusokra tért át. Azt írta, vannak szlovák hallgatók, de sokan feladják az egyetemet, sokan pedig nem törődnek vele, hogy az anyanyelvüket csak beszélni tudják, de írni nem. A horvát hallgatókat állította példának, akik ugyan kevesen vannak, mégis nagyon összetartóak: „*egy gondolat, egy szív*”.²⁵ Gerometta maga is azt írta első levelében: „*... itt is vannak támaszt adó tár-*

sak, kedves barátok, akik ugyanígy gondolkoznak, ugyanazt az utat járják, szándékaik az enyéimhez hasonlatosak, - akik hűek a saját nemzetükhöz, és ezek az illírek, kivétel nélkül mindegyik, akikhez másokkal együtt én is számoltatok.”²⁶

A GEROMETTA-CSALÁD

A Gerometta család észak-itáliai eredetű, az Udine közelében, a Tagliamento folyó fölött fekvő Anduinsból származik. Innen indult el valamikor a 18. század második felében a Sopronban már Gerometta Péter fűszerkereskedőként felbukkanó férfi, akinek szülei még mindketten földműveléssel foglalkoztak. 1784-ben polgárjogot szerzett a városban, 1799-ben ideiglenes, 1804-ben végleges külső tanácsos lett.

Szinte bizonyos, hogy az ő hasonló nevű fiát találhatjuk négy megyével északabbra, Zsolnán, 1792-ben, ahol házasságot kötött a zsolnai születésű *Magdalena Foltmannal*. – Petrustól, vagy apjától származik egy soproni emlékkönyv 1796/1797. évi bejegyzése is. – *Petrus Gerometha* még *Anduinsban* született,²⁷ egyetlen fia, *Franciscus Xaverius Gerometha* házassága évében jött világra. Ő volt 1842-től 1848-ig Zsolna város vezetője, de már korábban is tanácsosként működött, majd 1852 és 1861 között polgármester lett. A zsolnai városvezető nagypapjához hasonlóan kereskedő volt, mégpedig a visszaemlékezések szerint kifejezetten sikeres. Identitását a szlovák szakirodalom öntudatos szlovákként határozza meg, ám ezt egyelőre nem sikerült forrásokkal alátámasztani.²⁸

A Geromettákkal (amely túl ritka név ahhoz, hogy Magyarországon egymástól függetlenül bukkanjon fel) Budán is találkozhatunk. 1784-től 1787-ig a Helytartótanácsban dolgozott Gerometta Antal helytartótanácsi irattári járulnok, majd helytartótanácsi irattári írnok. 1818-tól ismét felbukkan egy Gerometta Antal nevű tisztviselő, ő helytartótanácsi fogalmazó gyakornok, majd 1823-tól 1835-ig helytartótanácsi fogalmazó, onnantól 1848-ig helytartótanácsi titkár volt.²⁹

1784 és 1787 között egy másik, János nevű Gerometta is itt dolgozott, helytartótanácsi kiadóhivatali járulnokként, Gerometta Titusz pedig 1847 és 1848 között helytartótanácsi fogalmazó gyakornokként működött.³⁰ A budai ág és a nyugat-magyarországi Gerometták között nem találtunk *rokon*i kapcsolatot. A Gerometta család harmadik zsolnai generációja, *Franciscus*, vagy a szlovák források alapján *František* gyermekei közül három fiát Eugent, Ignácok és Jánt kell említeni. A legidősebb Eugen, akit 1819. augusztus 29-én kereszteltek Zsolnán. Az életrajzát megíró unoka-öccse, Alexander Lombardini szerint szülei kérésére választotta a papi hivatást. Először Nyitrán tanult filozófiát, majd a pesti egyetemen fejezte be tanulmányait. Felszentelése után, 1842-ben visszatért Trencsén megyébe. 1844 és 1860 között a megye egy nagyobb városában, Biccse-n lelkészkedett. A negyvenes években számos szlovák kezdeményezés aktív támogatója, a *Tatrin* nevű egyesület alapító tagja, a Magyarországi Központi Mértékletességi Egylet jegyzője volt. Számos cikket írt Stúr és Hurban lapjaiba népművelésről, anyanyelvről, kultúráról, történelemről. Ám a negyvenes évek második felében szoros kapcsolatot ápolt a Trencsén megyei liberális nemesi ellenzékkel is, sőt, egy, a kancellárnak küldött titkos jelentés a megye négy

legradikálisabb ellenzékije közé sorolta. Ezt a kettősséget próbálta meg összeegyeztetni 1848 júniusában, amikor jelöltette magát a biccsei kerületben a népképviselői választásokon, s (véltetően) a magyarországi népképviselői országgyűlés szlovák érdekeket reprezentáló képviselőjeként kívánt tevékenykedni. Ám a megyei nemesiség pánszlávizmus vádjával eltávolította a választásról, s ezután véltetően felvette a kapcsolatot a szlovák nemzeti mozgalom fegyveres megmozdulásainak irányítóival. 1860-ban áthelyezték Nyitraszerdahelyre, ott is halt meg 1887-ben.³¹

Egy évvel fiatalabb öccse, Ignác, szakolcai gimnáziumi tanár volt az 1860-as években, mégis kevésbé konfrontatív szlovák nemzeti öntudatot feltételezhetünk nála, mint Eugennál. 1867 után ugyanis a Vallás- és Közoktatási Minisztérium hivatalnokaként dolgozott, épp abban az időszakban, amikor ott a legtöbb, szlovákok elleni repressziós intézkedést. Ignác nyomtatásban megjelent műveit magyarul írta, s még a Szlovák Nemzeti Könyvtárban is található egy magyar nyelvű kézírata. Ezen írásaiban kora filozófiáját igyekezett érthető, populáris formában előadni.³²

E cikk főszereplője, Ján Gerometta 1823-ban született. Az olasz bevándorló család negyedik magyarországi, harmadik zsolnai és második Zsolnán született generációjához tartozott. Esetében ugyan nem találtunk forrást arra, hogy asszimilációja, a szlovákosodás folyamata befejezetlen lenne, de az ő generációjáról, testvéreiről elmondható, hogy szlovák identitásuk sokszor bizonytalan. Gerometta Ignácnál ez egyértelmű, Eugen is azt írta egyszer, hogy csak akkor tudatosodott benne identitása, amikor 1840-ben a *Jelenkor* című lap negatív konnotációval megemlítette, hogy ő szlovák, „*addig a közömbösség mocsarában*” hempergett.³³ Nővére, Františka pedig nem szlovák emberrel, hanem Alojz Lombardini, szintén olasz származású kereskedővel kötött házasságot, ráadásul mind Ján, mind Eugen Geromettáról fejtegették, hogy beszélt olaszul.³⁴ Mindenesetre Ján Gerometta esetében a csaknem színszlovák környezet kialakíthatta a szilárd szlovák identitást.

Pesti tartózkodása előtti bel- és külpolitikai nézetei, magyarságképe nem ismeretes, de levelei arról tájékoztatnak, hogy a saját és az ország többségi nemzetéről alkotott képe már Pestre érkezése előtt kiformalódott, s itt csak a meglévő gondolati keretekbe helyezte bele az átélt eseményeket. Magyarságképe véltetően nem konkrét tapasztalatok alapján alakult ki, sztereotípiáit Pesten tölthette fel valódi tartalommal, bár több, mint valószínű, hogy szelektált eseményekkel. A hagyományos megközelítéssel szemben azonban itt nem az az érdekes, hogy Gerometta elbeszélése milyen mértékben tér el – az amúgy teljesen soha meg nem ismerhető – hajdanvolt valóságtól, hisz a résztvevő megfigyelőnél aligha létezhet közvetlenebb megismerési státusz. Ám a források nyelvi közvetítettsége okán az emlékezés folyamata mindig problematikus. Ha azonban tényirodalom helyett a szó eredeti értelmében vett fikcióként – azaz olyan események soraként, amelyek megtörténhettek, azaz közülük van a valósághoz – tételezzük Gerometta elbeszélését, nem kell a történeti valóság nehezen definiálható, elavult, statikus fogalmával megbirkózni. Ehelyett az általa leírtak mentális világát, tudatosan-tudattalanul megkonstruált képzetrendszerét, – tehát nem a bennük elmesélt eseménysorokat, hanem a bennük artikulált történetfel-fogást és személyes történetképet – van mód megfigyelni.³⁵

3. JÁN GEROMETTA LEVELEI

Gerometta 1844 őszen érkezett Pest-Budára, és nincs adat arról, hogy először járt-e itt, vagy már korábban is meglátogatta a Duna-parti ikervárost. Mindenesetre komoly környezetváltozást jelenthetett számára, hiszen addig néhány ezer lakosú kisvárosokban (Zsolna, Nyitra) élt. Bátyja elbeszéléséből ismerhette már valamelyest, és elképzelhető, hogy Ján Gerometta magával hozott magyarságszemléletét is részben Eugen Gerometta formálta, Pesten kialakított kapcsolatrendszere pedig segíthette öccse kapcsolathálójának kialakulását.³⁶ Eugent negatív hatások, támadások érték itt, hogy mi, az pontosan nem tudható, de az bizonyos, hogy később ezeket identitásképzőnek tartotta.³⁷

3. 1. GEROMETTA ÉS A MAGYAROK

Gerometta nem sokkal érkezése után írta meg a vizsgált levelek közül az elsőt. Az addig szlovák többségű kisvárosokban élő egyetemista idegenségének érzete kézzelfoghatóan megjelenik: „*Ami az én jelenlegi helyzetemet illeti, röviden megvilágíthatom, ha azt mondom: hogy nem a legjobb, a legérdekesebb, – ám magad is gondolhatod, milyen együtt lakni... egy társaságban azokkal, akik nem egy véleményen vannak veled, [azaz a szerzővel – D. J.] – a tőle különbözők körében, akik őt elnyomni törekednek.*”³⁸

Gerometta lakótársait ezek alapján vélhetően „*a pesti Nevendék papság Magyar Iskolájának*” tagjai között kell keresnünk. Ez a társaság, amelynek Danielik János is elnöke volt, a magyar nyelv és irodalom fejlesztését tűzte ki célul, és nagyjából a teológushallgatók felét sorai között tudhatta.³⁹

Gerometta leveleiben a magyarokról szóló elbeszélést a negatív sztereotípiák, a herderi jóslat és a szlovák nemzeti narratíva határozza meg: „*Ezek a rosszakaróink talán teljesen elnyomni kívánnak minket, de ehhez még erejük hiányzik, és még akkor, ha a többi ázsiai vadembert segítségül hívnák is, akkor sem törölhetnek ki a világ történelméből, és mindig a világ történelmében az első nemzetek között fogunk helyet foglalni; ők csak sereghajtók⁴⁰ lesznek, minthogy ítéletnapig csak a bajszukat pödörnék és szalonnát zabálnának.*”⁴¹ Sokszor minden további körülírás nélkül csak „*ellenéseink*”-nek nevezi a magyarokat. Azt írja, a magyarok hatalmukat a szlávoknak köszönhetik, hiszen szlávok, főként délszlávok voltak, akik megvédték egész Európát a török hódítástól, és ugyancsak szlávok, lengyelek szorították vissza végül Bécs alól a birodalmat.⁴²

A Gerometta által elbeszélte *történetben* a magyarok durvák, buták, élehetetlenek, és legfőbb céljuk, hogy elnyomják a szlávokat. Leveleiben olyan történeteket gyűjt sorba egymás mellé, amelyekkel sikerül alátámasztania a már meglévő sztereotípiáit. „*Pestről újabb hírekkel nem szolgálhatok, hacsak nem azzal, hogy a magyarok örült fanatizmusa egyre elvakultabb és elvakultabb [...] történt, hogy engem iskolatársaimmal, az illír Veberre, és a besztercei Hirozzsal (sic!) beszélgetve egy városbeli sétán valami ostoba magyar fiskális, vagy ki az ördög volt, biztosan nem tudom, a következő szavakkal megszólított: »Hát tisz. urak tótul beszélnek.«⁴³ Válasz: »úgy van«⁴⁴; erre*

ő: »ez szégyen és gyalázat«⁴⁵; de mi erre azt feleltük, hogy semmi köze hozzá, és hogy így, mint ő, csak egy bolond tud beszélni – utána elment. Ma ismét egy magyar határtalan fanatizmussal [...] ráparancsolt a latinul beszélő Véberre a Filinger professzor után maradt könyvek⁴⁶ licitációján: »magyarul beszéljen«.⁴⁷ Lám! ezek vagytok ti, magyarok, akik azt gondolják, hogy csak a magyar nyelv üdvözíthet, hogy mindenki csak magyarul beszélhet, és sehogy máshogy”⁴⁸ A bekezdés végi megjegyzése is megerősíti, hogy sztereotípiáit empirikusan támasztotta alá: „*ex actibus eorum cognescetis eos.*”⁴⁹

3. 2. GEROMETTA ÉS A SZLOVÁKOK

Gerometta utolsó három levelében, – amelyek középpontjában a szlovák kulturális élet áll –, viszonylag könnyű észrevenni a szlovák nemzeti identitás újszerűségét, konstruált voltát. Gyakran kiemelte például a levélben említettek, a címzett vagy épp a saját szlovákságát, amely tehát még nem volt egy minden körülmények között magától értetődő tény.⁵⁰ Első levelében egy szlovák társasági eseményről azt írta: „*és ott voltunk mi is, azonban tudod talán, hogy mi is szlovákok vagyunk.*”⁵¹ Vélhetően Gerometta itt ironizált, de ez is feltevésünket támasztja alá: ha magától értetődő lenne az identitásuk, akkor nem válhatott volna humor forrásává. Másutt pedig: „*[...] üdvözlöd a nevemben [...] Rehákat (ugye biztosan nem tévedek, hogy ő is szlovák).*”⁵² A harmadik levélben ez áll: „*A harmadik legérdekesebb Neked, mint szlováknak, hogy a pesti szlovákok olvasóegyletet akarnak és fognak is alapítani.*”⁵³

Az üdvözlőformulák változása is ezt a folyamatot mutathatja. Bár figyelembe kell venni, hogy a rendelkezésre álló minta szűk, a változás egyértelműen lineáris. Az első két levélben, 1844 őszen, majd 1845 februárjában azt kéri Strakovičtól, hogy üdvözlje a *diáktársait* a nevében, illetve Strakovičot is üdvözlük az ő *diáktársai*. A három későbbi levélben már változik a formula: 1845 novemberében a *diáktársait* és a *többi szlovákot* üdvözli, a negyedik levélben Strakovičot üdvözli *minden szláv és illír*, végül minden *szlovák és illír*.⁵⁴

Továbbá megkérte Strakovičot, hogy írjon neki három évvel korábbi lengyelországi útjéről, írja meg a falvak nevét, ahol éjszakáztak, a jelentősebb vidékeket, és néhány látványosságot a városokból, mert ő elfelejtette.⁵⁵ Természetesen ez a kérés elsődlegesen az általa látottak felelevenítésére, emlékezetének karbantartására szolgált, hiszen publikálni akarta az úti élményeket. Emellett az is felvetődhet, hogy talán három évvel korábban még nem ragadta meg annyira egy másik szláv nemzet kultúrája, hogy megmaradjon emlékezetében, vagy akár feljegyzéseket készítsen róla. A lengyelországi úti élmények közlését minden bizonnyal az 1846-os galíciai felkelés indukálta, meg is emlékezik erről leveleiben, ahogy szerepel ott a kor egyik legismertebb lengyel szólása, amely egyben a lengyel himnusz kezdő sora is: „*Jeszcze Polska nie zginieła*”, azaz „*Nem halt még meg Lengyelország*”.⁵⁶

Az első levélben elbeszéli Gerometával⁵⁷ való találkozását. Keresztnevét nem írja le, de a legvalószínűbb, hogy a fentebb már említett Gerometa Antal⁵⁸ nevű helytartótanácsi titkárról van szó. Mivel Gerometa is tud szlovákul, egy ilyen ritka név ese-

tén szinte lehetetlen, hogy teljesen külön családról legyen szó, bár Ján semmiféle rokonságot nem említ. Holott, mivel a pesti teológushallgatónak az apja a bevándorlócsalád első, Magyarországon született generációja, közeli rokoni fokon kellene, hogy álljanak. Erre utal az is, hogy Ján Gerometta már Pestre érkezése másnapján meglátogatta a hivatalnokot. Fontos szólni arról is, hogy Gerometa Antalt Lúdvít Štúr is megemlíti két, Martin Hamuljaknak, a Helytartótanács hivatalnokának írott levelében. Štúr szerette volna bevonni a szlovák nemzeti mozgalomba,⁵⁹ és azt is írja, hogy a „*mi drága Eugen Geromettánk*”, azaz Ján Gerometta bátyja is találkozni akar vele.⁶⁰ Hogy Štúr reménye ekkor valóra vált-e, azt nem tudni.⁶¹ Az viszont biztos, hogy Gerometa Antal az 1848. március 15-ét követő névmagyarosítási hullámban az elsők között kérvényezte nevének Gyérre változtatását.⁶² Ez ugyan még nem jelzi egyértelműen az identitás irányát, s még csak a magyar forradalom politikailag motiváló hatását sem. E két eset kizárása nélkül érdemes felvetnünk, hogy Gerometa állami hivatalnok volt, aki addigi pozíciójának megőrzése végett érezhette szükségét a névmagyarosításnak a megváltozott viszonyok, tehát a magyar politikai elit hatalmi pozícióba kerülése miatt.

Mindezek előrebocsátásával érdemes hosszabban idézni annak a történetnek a leírását, amikor Ján Gerometta egy diáktársával meglátogatta Geromettát. Kitűnik, hogy az elbeszélésben miképp konstruálja szlovák eseményre a találkozót. „*Šteffányval Gerometánál voltunk, szlovák összejövétel volt, volt ott két kisasszony is, (ámbar már felnőtt korúak) született szlovákok Szokolcáról, akik látogatóba jöttek oda, – ott volt a szepesi születésű Geromettáné, – ott volt a fiuk is, aki otthon szlovácul tanult, és ott voltunk mi is, azonban tudod talán, hogy mi is szlovákok vagyunk; tehát az egész társaság szlovák volt, és úgy ebéd előtt, mint utána és alatta az anyanyelvünkön tudtunk beszélni. Őt, Geromettát ebéd után elhívták máshová, és így egyvalaki kiesett a szláv társaságból (hiszen ő is beszél szlovácul). A másik, de szlovácul nem tudó fia Pestre ment, ahol mérnöknek tanult,⁶³ és így a szlovák nyelv elől minden akadály elhárult.*”⁶⁴

Gerometta egyébként Pesten kapcsolatba került Ján Palárikkal, Ján Kadavýval⁶⁵ és Ján Kollárral⁶⁶ is. Az utolsó három levélben Gerometta megjelenés előtt álló és frissen megjelent szlovák könyvekről, újságokról ír, illetve egy alig ismert pesti szlovák irodalmi egyesületről. Számunkra ezek a polgári társadalom megteremtésére, egy, a korábbi és jelenlegi identitásközegtől elkülönülő, de kollektív identitás alátámasztására (régóta elavult, de még el nem évült szlovák kifejezéssel élve: a nemzet ébresztésére) irányuló lépéseként jelentősek.

Elsőként Hurbannak „*A protestánsok és kálvinisták uniója*”⁶⁷ című munkáját elemzi. Hurban elsősorban evangélikusként jelenik meg itt, pozitív szöveggörnyezetben, de a levélíró beszámol a Nitra nevű almanachról és Štúr nyelvtanáról, valamint szótáráról is.⁶⁸ Gerometta tanácstalan volt a nyelvkérdésben. Egy helyütt, amikor leírta, hogy Kollár, Palkovič és mások a Tatránál felléptek az új szlovák nyelvvel szemben, azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy „*talán nem ok nélkül! Mi lesz ennek a vége?*”⁶⁹

Az első országos szlovák hírlap, a *Slovenskije Národňje Novini* (Szlovák Nemzeti Újság) létrejöttét⁷⁰ is nyomon követi, ír az első próbálkozások elbukásáról, az utolsó

levélben pedig már a publicisztikát elemzi. Azt írja például Strakovičnak: „*olvastuk a cikked az Újságban: én azonnal, az első néhány sorból felismertem, hogy Te írod; jól elpáholtad azokat az elfajzottakat; de aláírhattad volna, hogy tudják, nem félsz tőlük*”.⁷¹

Gerometta aktív közreműködésével létrejött Pesten egy polgári egyesület, egy szlovák olvasókör, amely körül a pesti szlovák értelmiség egy része tömörült. A szerb Matica támogatására is szükségük volt, amikor azonban annak épületébe nem juthattak be, egy Duna parti, az épülő Lánchíd melletti kávézóban tartották összejöveteleiket,⁷² ahová egyébként a *Slovenskije národňje novini* is járt. Az egyesület számos horvát, szerb, lengyel, cseh és orosz újságot tervezett járni, mellettük pedig az *Allgemeine Leipziger Zeitungot* és a *Nemzeti Újságot* is.⁷³

Az egyetemen élé az egyetemen, Gerometta által is említett akadályt az egyetem rektora állította, aki nem sokkal a szlovák egyesület megalakulása előtt valamennyi iskolai diáktársaságot betiltotta, mindazonáltal az olvasókör továbbra is működött.⁷⁴

Amint tehát azt korábban is gyaníthattuk: a szlovák identitását hangoztató csoportot és annak egyes tagjait kifejezetten szlovákságuk miatt nem érte represszió.⁷⁵ Ezen gondolat kifejtése azonban messzire vezethet, amely során messze túllépnénk jelen írás kereteit.

KÖVETKEZTETÉSEK

Gerometta már vélhetően kialakult közösségi identitással érkezett Pestre, még ha ez az identitás kollektív szinten erőteljesen formálódó szakaszában volt is. Leveleiben markánsan mutatkoznak meg a „mi” és az „ők” csoport ellentétei. Számára a szlovák identitás konstrukciójának kiteljesítéséhez szükség volt egy negatív magyarsággépre, amelyet vélhetően szűrt történések által alakított ki, tehát a magyarokkal kapcsolatos élményei közül kizárólag a negatívokat válogatta össze. Igaz, nem tudjuk, hogy milyen gyakran került kapcsolatba a többségi nemzet képviselőivel, hiszen, amint azt az utolsó három levél írásának az időszakáról sejthető, szeminárium-béli társain kívül, tudatosan, szinte kizárólag a pest-budai szlávssággal érintkezett.

Ebből következik, hogy Pest-Buda egészen más képet mutat Gerometta leveleiben, mint a korabeli magyar forrásokban. Amint elmarad a környezet idegenségének hangsúlyos bemutatása, előtűnik számunkra a szláv Pest-Buda. A szlovák értelmiségi elit életébe is bepillantást nyerhettünk alulnézetből (egy kevésbé cselekvő tagjának szemszögéből) a történésekkel nagyjából egy időben, így az utólagos, tudatos múlt-(re)konstrukciók helyett korabeli gondolkodásának mechanizmusai tárulhattak fel előttünk.

1. „csak sereghajtók lesznek”
2. František Xaver Strakovič (1825, Felsőpél–1907, Ribény) szlovén szülőktől származott, 1842-től 1847-ig teológiát tanult Nyitrán. Ugyanitt, majd Puchón volt káplán, utána 1885-ig Lednicén, 1885-től haláláig pedig Ribényben. Ludovít Štúr munkatársa volt a *Slovenskje Národňje* Noviniben. Számos egyesület támogatója és tisztségviselője, többek között a *Matica Slovenská* és a *Muzeálna Slovenská Spoločnosť* tagja. Utóbbinak adományozta több, mint 2000 kötetes könyvtárát. *Maťovčik* 1992: 364.; ALU SNK, M 120 E 50 Strakovič, Franko, životopis.
3. Az 1851-es nemzetiségi statisztika szerint a város lakosságának mintegy ötödét tarthatjuk magyarnak.
4. Kovács 2006:13.
5. Fried 1990.
6. Ján Kollár, Martin Hamuljak, Ján Herkeľ és Andrej Radlinský nevét illik megemlíteni.
7. *Szögi* 1985: 133–144.
8. *Szögi* 1985: 152., 385., 388.
9. A szláv nyelv alatt itt valószínűleg szlovákot érthetünk, annak ellenére, hogy *Sziklay László* – némileg eltúlzott – bizonytalanságának ad hangot (*Sziklay* 1991: 77.) Erre enged következtetni a tanár személye is – Mastic János ugyanis vélhetően azonos Ján Mastisch-sal, aki részt vett a *Tatrín* nevű szlovák kulturális egyesület életében, (az 1845-ös jelenléti ívet papi hivatal várományosaként, az 1846-osat nevelőként írta alá. *Rapant* 1950: 73. 89. 108.) az 1870-es években pedig Szentendrén élt nyugalmazott tanárként, amint azt Daniel Lichard baráti, bensőséges hangú levelének címzéséből megtudhatjuk. Tudunk még Petőfi aszódi tanárával, Štefan Koreňnyel ápolat kapcsolatáról is. Daniel Lichard – Mastis(ch) Jánoshoz, 1870. Ugyanott Koren(y) István – Mastis(ch) Jánoshoz. OSZK Kézirattár.
10. A teológiai karon egy hasonló célú magyar társaság 1833 óta zavartalanul működhetett.
11. *Szentpétery* 1935: 319.; MOL, Helytartótanács, 1839. Lit. pol. Fons 8. pos 22; 22/a.
12. *Arató* 1960: 114–115. A pesti diákok folyamodványa: *Rapant* 1943: 98–99.
13. *Arató* 1960: 120–123.
14. MOL, Helytartótanács, 1846. Közokt. fons 8. p. 32.
15. Lukács azonos lehet a *Tatrín* által támogatott Lukácsal, aki 1845-ben és 1846-ban is ösztöndíjban részesült (*Rapant* 1950: 82. 115.). A támogatásnak szimbolikus funkciója is volt, egyfajta nyilvános elismerésnek számított, amellyel a szlovák öntudatú értelmiségi elit támogatásáról biztosította saját, legfiatalabb generációját.
16. MOL, Helytartótanács, 1846. Közokt. fons 8. p. 147. A beadványról Ludovít Štúr is tudott, Ctiboh Zochhoz írott levelében még a kérés elfogadásában reménykedett. Listy Ludovíta Štúra 4. Dodatky. Na vydanie pripravil *Vladimír Matula*. Bratislava, Národné literárne centrum, 1999: 31.
17. *Szentpétery* 1935: 319–320. Szentpétery elfogultságát mutatja, hogy a korabeli vitához publicistaként hozzászóló Örsy álnévű szerző érvei köszönnek vissza a fél évszázaddal később alkotó történész írásában. (*Örsy*: Magyar nyelv-érdekek. *Hetilap*, 1846. 537.) Az 1846-os cikk a korabeli liberális nemesi elit nemzetszemléletét tükrözi: „*Aztán nem tudnak az*

úrfiak talán tótul? De igen, s talán más egyebet sem beszélnek. Tehát a nem tudók tótosítása a cél? Mi jóra? Talán, hogy későbbben polyglott közigazgatást, kormányzást lehessen kérni-ök?” – kérdezi felháborodva.

18. *Sziklay* 1991: 77–78.
19. Az 1830-as évek második felében a pozsonyi szlovák szellemi élet egyik kiemelkedő alakja, vezető egyénisége volt, Pesten, ahol 1837-től ügyvédkedett. Kollár hatása alá került, később azonban a *Tatrín*, majd a *Matica Slovenská* tagja lett. *Kováč* 1998: 422.; *Maťovčik* 1994: 325–326.
20. *Maťovčik* 1994: 326.
21. Vrchovszky húga Jókaiéknál tanult magyarul Komáromban. Jókai Mór levelezése. (1833–1859). Összegyűjtötte és s. a. r. *Kulcsár Adorján*. Budapest, Akadémiai, 1971: 21–22., 35., 133., 275–277., 283., 289.
22. *Sárkány* 1974: 32. A fiatalon elhunyt bohémista, Sárkány Oszkár gyökértelen embernek írta le Virozsílt, aki eltávolodott cseh identitásától, de az új környezetbe sem illeszkedett bele. *Sárkány Oszkár*: A fiatal Palacký. In: *Sziklay* 1974: 79.
23. Gerometta leveleit (*Maťovčik* 1988) sorszámmal hivatkozom, így ismerjük keletkezési időpontjukat is. *Gerometta 1.* (*Maťovčik* 1988: 141–153); Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1844. október 10.; *Gerometta 2.* – Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1845. január 21.; *Gerometta 3.* – Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1845. november 5.; *Gerometta 4.* – Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1846. február 2.; *Gerometta 5.* – Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1846. március 5.
24. Tombor mint Gerometta, zsolnai születésű, Gerometta szülei voltak a keresztszülei. *Maťovčik* 1988: 134.
25. *Tombor, Janko*: [c. n.] *Slovenskje národňje novini*, 1845. 38. sz. 149–150.; Talán ezzel a szoros kapcsolattal magyarázható, hogy a szlovák értelmiségiek közül a korszakban sokan a Horvátországba település és a horvát kulturális életben való aktív szereplés mellett döntöttek. Bohuslav Karol Šulek például számos horvát folyóirat szerkesztése mellett egészen magas pozícióba került. A Délszláv Tudományos Akadémia titkára volt, de maga Ján Tombor is a horvát közélet aktív részese, egy ideig pedig horvát parlamenti képviselő lett. *Maťovčik* 1992: 544.; *Maťovčik* 1994: 94.
26. Gerometta 1.
27. MOL, Zsolna város házassági anyakönyvei, 1792. január 24. <http://susu.cs.jgytf.u-szeged.hu/~latzkovits/Bong/index2karb.php?konkret=&ujszaml=3335&choice=alairas.php&rekord=3336&endis=disabled&lang=hu&movetol=semmi> Letöltés ideje: 2007. október 6.
28. MOL, Zsolna város születési anyakönyvei, 1792. november 20.
29. *Ember* 1940: 207., 211., 214., 223., 224.
30. *Ember* 1940: 216., 234.
31. Saját cikkekre hivatkozni
32. Hof- und Staats-Handbuch der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie für 1876. Wien, Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei. 707.; Staats-Handbuch der sämmtlichen Verwaltungsgebiete des Königreiches Ungarn, für das Jahr 1859. Wien, Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 44.; *Maťovčik* 1987: 184. ALU SNK, *Gerometta, Ignác*: Nehány megjegyzés spiritualizmus és materializmus vagy idealizmus és realizmus felett; *Gerometta Ignác*: Rövid reflexiók különfélekről. Pest, 1872.

33. *Gerometta* 1847–1851: 29–44. 102–111. 144–147. 167–178.
34. *Rapant* 1937: 347; *K. Zechenter, Gustáv–Laskomerský* 1956: 266.
35. *K. Horváth* 2003. 96–98.
36. Annyit tudunk biztosan, hogy a Helytartótanács munkatársával, a Štúrék előtti legjelentősebb szlovák egyesületet szervező Martin Hamuljakkal ismerték egymást. Ján Krajčíknek, 1842. szeptember 30-án, Budán kelt levelében azt írja, Ján Hollý műveinek harmadik kötetéből küld „egy példányt sárga papírba kötve Eugen Gerometta úrnak”. Hamuljak 1989: 88. 305.
37. *Gerometta, Eugen*: O náklonnosti Slovanov ku svobode. Slovo k potupňikom našim. In: Slovenskje pohľadi. (1847–1851). 33. Érdemes megemlíteni, hogy František Palackýnak ugyancsak egy fiatalkori élmény, egy konkrét, bár az ő esetében pozitív eset hatására kezdett nemzeti öntudata, cseh identitása tudatosává válni, míg Jozef Miloslav Hurban Geromettához hasonlóan egy vitához köti szlovák öntudatosodását. *Berkes* 1998: 46. Z.: Látogatás dr. Hurbannál. In: *Budapesti Hirlap*, 1882. február 4. 35. szám melléklete.
38. *Gerometta 1*.
39. Első évi munkálatai a pesti Nevendék papság Magyar Iskolájának. Pest, 1833. VIII. *Csorba* 1988: 604.
40. Az eredeti szövegben is magyarul, így: *šereghajtók*.
41. *Gerometta 2*.
42. Uo.
43. Az eredeti szövegben is magyarul
44. Az eredeti szövegben is magyarul
45. Az eredeti szövegben is magyarul
46. Filinger 1844-ben halt meg, könyveinek jelentős részét az egyetemre hagyta. *Hermann–Artner* 1935: 354.
47. Az eredeti szövegben is magyarul
48. *Gerometta 2*.
49. Uo. („Tetteikből ismeritek meg őket.”)
50. Abban az esetben, amikor Gerometta Strakovič számára ismeretlen pesti személyeket ír le, érthető, hogy meghatározza nemzeti identitásukat is, ezeket az eseteket nem is használtuk érvelésünk alátámasztására.
51. *Gerometta 1*.
52. *Gerometta 2*.
53. *Gerometta 3*.
54. *Gerometta 1–5*.
55. *Gerometta 4., Gerometta 5*.
56. *Gerometta 4*. Erről lásd: *Kiss Gy.* 2005: 173–174.
57. Így, egy t-vel írja Ján Gerometta a nevet, holott a sajátját kettővel.
58. A szlovák forráskiadásnak gyakran nem sikerült beazonosítani, vagy ismeretlenként, vagy a levélíró tévedéseként definiálják. Štúr 1956. 420. 428. illetve *Gerometta 1*. jegyzetei.
59. Nem véletlenül Hamuljának szól a két levél: ő is a Helytartótanács titkára volt. Ugyanakkor Gerometta társadalmi elismertségét is mutatja Štúr szándéka.
60. Ludovít Štúr, Martin Hamuljakknak, Pozsony, 1847. január 2. és Ludovít Štúr, Martin Hamuljakknak, Pozsony, 1847. szeptember 8. Štúr, 1956: 158. 171.

61. Érdemes megemlíteni, hogy a Štúr kérvényéről szóló döntést, miszerint a más magyarországi lapokhoz hasonlóan a *Slovenskje Narodnje Novin*ben ő is közölhessen híreket az országgyűlésről, Gerometta Antal vezette rá a beadványra. Štúr 1960: 54. 178.
62. *Szentiványi* 1895: 14. 16. Az 1848–1849-ben névváltoztatást kérő közel hétszáz személy kérelmét azonban utólag 1849. szeptember 9-én egy rendelettel megsemmisítették. Érdekes adat, bár a kutatást más irányba vinné, hogy a Hadtörténelmi Levéltárban megvan Gerometta Antal purifikációs eljárásának iratanyaga, mely szerint Gerometta Antal Győrire, míg rokona, Gerometta Titusz Gyérire változtatta a nevét. Hadtörténelmi Levéltár, Pesti Hadbíróóság Iratai, 2/119. Hadtörténelmi Levéltár, Pesti Hadbíróóság Iratai, 2/275.
63. Feltehetőleg Gerometta Mihály vízmérnökről van szó, aki 1845-ben szerzett mérnöki oklevelet. *Fodor* 1955: 164., illetve <http://www.dunamappacio.hu/tanulmanyok/dokaklara.pdf> Letöltés ideje: 2007. szeptember 28.
64. *Gerometta 1*.
65. Kadavý cseh származású volt, Kollár hatására érkezett Pestre, hogy annak szláv kölcsönösség-elméletét alátámasztva csehként szlovákok közt tevékenykedjen. Később, mint néptanító, a gyakorlatban tapasztaltak alapján a Štúr-féle irodalmi nyelv mellé állt. *Sziklay* 1991. 67.
66. „Semmi újat nem tudok írni Neked, csak hogy Kollár még nem tért vissza Rómából, de rövid időn belül megjön”. Mivel feltételezhetjük, hogy az akkor már minden közép-európai jelentőségű alkotását létrehozó Kollárral nem állt egyenrangú viszonyban a fiatal katolikus teológia-hallgató, ez nem egy szokványos, informális híradás volt, hanem *esemény*. Erről lásd *Sohajda* 2003: 183–195.
67. A valódi cím: A magyarországi lutheránusok és kálvinisták uniója vagy egyesülése.
68. *Gerometta 4*.
69. Uo.
70. Fennmaradt egy patetikus hangvételű, főként a Tátra szlovák szimbólumával operáló, Gerometta által aláírt előfizetési felhívás is, amely a szlovák újságnak és irodalmi mellékletének, az *Orol Tatranský*nak a prenumerálására szólított fel. Sajnos nem tudjuk, milyen közönségnek íródott a vélhetően köröztetésre szánt, Gerometta általános írásképénél olvashatóbb levél. Összesen tízen írták alá, döntően az a társaság, amelyet Gerometta leveleiből is megismerhetünk (Hyroš, Veber, Tombor stb.), ám Gerometta kivételével valamennyiük neve át volt húzva. ALU SNK, Pozvaňje na predplateňje národních novín slovenskích, a Orol Tatranskýho. Ján Gerometta, C 603.
71. *Gerometta 5*.
72. Fentebb láthattuk, hogy az egyetemi hallgatóság elvileg el volt tiltva a kávéházak látogatásától.
73. *Gerometta 4*. A magyar újság szereplése csak látszólag meglepő, hiszen politikailag egy térfélen állt az olvasókör szlováksága és a magyar katolikus konzervatív sajtóorgánium. *Kókay* 1979: 786–788.
74. *Gerometta 5*.
75. Más példákban hasonló következtetésre jut Fried István is. *Fried* 1990. 52–65.

FELHASZNÁLT IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ALU SNK

Archív literatúry a umenia Slovenskej národnej knižnice v Martine

Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848. 2. Budapest, Akadémiai, 1960.

Augustín Maťovčík (red): Slovenský biografický slovník. 5. zväzok. Martin, Matica Slovenská, 1992: 364.

Berkes Tamás: Sárkány Oszkár. Egy „apollonista” tudós derékba tört élete. Budapest, Argumentum, 1998. (Irodalomtörténeti füzetek 143.)

Csorba 1988

Csorba László: Nemzetélet és hitélet közös válaszfútján (Nemzet és egyház konzervatív „érdekegyesítésének” programja Danielik János munkásságában. In: *Németh G. Béla* (szerk.): Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Budapest, Gondolat, 1988.

Daniel Rapant: Tatrín. Osudy a zápasy. Martin, Matica slovenská, 1950.

Ember 1940

Ember Győző: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története. 1724–1848. Budapest, 1940

Fodor 1955

Fodor Ferenc: Az institutum geometricum. Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet. Budapest, Tankönyvkiadó, 1955.

Fried 1990=*Fried István*: Szlovákok Pest-Budán a 19. században. *Regio*, 1990/3. szám. 52–65.

Gerometta 1, (*Maťovčík* 1988: 141–153); Ján Miloslav Gerometta František Strakovičnak 1844. október 10.

Gerometta 1847–1851

Gerometta, Eugen: O náklonnosti Slovanov ku svobode. Slovo k potupníkom našim. Slovenskje pohľadi, 1847–1851.

Gerometta, Ignác: Nehány megjegyzés spiritualizmus és materializmus vagy idealizmus és réalizmus felett. *Gerometta Ignác*: Rövid reflexiók különfélekről. Pest, 1872.

Hermann–Artner 1935

Hermann Egyed–Artner Edgár: A hittudományi kar története 1635–1935. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935. 354.

Sárkány 1974

Sárkány Oszkár: Magyar kulturális hatások Csehországban (1790–1848). In: *Sziklay* 1974.

Sohajda 2003

Sohajda Ferenc: Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége. In: *Szekeres András* (szerk.): A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Budapest, L'Harmattan–Atelier, 2003.

Štúr 1956

Listy Ludovíta Štúra 2. 1844–1855. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1956.

Štúr 1960

Listy Ludovíta Štúra 3. Dodatky. Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1960.

Szentiványi 1895

Szentiványi Márton: Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800–1893. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1895.

Szentpétery 1935

Szentpétery Imre: A bölcsészettudományi kar története 1635–1935. Budapest, Pázmány Péter Tudományegyetem, 1935. 319.

Sziklay 1974

Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. Szerk.: Sziklay László. Budapest, Akadémiai, 1974.

Sziklay 1991

Sziklay László: Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum, 1991. 77.

Szögi 1985

Szögi László: A reformkor. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc időszak. 1806–1849. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Története 1635–1985. Budapest, 1985. 133–144.

ABSTRACT

The present study takes as its basic source five letters written by Ján Gerometta (1823 – 1900) – who was of Italian descent but whose Slovak identity could scarcely be questioned at the time of writing – to his friend Frantisek Strakovic. The study seeks answers to the following questions: How does Pest-Buda appear in the letters? Does Gerometta regard it as a foreign (Hungarian, and thus not Slovakian) or domestic city? What is his image of the Hungarian people, and how did he form it: Did he bring this image with him to Pest-Buda, or was it formed based on his experiences living here? And how was basically bourgeois Slovakian society, and the system of its cultural institutions, organized?

LOTZ KÁROLY SECCÓI A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NAGYTERMÉBEN

A FALKÉPEK KIVITELEZÉSE

A Magyar Tudományos Akadémia dísztermének kifestése az egyik legnagyobb ilyen természetű vállalkozás volt a korszakban.¹ Báró Eötvös József az Akadémia épületének megnyitásakor, 1865. december 11-én tartott beszédében hívta fel először a figyelmet a díszterem sivár állapotára, és tett javaslatot a kifestés programjára. Elképzelése szerint a terem falait tizenhat nagyobb négyszögre osztották volna, nyolc ábrázolást a földszintre, nyolcat a karzatra szánt. A program alapja a magyar művelődéstörténet három mozzanata volt: a korán megszervezett államélet, a keresztény vallás befogadása, valamint a tudomány és művészet meghonosítását és fejlesztését szolgáló intézkedések. Ennek alapján a földszint képei a következők lettek volna: a puszta-zeri gyűlés, Szent István átveszi a II. Szilveszter pápa által küldött koronát, Könyves Kálmán elfoglalja az Adria partját, Mátyás tudósaitól körülvéve a Corvinában, Tinódi Lantos Sebestyén mint az egri hősök lelkesítő dalnoka, Pázmány Péter és a nagyszombati egyetem alapítása, végül Bethlen Gábor Enyeden mint az erdélyi magyar tanügyi és tudományos mozgalmak megindítója. A karzatra kisebb méretben olyan városok és helyek ábrázolásai kerültek volna, amelyek a hazai művelődéstörténetben kiemelt szerepet játszottak: Munkács, Szent Margit kolostora a Margit-szigeten, Visegrád Nagy Lajos korában, a kassai főegyház építése, Körmöc mint a bányaművelés központja, Pécs mint egyetemi székhely, Brassó mint a könyvnyomdászat első befogadója, illetve Nagyszombat, az újkori magyar tudományosság bölcsője. A mennyezet alatti félkör alakú mezőbe a nemzet szellemi nagykorúságát előkészítő és azt kiépítő férfiak domborműveit képzelte.² A programban a romantikus hőskultusz a nemzet történelmét folyamatos fejlődésként értelmező felfogással egyesül,³ melynek párhuzamai az „emberiségbe vetett hit” jegyében született alkotások voltak szerte a korabeli Európában.⁴ Eötvös fenti elképzelése nem valósult meg, elsősorban a pénzhiány okán, de a tervei szerint zsúfolásig telifestett falakon a program bonyolult összefüggései és maguk az ábrázolások sem érvényesülhettek volna igazán. Eötvös a költségek fedezésére gyűjtést indított, és felszólalt amellet, hogy a kifestéssel magyar művészt bízzanak meg.⁵ Sor került egy bizottság kinevezésére is Horváth Mihály püspök elnöklete alatt,⁶ és Eötvös – már mint kultuszminiszter – Szkalnitzky Antal meg is bízta egy terv elkészítésével.

A miniszter 1871 februárjában elhunyt, ami lelassította a falképek ügyét. 1873 januárjában olvassuk, hogy az elmúlt két év alatt 6000 forintnyi adomány gyűlt össze a díszterem kifestésére,⁷ illetve elkészült egy színezett tervrajz is.⁸ Ekkor, 1873. janu-

ár 27-én egy új, második bizottság állt fel Lónyay Menyhért gróf elnöklete alatt,⁹ illetve Horváth Mihályt felkérték arra, hogy jelöltesse ki a falképek tárgyát az Akadémia Történettudományi Osztályával.¹⁰ Új koncepció meghatározására azért volt szükség, mert Ipolyi Arnold lebeszélte a bizottság tagjait a művelődéstörténeti programról.¹¹ A

Benczúr Gyula: Szent István oktatja fiát, Imrét.
Vászon, olaj. 92x73 cm, MNG lt. sz.: 78.29 T

Történettudományi Osztály által kinevezett bizottság 1873. május 21-i ülésén határozta meg az új alapelveket. Ebben leszögezték, hogy olyan koncepciót kell összeállítani, ami könnyen alakítható a mezők számához, mivel a kivitelezést végző művészekkel csak később értekezhetnek. Kihangsúlyozták, hogy a művelődéstörténetnek csak speciálisabb részleteit veszik igénybe, amelyek az Akadémiát mint magyar irodalmi és tudományos intézetet különösen megilletik. Ennek okaként azt hozták fel, hogy – amint ekkor már tudni lehetett – a Nemzeti Múzeum és több más középület falképei is művelődéstörténeti témájúak lesznek. Fontosnak tartották továbbá kiemelni a csoportosítás elvének alkalmazását, vagyis előírták, hogy egy bizonyos korszak írói, tudósai egy főalak körül legyenek csoportosítva a kompozíciókon, mivel a magyar irodalomtörténet csak kevés olyan jelenettel szolgálhatna, melyből nagyszabású történeti képeket lehetne komponálni, ráadásul a terem falainak előnytelen felosztása is lehetetlenné tenné mozgalmas történeti képek alkalmazását. Mintaként Raffaello Disputáját, a genti oltár „adoratio agni” jelentét és Kaulbach „nagy festményét” említették a berlini Neues Museum lépcsőházában. A fenti alapelvek alapján a következő programot javasolták:

1. mező: A főalak Szt. István, amint átadja az Intelmeket a fiának. Közel a háttérben Szt. Gellért püspök. Feltűnhetnek első ismert iskolatanítóink, vagyis Valter és Henrik. Távol a háttér homályában a nemzeti pogány kor dalosai és lantosai „múló fényben”. A háttérben az esztergomi, pannonhalmi vagy csanádi iskolák, stb.

2. mező: Könyves Kálmán törvénykönyvével és ennek fordítói, kompilátorai. Feltűnhet Szerafin, Alberik vagy Hartvik, a Szt. István legendák írója. Vagy itt, vagy egy harmadik – árpád-kori – képciklusban ábrázolhatóak a nemzeti történet krónikásai: Kézay Simonnal és Anonymusszal az élen Rogerius (a Carmen miserabile) szerzője, Julianus és társai (a „de facto magnae Hungariae” szerzői). Talán Spalato Tamás is szerepelhet. Fentebb Hartvik-kal együtt feltűnhet Szt. Margit mint írónő, illetve a régebbi magyar legendák (István, Imre, Gellért legendák) írói. Háttérben: veszprémi tanoda, Margit-sziget.

3. mező: A vegyesházi királyok korszaka. Az első magyar Biblia-fordítók (Báthory László), vagy magyar legenda kódexeink írói, prédikátorok (Michael de Hungaria, Temesvári Pelbárt stb.) kerülhetnek ábrázolásra, vagy krónikásaink: Márk, Thuróczy János, stb. Háttérben: a pécsi főtanoda stb.

4. mező: Mátyás írói és tudósai körében. A reneszánsz magyar és olasz irodalmi kiválóságai jeleníthetők meg. Janus Pannonius, Vitéz János, Bonfini, Galeotto Marzio, Petrus Ranzanus, Naldo Naldi, stb. Háttérben, vagy előtérben a Mátyás által alapított iskolák, akadémiák, nevezetesen a Corvina-könyvtár.

5. mező: Az újabb korszakból Erdősy Sylvester, Pesty Gábor, Komjáthy Benedek alakja az előtérben, mellettük Tinódy Lantos Sebestyén, Balassi Bálint stb. A program írói elképzelhetőnek tartják, hogy Balassit a háttérben úgy ábrázolják, mint aki száműzöttként a tenger partján jár. Továbbá feltűnhetnek a Tinódi históriás énekeiben vívott várak, Eger stb., esetleg a háttérben mellékesen megjelenhet Székely István, Farkas András, Heltai Gáspár, stb. Ezenkívül ábrázolhatóak a hitújítással keletkező új irodalom hősei: Telegdi Miklós, Oláh Miklós, Monoszlói András. Megjelenhet Pázmány Péter, Bethlen Gábor tanodái és írói köre, háttérben kiemelve fő alakjait,

Lotz Károly: *A reneszánsz és a reformáció korát ábrázoló triptichon vázlata.*
Vászon, olaj. 320x830 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905-388

Szenczi Molnár Albertet, Károli Gáspárt, Káldi Györgyöt, Apáczai Csere Jánost stb. A történetírók: Istvánffy Miklós, Verancsics Antal, Forgách Ferenc és az erdélyiek. A jogtudósok: Werbőczy István, Decsi János. A természettudósok: Beythe István, Méliusz Juhász Péter, stb. A költők: Rimay János, Zrínyi Miklós, Gyöngyösi Itván, stb.

6. mező: Az újkor. Bessenyei György és köre. Révai Miklós és a nyelvészek. Ennél a képnél, illetve az előzőeknél is ahol lehet, kívánatosnak tartották az arckép és a viselet kor- és élethűségét.

7. mező. Kazinczy Ferenc és köre, költők és grammatikusok. Kisfaludy Sándor és köre Vörösmarty Mihályig.¹²

8. mező. Széchenyi István. Az Akadémia alapítása és építése.¹³

A program az Eötvös-féle elképzelésekhez képest sokkal erőteljesebben vette figyelembe a terem kedvezőtlen adottságait, és törekedett arra, hogy viszonylag sza-

bad kezét adjon a majdan megbízandó művészeknek. Továbbá az Eötvös-féle koncepcióhoz képest egy specifikusabb, az irodalomtörténetre jobban összpontosító program született, amelyben ugyanakkor az államalapítás, a kereszténység felvétele és a tudományos, illetve a művészeti élet fellendítését célzó intézkedések, tehát az Eötvös-féle alapvetés is benne foglaltatott.

A koncepció szellemi atyjának Ipolyi Arnoldot tarthatjuk, hiszen Keleti Gusztáv – aki később közreműködött a bizottság munkájában – 1888-as beszédében egyértelműen neki tulajdonította a programot,¹⁴ ahogyan az *Akadémiai Értesítő* is 1881-ben.¹⁵ Feltehetően az Opera mennyezetképe körüli vita is rányomta bélyegét az Akadémia nagytermének kifestésére. Ipolyi ugyanis erősen kifogásolta, hogy Lotz a nemzeti zenetörténet jelenetei helyett mitológiai témát dolgozott fel a Nemzeti Dalszínház nézőterének kupolájában.¹⁶ Noha nem a festőt hibáztatta a témaválasztás miatt, de ennek az esetnek a hatására érlelődhetett meg benne a gondolat, hogy nem szabad pusztán építészekre, festőkre, szobrászokra bízni a nagy középületek falképeinek programját, hanem helyet kell adni a nemzet magasabb közvéleményének, ami alatt

ő szakemberek („a nemzet műveltségtörténete kiváló ismerői”) bevonását értette.¹⁷ Valószínűleg ez a felismerés vezethette arra Ipolyit, hogy maga lásson neki az akadémiai nagyterem programjának kidolgozásához, hiszen a ciklust úgy ünnepelte, mint amellyel végre kezdetét veheti a nemzeti történetfestészeti iskola.¹⁸

Az Igazgató Tanács elfogadta az új programot, és egy új, kilenctagú, harmadik bizottságot is kineveztek a munkálatok vezetésére.¹⁹ A megvalósítás azonban tovább húzódott, mivel az adakozás terén a kezdeti lelkesedés hamar alábbhagyott, így nem sikerült elegendő pénzt összegyűjteni.²⁰ Csak 1881-ben elevenítették fel újra a díszterem kifestésének ügyét. Gr. Lónyay Menyhért akadémiai elnök ez év októberében egy új – sorrendben negyedik – bizottságot küldött ki a részletek kidolgozása céljából,²¹ majd egy kimutatás is elkészült a rendelkezésre álló anyagi eszközökről.²² Az új bizottság elfogadta az 1873-as programot, és Ipolyi Arnold tájékoztatta a bizottsági tagokat arról, hogy Munkácsy Mihályt, Liezen-Mayer Sándort és Benczúr Gyulát

Vázlat Károlí Gáspár alakjához és drapéria tanulmányok.
Barna papíron vörös és fehér kréta. 450x308 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1160

Lotz Károly:
Vázlat Szent Margit alakjához.
Halványkék papíron vörös és fehér kréta. 235x180 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1275

Vázlat a jobb oldali szerzetes alakjához
(Szent István kora).
Halványkék papíron vörös és fehér kréta. 257x245 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1212

bizalmasan megkérdezte, hogy vállalnák-e egy-egy jelenet megfestését, és mindannyian hajlandónak mutatkoztak erre. Az általános lelkesedésbe csak egy szkeptikus hang vegyült, Keleti Gusztáv, aki aggodalmát fejezte ki azzal kapcsolatban, hogyha több művész egymástól függetlenül dolgozik a falképeken, akkor minden bizonyal elmarad az összhang. Így javasolta, hogy a kifestés megkezdése előtt egy művész készítsen színes látványtervet,²³ de a bizottság ezt elvetette, az idő és a pénz szorítására hivatkozva. Ugyanakkor a díszítés módjának és elrendezésének megállapítására szakértőket kértek fel.²⁴ Ipolyi előzetes tárgyalásainak sikerén felbuzdulva levélben is felkeresték a megbízandó művészeket. Munkácsy a *Mátyás király tudósai körében* c. kép kivitelezését vállalta,²⁵ Benczúr Gyula pedig a *Szent István Imre fiával* című képet. Művét olajban kívánta megfesteni, és a terem adottságai miatt a karzatra az architektúrát kiegészítendő freskókat, míg a földszintre a rossz fényviszonyok és a megfelelő láttávlat hiánya miatt olajképeket javasolt alkalmazni.²⁶ Elfoglaltságai ellenére Benczúr meg is festette az említett olajképet, *Szent István oktatja fiát, Imre herceget* címmel,²⁷ de ez nem került a díszterembe. Feltehetően ennek oka az lehetett,

Lotz Károly: *A Tudomány vázlata.*
Karton, olaj. 259x309 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–360

„...hogy Munkácsy egyéb teendői miatt végül nem tudott eleget tenni a felkérésnek, ráadásul...”egy ecsetvonást sem tett az ügyben, Benczúr a témának olyan megfogalmazását nyújtotta, ami kevésbé lehetett vonzó a megbízó számára. A festményen ugyanis inkább az apa-fiú kapcsolatra helyeződik a hangsúly, és István megtört öregemberként, nem diadalmas, életerős királyként jelenik meg.

Ezen a ponton érdemes utalni arra, hogy az Ipolyi-féle program elfogadása valószínűleg nem ment zökkenőmentesen. Már 1881-ben, sőt feltehetően később is felmerülhettek más ötletek. Ezt igazolja, hogy a *Vasárnapi Ujság* 1883-ban arról ír, hogy Benczúr Gyula a díszterem mennyezetét festi majd ki, ahol a középen elhelyezkedő Prométheusz alakját²⁸ a Költészet és a Tudomány allegóriái kísérik majd, körben a mennyezet szegélyein pedig a leláncolt természeti nyers erő allegóriái lesznek láthatók.²⁹ Az akadémiai iratokban és az *Akadémiai Értesítő*ben nyomát sem találjuk ilyen terv létezésének, de ha volt is ilyen elképzelés, azt elvetették, feltehetően az

Lotz Károly: *A Költészet vázlata.*
Karton, olaj. 255x295 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–359

Opera körüli vita hatására.³⁰ Ipolyinak azonban más tervekkel is meg kellett küzdenie, ugyanis olyan hangok is voltak, akik lemondtak volna a drága, figurális képekről, és csupán ornamentális díszítőfestés alkalmazását javasolták a tér optikai nagytársa és az oszlopok nyújtása érdekében.³¹ A lehetséges tervváltozatok mindenesetre mutatják az először az Opera-vita kapcsán láthatóvá vált jelenséget, miszerint a nemzeti művészet megteremtésén fáradozók egyre fogyatkozó tábora mellett az 1880-as években megjelenik a művészettel foglalkozó szakemberek körében és a magyar közvéleményben is egy olyan álláspont, amely a magyar művészet nemzetközi rangúvá emelését tartja elsődleges fontosságúnak, s csak ezután érzi szükségét nemzetivé tételének.³²

Az 1886. november 2-i bizottsági ülésen újabb tényező merült fel, amely tovább halasztotta a terem falképeinek kivitelezését. Az érintett művészek – köztük elsőként olvashatjuk Lotz Károly nevét – úgy nyilatkoztak, hogy a termet előbb díszítőfestés-

Lotz Károly: Szenci Molnár Albert, Endősi Szilveszter János és Telegdi Miklós.
Barna papíron vörös és fehér kréta. 435x387 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–643

sel kell ellátni, mivel akkori dísztelen állapotában nem tartották alkalmasnak képeik befogadására.³³ Elképzelhető, hogy Lotz maga ajánlotta Schikedanz Albertet erre a munkára, aki ugyan elsősorban építészként működött, de már korábban, 1880–1881-ben a Nemzeti Múzeum lépcsőházának – azóta elpusztult – üvegablakainak megtervezésével bebizonyította, hogy meg tud oldani dekoratív festői feladatokat is.³⁴ Schikedanz javaslatot terjesztett a bizottság elé, és feltehetően erre a november 2-i ülésre készítette el azt a két látványtervet, melyet a Magyar Tudományos Akadémia Művészeti Gyűjteménye őriz. Ezt igazolja, hogy Schikedanz a terveken két tényezővel „játszott el”: a mennyezet kazettáinak beosztásával és azzal, hogy táblaképek, vagy falképek formájában valósul-e meg a program. Márpedig csak a november 2-i ülésen dőlt el, hogy Lotz falképeket fog festeni, és csak ekkor vetették el a mennyezet kazettássá alakításának Schikedanztól származó ötletét. Ezen az ülésen olvasták fel Lotz Károly előterjesztését is, amelyben azt javasolta, hogy a terem rövidebb fala-

in az egymás mellett levő 3–3 képteret festészetileg és képzeletileg egybefoglalja, és a képsorozat tárgyát az általánosan elfogadott történelmi korszakoknak megfelelően – középkor, a reneszánsz és a reformáció kora, újkor – fogja felosztani. Az emelvény feletti hármast mezőbe középkori alakokat szándékozott festeni, míg vele szemben a reneszánsz és a reformáció kiválóságait, Mátyást állítva a középpontba. A hosszanti fal három képterére pedig az újkor nagyjait szánta azzal a kitételrel, hogy ha nem fér ide mindenki, akkor a terem kisebb falfelületeire és fülkéibe festi majd meg a kimerült személyek arcképét. A költségeket 16 000 forintban állapította meg.³⁵ A bizottság valószínűleg Lotz fenti javaslatának hatására állt el attól a gondolattól, hogy a díszterem kifestésén egyszerre több művész dolgozzon, így 1886. november 6-án hivatalosan is megbízták Lotzot az általa megállapított 6000 forintos tiszteletdíj fejében a középkori tematikájú falkép megfestésével.³⁶ A művész ekkor mutatta be a falkép vázlatát.³⁷ A Szent Istvánt Imre herceggel ábrázoló hármast kép³⁸ 1887 novemberére készült el.³⁹ Schikedanz ekkorra végzett a díszterem mennyezetének átalakítási munkálataival,⁴⁰ és már csak a festési és aranyozási munkálatok voltak hátra. 1887. november 5-én Schikedanz indítványozta, hogy az öt ablak fölötti lunettát⁴¹ és a mennyezet két nyolcszögletes mezőjét⁴² egy festő az Akadémián belül művelt tudományágak allegóriáival díszítse.⁴³ Lotz 3100 forint – más forrás szerint 3300 forint⁴⁴ –

Lotz Károly: A Természettudomány alakjához készült vázlat.
Szürke papíron vörös és fehér kréta. 417x359 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–785

Lotz Károly: Nagy Lajos alakjához készült vázlatok.
Barna papíron fehér kréta. 306x438 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–799

tiszteletdíjért elvállalta a megbízást. Így nem tekinthetjük megalapozottnak Divald azon kijelentését, hogy a mezőket Lotz ingyen festette ki,⁴⁵ viszont igazolhatjuk Széphelyi sejtését, miszerint a festő nem egyedül dolgozta ki ezeknek a mezőknek a programját, hanem ezt is meghatározták számára.⁴⁶ A díszítőfestési munkálatok 1888 áprilisára befejeződtek,⁴⁷ így az Akadémia az 1888. május 6-i közülest már ebben a reprezentatív térben tarthatta meg.

1890 februárjában Fraknói Vilmos másodelnök kezdeményezésére felkérték a negyedik bizottságot, hogy kérje be Lotztól a Mátyás királyt ábrázoló hármaskép vázlatát, és indítsák el az adakozást a második falkép megfestésére.⁴⁸ A bizottságnak azonban időközben több tagja is elhunyt, ezért új tagok delegálása is szükségessé vált.⁴⁹ Hivatalosan 1891. február 18-án kapta a megbízást Lotz a második hármaskép kivitelezésére, melyet az elsőhöz hasonlóan 6000 forint tiszteletdíjért vállalt.⁵⁰ Ekkor mutatta be a vázlatot,⁵¹ majd szeptemberre a nagyméretű karton is elkészült.⁵² 1891. december 1-jére⁵³ (!) már készen is állt a reneszánsz és a reformáció korát bemutató hármaskép.⁵⁴ A gyors tempót nyilván segítette az, hogy a koncepció és a festő személye is adott volt, illetve hogy a festő freskók helyett olcsóbb és gyorsabb technikával seccókat készített.⁵⁵

A falképek szövevényes történetén végigtekintve elmondható, hogy az akadémiai gyakorlatnak megfelelően a részfeladatok végrehajtására bár több bizottság is alakult,

de a folyamatosság elvét mindvégig szem előtt tartották. Vagyis törekedtek arra, hogy olyan személyek legyenek az újabb és újabb bizottságok tagjai, akik már korábban is munkálkodtak a falképek megvalósítása érdekében. Igazán nagy váltásra valójában csak 1890 októberében került sor, mivel a korábbi oszlopos tagok többsége ekkorra elhunyt.

A PROGRAM ÉS A KÉSZ FALKÉPEK ÖSSZEVETÉSE, A FALKÉPEK RECEPCIÓJA

Ha a kész falképeket összevetjük az Ipolyi-féle programmal, akkor megállapíthatjuk, hogy Lotz nem követte az abban meghatározott időrendet, a szereplők nem egymást követve, hanem István és Mátyás mint centrumok körül rendeződnek el. Az újkort nem egy, hanem két falképen jelenítette meg a művész, és e részleteken ismét centrumokat képezett. Pázmány Péter köré csoportosította a korszak jelentős katolikus egyházi személyiségeit és történetíróit, illetve Bethlen Gábor protestáns írói körét, míg Zrínyi Miklóst elsősorban újkori költők és néhány író veszi körül. Látva azt, hogy a program egyes korszakokhoz több, másokhoz kevesebb személyt sorol fel, átcsoportosította a mellékalakokat, így gyakran egymáshoz képest 150–200 évvel előbb vagy később élt személyek kerültek egymás mellé.⁵⁶ Kiválasztásukkor a művész ragaszkodott a programhoz, de a kompozíciós egyensúly és az egyes korszakok hangulatának minél tökéletesebb jellemzése érdekében beiktatott más alakokat is.⁵⁷ A mellékszereplők többségénél karakterfejekről van szó, de a főalakok esetében – ahol lehetett – a festő törekedett történelmileg hiteles fiziognómia kialakítására. Zrínyi Miklósnak például a fennmaradt vázlat tanúsága szerint eredetileg szokatlan, képzelet szülte vonásokat készített,⁵⁸ de a kész falképen már a jól ismert Zrínyi-arcot láthatjuk. Mátyás és Pázmány esetében is szembevetendő az ismert arcképek alkalmazása, továbbá Mátyás mögött az Erdődy-féle trónkárpit pontos másolatát lát-

Lotz Károly:
Gyöngyösi István alakjához
készült vázlatok.
Barna papíron vörös és fehér kréta.
312x237 mm,
MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1225

Lotz Károly:
Vázlat a Néphagyomány alakjához
 Halványkék papíron vörös és fehér kréta.
 290x140 mm,
 MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1226

Lotz Károly:
Szent Imre alakjához készült vázlat.
 Halványkék papíron vörös kréta. 338x250mm,
 MNG Grafikai Osztály,
 lt. sz.: 1905–1227

jük, a könyvtárpolicokon pedig takaros rendben, fektetve sorakoznak a könyvek úgy, ahogy a király híres könyvtárában őrizték őket egykor. Noha nincs arra egyértelmű bizonyíték, hogy Lotz mélyreható kutatásokat végzett volna a témával kapcsolatban, de a fenti példák azt mutatják, hogy legalábbis rugalmasan próbált alkalmazkodni a bizottság történeti hűséggel kapcsolatos elvárásaihoz. Az ábrázoltak között finom eszközökkel létesített kapcsolatot, így Gyöngyösi Istvánt csak tekintete kapcsolja össze úrnőjével, Széchy Máriával, Pázmány pedig elfordul a protestáns írótól. Az elkészült seccók döntően az Ipolyi-féle programon alapulnak, ugyanakkor Lotz egyéni koncepcióját is tükrözi. Nagyon fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezt a koncepciót az erre kijelölt bizottság hagyta jóvá, és az is biztos, hogy a festő előzetesen konzultált valakivel, vagy valakikkel. Erre vonatkozóan azonban nem rendelkezünk adatokkal. Ez korántsem szokatlan jelenség a korszakban. Ha Lotz beszélt is Ipolyival az akadémiai falképekről, erre már nem sok ideje lehetett, hiszen a program alkotója 1886. december 2-án elhunyt.

A kortársak közül Keleti Gusztáv egyértelműen művelődéstörténeti vívmányként méltatta a falképeket, amelyek révén újfent igazolódott Európa számára nemzeti kul-

túránk tekintélyes fejlettsége.⁵⁹ Pulszky Károly a falképeket hatalmas művészeti eredménynek tartotta, mellyel az Akadémia a magyar képzőművészet fejlesztése érdekében óriási lépést tett. Lotz érdemeit a történeti hűségre való törekvésben és a terem építészeti tagolásához való alkalmazkodásban látta.⁶⁰ Az Ipolyi-féle programról pedig úgy nyilatkozott, hogy az eleve kiküszöbölt mindenféle allegorikus tartalmat, de – mint ahogy erre Sinkó Katalin már rámutatott – ezt a megállapítását csak megszorításokkal fogadhatjuk el. A falképeket valójában történeti allegóriaként értelmezhetjük, mivel tárgyuk „a magasztosan felfogott, pozitív tartalmú, a jelennel összekötésben ábrázolt história”,⁶¹ s épp ezért az ábrázolt – az örökkévalóságban időző – alakok is szimbolikus tartalommal rendelkeznek: személyük egyes korszakokat jelenít meg. Szent István a kereszténység felvételét, a Magyar Királyság Európához való csatlakozását idézi fel, Könyves Kálmán az az uralkodó, aki szigorú törvénykönyvvel a jogrendet biztosította, míg Nagy Lajos a művészetek felvirágoztatójaként áll előttünk. Pázmány Pétert a katolicizmus élharcosaként, Mátyást híres tudomány- és művészetpártolónak, de nem utolsósorban hatalmas uralkodónak látjuk, Zrínyi Miklós pedig felidézi azt az időt, amikor az ország „Európa védőbástyája” volt.

ADALÉKOK A CSOPORTOSÍTÁS MINT KOMPOZÍCIÓS ELV TÖRTÉNETÉHEZ

A Magyar Tudományos Akadémia dísztermének falképein alkalmazott kompozíciós megoldás igen régi előzményekre tekint vissza a művészet történetében. Gyökerei az antik múzsaábrázolások azon típusáig vezethetők vissza, ahol vázafestményeken vagy reliefeken az olykor beazonosíthatatlan költőt vagy filozófust két oldalt múzsák veszik körül.⁶² Ezek a múzsaábrázolások Martianus Capella *De nuptiis Mercurii et Philologiae* és Boëthius *A filozófia vigasztalása* című műve mellett nagyon fontos hatást gyakoroltak a középkori *hét szabad művészet* ábrázolásokra, amelyeken általában kortalan nőalakok, gyakran fejükre húzott köpenyben személyesítették meg a hívó ember üdvözülését elősegítő, magasabb rendű tudományágakat,⁶³ vagyis a *Triviumot* (grammatika, retorika, dialektika) és a *Quadriviumot* (aritmetika, geometria, zene és asztronómia). Felismerhetőségüket attribútumaik segítették,⁶⁴ leggyakrabban kísérőik közé tartoztak az erények és az adott tevékenységet művelő híres tudósok, akik legtöbbször az allegorikus nőalakok alatti síkban, esetleg velük szemben jelennek meg, de arra is akad példa, hogy maguk a tudósok személyesítik meg az egyes tudományokat, illetve művészeteket.⁶⁵ A Filozófia sokszor királynőként jelenik meg a septem artes liberales ábrázolásokon, mint Herradnak, Landsberg apátnőjének 1175 körüli Hortus Deliciarumában.⁶⁶ A hét szabad művészetet több ábrázoláson is isteni eredettel ruházták fel, mint Clermont-Ferrandban a katedrális északi kereszthajójának kapuzatán, ahol a vimpergában a Krisztus kereszthalálára utaló pelikán fejezi ki, hogy a megváltás révén kap az emberi tudás mélyebb értelmet, vagy Chartresban, ahol a Mária-kapu külső béléltívein feltűnő művészetek és az alattuk lévő tudósok a „bölcesség székeként” megjelenő Mária alakjával kapcsolódnak össze.⁶⁷

Raffaello a Stanza della Segnatura Athéni iskolájában végső soron a hét szabad művészet ábrázolásai középkori hagyományára támaszkodva megújította a fent említett ikonográfiát. Mint ismeretes, a terem mennyezetén a Teológia, a Filozófia, az Igazság és a Költészet allegóriái láthatók, melyekhez az oldalfalakon félköríves mezőkben falképek csatlakoznak: a Teológiához a Disputa, a Filozófiához az Athéni iskola, a Költészethez a Parnasszus, míg az Igazsághoz az Erények ábrázolása. Az 1509–10-ben festett Athéni iskola a Disputával szemben jelenik meg a teremben, és annak párdarabjaként szokták számon tartani, mivel az utóbbi mintegy a kinyilatkoztatott igazság felmagasztalása, míg az utóbbi ennek az igazságnak a racionális keresését mutatja be. Az Athéni iskola igen komplex tartalmú ábrázolás, a természetfilozófia és az erkölcsfilozófia a mű központi témája a Timaiost kezében tartó Platón és az Etikát tartó Arisztotelész alakján keresztül, de megnyilvánul benne az arisztotelianus és platonista gondolkodók harmóniája úgy, ahogy a reneszánsz humanisták – különösen Pico della Mirandola – látta. Egy elmélet szerint továbbá az oktatás különböző szakaszai is megjelennek a falképen,⁶⁸ sőt, értelmezhetjük akár a retorika felmagasztalásaként is.⁶⁹

Az egyik elmélet szerint az előtérben bal oldalt a szakállas, kopaszodó, térdén vasos könyvet tartó, és abba jegyezgető Püthagorasz az Arismetika és a Zene megszemélyesítője lenne, mivel a lábánál egy fiú táblát tart, melyen szimbolikus jelek, a zenei összhangok sémái láthatók.⁷⁰ Ugyanitt a tanár és a fiú – akit írni tanít – feltehetően a Grammatikára utal. Jobbra a tanítványok gyűrűjében tábla fölé hajoló férfi, aki egy alakzatot mér meg (Eukleidész,⁷¹ vagy Archimédész) a Geometriát jelenítene meg, tőle jobbra az éggömböt tartó Zoroaster az Asztronómiát. A lépcső tetején bal oldalt álló, egy csoport fiatallal társalgó Szókratész a Retorikára utal, a főalakok – Platón és Arisztotelész – pedig természetesen a Dialektikára.⁷² Vagyis Raffaello végső soron a septem artes liberales középkori ábrázolásai közül ahhoz a típushoz kapcsolódott, mely a tudósokat az egyes tudományágak allegóriáiként mutatta be. A hagyományos attribútumok közül is felismerhetünk néhányat, például az Asztronómiánál az éggömböt, a Geometriánál a körzőt, a Retorikánál a szónoki gesztust, a Grammatikánál megjelenik a könyv és a tanuló. A tudományok királynője itt is – mint a legtöbb középkori ábrázoláson – a Filozófia, csak itt a mennyezet medalionjában tűnik fel.

Raffaello újításai közé tartozik egyrészt az, hogy a művészeteket beemeli az artes liberales közé, mivel kortárs művészek fiziognómiáját kölcsönözi az ábrázolt tudósoknak: Platón Leonardo arcvonásait viseli,⁷³ az előtérben egy kötömbre könyökölő Herakleitosz Michelangelóét, Eukleidész vagy Archimédész Bramantéjét, de maga Raffaello is megjelenik a falkép jobb szélén, fekete sapkában.⁷⁴ Másrészt antik tudósokat⁷⁵ együtt ábrázolt a korabeli pápai udvarban dolgozó humanistákkal, hercegekkel, az alakok között szellemi kapcsolatot teremtve a csoportosítás alkalmazásával. A kompozíció kialakításával kapcsolatban a legújabb kutatás a reneszánsz szcenografikus színház hatására mutatott rá, mely a szimultaneitás, kontinuitás és a külvilággal való sejtelmes kapcsolat révén mutatkozik meg az Athéni iskolában. Ez is az egyik érv amellet, hogy a Stanza della Segnatura programjának szerzőjeként Tommaso Inghirami, a pápa könyvtárosát és a kor ünnepelt impresszárióját nevezik meg.⁷⁶

Raffaello kortársainak beazonosítása az Athéni iskolán kissé bizonytalan, de feltehetően baloldalt az előtérben koszorút viselő férfi mögött Federico Gonzaga látható, a Püthagorasz csoportja mögött álló, fehér köpenyt viselő ifjú Francesco Maria della Rovere (más elmélet szerint Pico della Mirandola),⁷⁷ Zoroaster személyében pedig talán Pietro Bembot tisztelhetjük.⁷⁸ Más vélemény szerint a koszorús férfi a baloldal előtérében a már említett Tommaso Inghirami.⁷⁹ Mindenesetre, ami az alakok beazonosításánál sokkal fontosabb, az a szellemi kapcsolat létesítése az ókor és a 16. század tudósai között, illetve hogy ez az első példa a képzőművészetben, hogy Platont és Arisztotelészt együtt, követőiktől körülvéve láthatjuk.⁸⁰ Az Athéni iskola talán egyike a septem artes liberales utolsó ábrázolásainak,⁸¹ Raffaello kompozíciós megoldása viszont tovább élt a művészetben.

Mielőtt rátérnénk az Athéni iskola XIX. századi hatására, érdemes utalni a nazarénusok – különösen Peter von Cornelius – fontos szerepére a raffaellói minta elterjesztésében. A nazarénus művészek a Stanzák freskóiban az itáliai művészet általuk legtöbbször becsült – Giottótól Raffaellóig – terjedő korszakának csúcspontját látták,

Lotz Károly: *Tanulmány Psyché fejéhez.*

Szürke papíron vörös és fehér kréta. 247x215 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905-1274

Lotz Károly:

Tanulmány Pázmány Péter alakjához.
Barna papíron vörös és fekete kréta. 407x248 mm,
MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1282

ság. Fichte és Cornelius számára azonban ez a szabadság nemcsak a napóleoni igától való megszabadulást jelentette, hanem a kanti hagyománynak megfelelően azt az állapotot, amikor az egyén az erkölcsi törvényekkel összhangban cselekszik. Ahhoz, hogy ez elérhető legyen, az oktatás segítségét kell igénybe venni. Fichte szerint a filozófia, Cornelius, illetve Schlegel, Novalis és más romantikusok szerint viszont a művészet képes az oktató-nevelő funkciót betölteni.⁸⁴ Cornelius ennél is tovább ment, és magában a falképfestészetben látta egy új német művészet, egy új korszak megalapításának lehetőségét, mivel ez egy monumentális és az épülethez leginkább kötődő művészi technika, amely így a legszélesebb körű nyilvánosságot élvezheti. Az új német művészet feladatát Cornelius abban látta, hogy a napóleoni megszállással szemben a német kisállamokban feléledő nacionalizmust támogassa, terjessze, nyilvánosan megjelenítse, állami, illetve fejedelmi feladatokat lásson el, és egyesítő köte-

amelyben az antik forma és keresztény tartalom tökéletes szintézise valósult meg.⁸² A mások, ami miatt az említett korszak és Raffaello falképei kivívták tiszteletüket, az a tiszta művészet iránti olthatatlan vágyuk volt. Wackenroder és Schlegel műveitől áthatva maguk is szerzetesi életmódot folytattak a San Isidoro ír ferences kolostorban, és hittek abban, hogy ha tiszta, ájtatos életet élnek, akkor ennek gyümölcseként hiteles és tiszta szellemű műveket lesznek képesek alkotni. Legfontosabb szerepmódeljük Fra Angelico volt. Valóságos beállítódásuk a Napóleon egész Európát felforgató politikájára adott ban érzékelhető felvilágosodásra adott válaszreakcióként is értelmezhető, az akkoriban jelentkező nagy ájtatossági hullám részeként.⁸³ Pforr 1812-es halálát követően Overbeck mellett Peter von Cornelius lett a csoport vezető egyénisége, aki harcos nacionalista volt, így legtöbb megnyilvánulásában hitet tett amellest a fichteánus elv mellett, hogy a német nemzet eredeti és esszenciális természete a szabad-

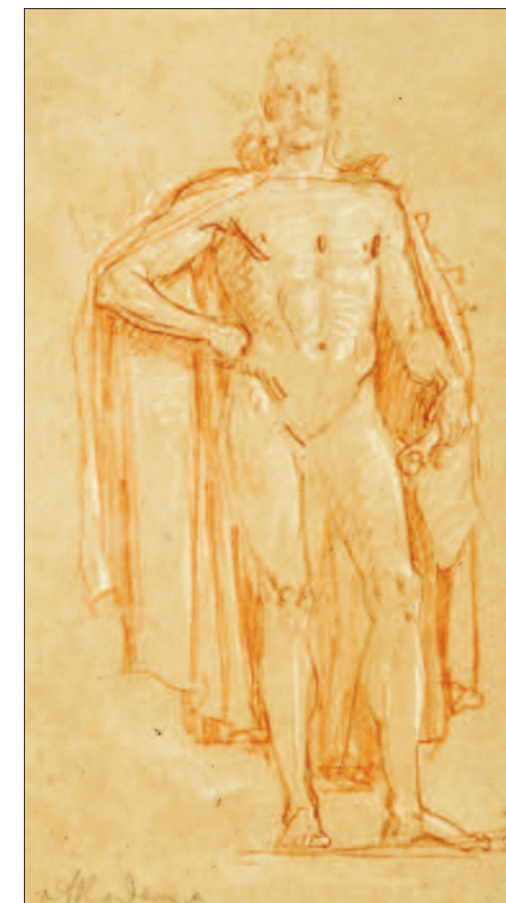

Lotz Károly: A pécsi egyetem építésének alakjához és a maketthez készített vázlat.

Szürke papíron vörös és fehér kréta. 327x248 mm,
MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1235

léket képezzen a művész és nemzete között. Ezeket a gondolatokat Cornelius huszonhat másik Rómában tartózkodó német művésszel együtt 1814-ben egy emlékiratban is megfogalmazta. A 19. századi német falképfestészet eszmei alapjainak kidolgozásához tehát a reneszánsz igen fontos viszonyítási pontként szolgált, hiszen ahogyan a nazarénusok, úgy a reneszánsz festők és gondolkodók is tisztában voltak vele, hogy egy új korszak születésénél bábáskodnak. Míg a quattrocento az antikvitás művészetének a keresztény kultúrkörbe való integrálása révén, addig Cornelius és a nazarénusok a quattrocento beemelése és nacionalista tartalommal való megtöltése révén próbáltak alapot teremteni az új időszak számára. Reneszánsz mintára Cornelius is a falképfestészetet hívta segítségül az új eszmék nyilvános kinyilatkoztatásához.⁸⁵

Nemcsak az Athéni iskolában megtestesülő elvek, hanem a falkép konkrét kompozíciós megoldása, a csoportosítás elve is hosszú pályafutást járt be a 19. század

Lotz Károly:

Tanulmány Zrínyi Miklós alakjához.
Barna papíron vörös és fehér kréta. 320x185 mm,
MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905–1287

Lotz Károly: Werbőczy István és Forgách Ferenc.

Barna papíron vörös és fehér kréta. 453x315 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905-1333

európai művészetében, egyrészt a lángelme előtti hódolatot megjelenítő képeken, másrészt a lángelmék gyülekezetét ábrázoló alkotásokon. A zsenik tisztelete 18. századi gyökerekkel is bír, például Voltaire mellszobrának Comédie Française színpadán történt ünnepélyes megkoszorúzását metszetábrázolásokról ismerjük.⁸⁶ A lángelme előtti hódolat talán legismertebb példája Jean-Auguste-Dominique Ingres Homérosz apoteózisa című képe, ahol a görög templom homlokzata előtt trónoló Homérosz szellemi örököseiként tűnnek fel az ábrázolt antik, reneszánsz és kortárs művészek, akik az időbeliség határait áttörve, egymással is szellemi, illetve olykor fizikai kontaktusba kerülnek.⁸⁷ Hasonló kompozíciót alkalmazott Jean-Léon Gérôme 1855-ben a párizsi világkiállításon bemutatott műve, az Augustus kora – Jézus születése című festményen, ahol nyilvánvalóan nemcsak egy személy, hanem egy korszak felmagasztalásáról van szó. A géniusz előtti hódolás érdekes példája továbbá Luigi Mussininek, a Sienai Királyi Képzőművészeti Intézet igazgatójának 1862-es Il pare-

natli di Platone” című képe melyen Platón mellszobra előtt róják le tiszteletüket szellemi követői, többek között Lorenzo il Magnifico.⁸⁸ Henri Fantin-Latour 1864-es ismert művén – Tiszteletadás Delacroix-nak – a művésztársak az elhunyt festőóriás portréja előtt hódolnak, míg Maurice Denis 1900-as Tiszteletadás Cézanne-nak című képén a mester egy Gauguin tulajdonát képező remekműve (Gyümölcskosár, pohár és almák) képezi a hódolat tárgyát, mutatva azt, hogy az ábrázolási típus egészen a század végéig virágzik.

A csoportosítás mint kompozíciós elv továbbá a 19. századi, úgynevezett lángelme-gyülekezeteken is feltűnik, melyek közé sorolhatjuk a Magyar Tudományos Akadémia falképeit is. Az ábrázolási típus érdekes példáját adják a Bonni Egyetem fakultásképei, melyekre Peter von Cornelius kapott megbízást az 1820-as években, de a század első felét teljesen igénybe vevő kivitelezést tanítványai végezték. A négy falképen a közepén trónoló női alakok testesítik meg a tudományágakat, mellettük két oldalt pedig a tudományág képviselői jelennek meg. Kortárs alakok nem szerepelnek közöttük. A perszonifikációkat az első három freskón géniuszok kísérik, akik felirtos táblákat tartva a fakultások két irányát jelölik.⁸⁹ Paul Delaroche 1837 és 41 között a párizsi École des Beaux-Arts díszterme számára festett félkörívén a közepén tróno-

Lotz Károly: Tanulmányok a boszorkány alakjához.

Halványkék papíron vörös és fehér kréta. 286x295 mm, MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: 1905-1271

Lotz Károly: Vázlat a középkort ábrázoló hármasképhez.
Papír, olaj. 127x271 cm, MNG lt. sz.: 3481

ló Iktinoszt, Apellészt és Pheidiaszt két oldalt az ókortól a 19. századig terjedő időszak mintegy hatvanhat leghíresebb művésze veszi körül.⁹⁰ Carl Rahlnek az Athéni Egyetem számára tervezett frízén a téma a tudományok fejlődése volt görög földön, így középen a tudományok perszifikációit trónja köré gyűjtő Ottó királyt két oldalt a görög kultúrtörténet legfontosabb alakjai veszik körül a mitikus időktől egészen a kereszténység megjelenéséig.⁹¹ Nagyhatású példája volt az ábrázolási típusnak Wilhelm von Kaulbachnak a berlini Neues Museum lépcsőházába 1847 és 1865 között készített fríze, amely hat jelenetben (A Babel-torony lerombolása, Görögország virágzása, Jeruzsálem lerombolása Titus által, A hunok elleni csata, Bouillon Gottfried bevonulása Jeruzsálembe, A reformáció kora) mutatja be a világtörténelem nagy fordulópontjait – a ciklust kísérő allegóriák révén – a német nemzet történelmére való utalásokkal. A ciklus utolsó falképe A reformáció kora, ahol a központi alak – a német nyelvű Bibliában megtestesülő Igét magasba emelő Luther – körül csoportokba rendezve a különböző korok mintegy hetvenkét művésze, tudósa,

államférfija gyűlik össze, hogy kifejezze az eszmét, mely szerint a reformáció jelentette a világtörténelmi fejlődés betetőzését.⁹² George Gilbert Scott az 1861-ben elhunyt Albert herceg tiszteletére emelt emlékművön a talapzat frízén minden idők százhetvennyolc leghíresebb művészt ábrázolta.⁹³ Alfred Stevens és Henri Gervex az 1889-es párizsi világkiállításra készített hatalmas körképén (Historie di siècle 1789–1899) úgy nyújtotta a 19. század francia szempontú áttekintését, hogy a Franciaországot jelképező szobor köré az évszázad hatszáznegyvenegy(!) legfontosabb művészt csoportosította.⁹⁴ Az 1890-es évekből pedig érdemes talán említeni Julius Bergernek a bécsi Kunsthistorisches Museum számára készített mennyezetképét, ahol a Habsburg-házból származó mecénások az általuk támogatott művészekről körülvéve jelennek meg, a legfontosabb műpártolóval – I. Miksa császárral – a középpontban.⁹⁵

A rendelkezésemre álló szakirodalomból a teljességre való törekvés igénye nélkül említett alkotások talán érzékeltetik, hogy a zsenigyülekezetek az 1820-as évektől az 1890-es évekig kedvelt ábrázolási típus jelentettek Európában. A fenti példák közös jellemzője, hogy általában egy központi alak körül csoportosítva jelenítik meg a nagy

*Lotz Károly: Vázlat a reneszánsz és a reformáció korát ábrázoló hármasképhez.
Papír vászonra húzva, olaj. 66,5x162 cm, MNG lt. sz.: 3480*

idők nagy férfijait. Ennek a kompozíciós megoldásnak a gyökereit Raffaello Athéni iskolájában találhatjuk meg, mely a Bonni Egyetem fakultásképeinél, Kaulbach Neues Museum-beli freskói, és persze a Magyar Tudományos Akadémia dísztermének falképei esetében kifejezett előkép volt, hiszen a csoportosítás elve a szellemi kapcsolatok tökéletes kifejezését biztosította, továbbá egy személy, egy korszak, egy eszme felmagasztalására is alkalmas formát nyújtott. Raffaello kompozíciójából ugyan a vallásos tartalom eltűnt a 19. századra, de helyette feltöltődhetett nemzeti tartalommal és fejlődéstörténetet jeleníthetett meg. A 19. századi történelemszemlélet ugyanis a jelent a múlt folyamatos fejlődésének eredményeként értékelte.⁹⁶ A Bonni Egyetem aulájában, a párizsi École des Beaux-Arts dísztermében, a Magyar Tudományos Akadémia nagytermében, az Athéni Egyetemen a mindenkor tudósok

és kiváló diákok a megfestett nagyságok szellemi örököseiként tekinthettek magukra, és beleszédülhettek a fejlődés hihetetlen iramába, mely a művészetet és a tudományokat a jelen magaslataiig röpítette.

Mindemellert ezek a kompozíciók tükrözik a 19. század azon szemléletét, mely a történelmet és a művészetet egy képbe, a világot pedig egyetlen kiállítási épületbe sűrítethetőnek tartotta.⁹⁷ Ekkoriban történelmen a legnagyobb emberek leghíresebb tetteit, művészetben pedig a legkitűnőbb mesterek legkimagaslóbb remekműveit értették, így összefoglalásuk még megoldható volt. Ingres Homérosz apoteózisa érzékelteti talán a legjobban mindemellert a valláspótlékot kereső század egy fontos változását: a felvilágosodástól kezdve Isten helyébe az utódok által ünnepezt zseniális művész, a vallás helyébe a művészet lép, mivel a valláshoz hasonlóan örökérvényű igazságokat hirdet, amiket az egyes korszakok kiváló alkotói újraértelmeznek, aktualizálnak, tehát a művészet a történelmi változás révén közvetíti örökkévaló tartalmait. Ezeknek az örökké állandó elveknek a példáiként jelennek meg a különböző korok férfijai.⁹⁸ Az

ilyen ábrázolások közös jellemzője az időnkívüliség, az egyes alakok közötti szoros szellemi kapcsolat ugyanis sokkal fontosabb, mint hogy az időrendnek megfelelően jelenítsék meg őket. Lényegében ezek az ábrázolások a historizáló attitűd kitűnő példái, mely a felvilágosodással megrendült vallásos világkép helyett egy új világkép alapjait igyekszik megvetni korábbi korszakok nagy alakjainak szellemi örökébe lépve.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA LOTZ-SECCÓINAK STÍLUSÁRÓL

Az Akadémia seccóinak kompozíciója a fent említett zsenigyülekezetek közül első sorban a Bonni Egyetem fakultásképeivel, Carl Rahl-nak az Athéni Egyetem számára tervezett frízével⁹⁹ és Kaulbachnak a reformkor időszakát bemutató falképével hozható kapcsolatba.

Kaulbach falképénél felmerül, hogy Lotz ebből meríthette az ihletet, hogy az István korát ábrázoló hármaskép szereplőit templombelsőben ábrázolja. Különbség viszont, hogy Lotznál a templomfalakat ablakok törik át, melyeken keresztül az égbe nyílik kilátás, így derűsebb, világosabb összhatást ért el. Feltehetőleg Kaulbach nyomán sűrítette össze egy-egy csendéletzerű jelenetbe az egyes részletek szellemi súlypontját.¹⁰⁰ A világtörténelmi ciklus nemcsak a motívumok szintjén hathatott erőteljesen a pesti akadémiaépület falképeire, ugyanis a Neues Museum lépcsőházának hat részből álló sorozata végső soron arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan viszonyul a német történelem a világtörténelemhez. A Magyar Tudományos Akadémián a kérdés inkább így hangzott: Hogyan viszonyul a magyar történelem a Habsburg-birodalom történetéhez? A végeredmény olyan ciklus lett, mely szemléletében megelőlegezi a '90-es évek és különösen a századforduló, leginkább a Milleniumi Emlékműben kicsúcsosodó történelemszemléletét, mely Magyarország sorsát a birodaloméval látta összefonódni. A Lotz által ábrázolt alakok az országot alapító, gyarapító, megtartó, felvirágoztató uralkodók és jelentős történelmi személyek voltak, akik a századforduló politikai-történelmi kánonjába, a „birodalmi” gondolatba is jól beillettek.¹⁰¹

Raffaello Athéni iskolája nemcsak a kompozíciós megoldás gyökeréül jöhet számításba, mivel Lotz egy „szószerinti” idézettel is utal a nagy előképre, a Mátyás korát ábrázoló falkép háttéréül ő is a tudomány templomát választja, melyet a kazettás osztású íves boltozat jelöl.¹⁰² A teljes díszterem beosztása – a mennyezeten allegóriák, az oldalfalakon történelmi képek – hasonló, mint a Stanza della Segnaturaé. Ezen kívül Lotz Raffaello egy másik fontos alkotását is megidézi: a Nagy Lajos korát ábrázoló falképen a lépcsőn ülő idős férfi beállítása és kézmozdulata a reneszánsz művész Krisztus színéváltozása képeinek Mátéját juttathatja eszünkbe.

Noha Lotz stílus tekintetében ekkorra már eléggé eltávolodott mestere, Rahl örökségétől, mégis a dekoratív, kemény, biztos vonalvezetésben, az alakok monumentális, ünnepélyes hatásában visszaköszön a Rahl-iskola stílusa. Viszont semmi drámai pátosz nem érzékelhető a falképeken, nincsenek heves gesztusok, csak „szinte templomi ünnepélyesség.”¹⁰³

A finom színharmóniák, a centrális perspektíva alkalmazása, a dekoratív kontúr,

egy részletek síkhatása, a többnyire frontális, vagy oldalnézetbe beállított alakok révén a budapesti neoreneszánsz alkotások között kiemelkedő minőségű mű született. A tudatos, dekoratív stilizálás alkalmazásával a művész továbbhaladt azon az úton, amely egy egységes, egyetemes, allegorikus képi nyelv kidolgozását célozta, s amelyre a Nemzeti Múzeum falképeinek készítésekor lépett.¹⁰⁴ Az Akadémia falképeinek stílusa Lotz művészetében a Mátyás-templom falképein talál folytatásra, ahol a felfokozott, már nemcsak részletekben érvényesülő síkhatás és dekorativitás Székely ornamentikájával együtt szecessziós hangulatú együttessé áll össze.¹⁰⁵ Az akadémiai allegóriákkal és grisaille alakokkal kapcsolatosan pedig érdemes utalni arra, hogy ezek legszembevetőbb előképei az életműben az Egyetemi Könyvtár olvasótermében a tudományokat és a művészeteket megszemélyesítő allegorikus nőalakok, illetve ugyanitt a tudósok portré-medalionjait két oldalt kísérő grisaille alakok.¹⁰⁶ Az akadémiai képek tökéletes példái a 19. századi budapesti falképfestészet második szakaszának (1870-es évek vége, 1880-as évek), melyre jellemző, hogy a politika lassan a szolgálatába állítja a műfajt, és egyre több neo-stílus szívódik fel belé.¹⁰⁷ Lotz Károly a Magyar Tudományos Akadémia falképeivel Ipolyi programja nyomán olyan alkotást hozott létre, mely ma is időutazásra, a nemzet nagy írói és tudósai köréhez való csatlakozásra buzdítja a díszterem mindenkori közönségét.

JEGYZETEK

1. Szvoboda Dománszky 1986. 133–172.
2. Eötvös József beszéde a Magyar Tudományos Akadémia palotájának megnyitó ünnepségén. in: *Politikai Hetilap*, 1865, 301.
3. Szvoboda 1986, 139.
4. Például a londoni parlament 1200 fülkéjének, konzoljának, oszlopának ábrázolása a brit birodalom történetéből, Schinkel Az élet fejlődése a Földön ciklusa a berlini Altes Museumban, Kaulbach világtörténelmi ciklusa a berlini Neues Museumban, Chenavardnak az emberiség történetét bemutató ciklusa, melyet a párizsi Panthéonba tervezett. *Hofmann* 1987, 67–85.
5. *Politikai Hetilap* 1865, 301.
6. *Akadémiai Értesítő* 1873, 4.
7. U.o
8. *Akadémiai Értesítő* 1873, 38.
9. Tagjai: Haynald Lajos kalocsai érsek, Horváth Mihály történész, Toldy Ferenc irodalomtörténész és gr. Waldstein János, a Magyar Képzőművészeti Tanács elnöke.
10. *Akadémiai Értesítő* 1873, 38. A Történettudományi Osztály Ipolyi Arnoldból, Römer Flórisból, Toldy Ferencből és Henszlmann Imréről álló bizottságot nevezett ki a program kidolgozására. *Akadémiai Értesítő* 1873, 115.
11. Ipolyi Arnold maga beszélt erről az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1885. március 8-i közgyűlésén, az elnöki megnyitó beszédben. *Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat Közleményei az 1885. évről*, 27.
12. Kazinczy és köre, ill. a Kisfaludy-kör külön képre került volna, az eredeti dokumentumon látható az utólagos összevonás.
13. A nagyterem falfestményei tárgyában a II. osztály által kiküldött bizottság 1873. május 21-én tartott ülésének jegyzőkönyve. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.

14. *Keleti* 1910. 377.
15. *Akadémiai Értesítő*, 1881. 240.
16. *Az OMKT Közleményei az 1885. évre*, 27.
17. *Az OMKT Közleményei az 1884. évre*, 10.
18. U.o., 11.
19. Az Igazgató Tanács által a nagyterem díszítése tárgyában kiküldött bizottság 1873. május 24-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Az új bizottság tagjai az Igazgató Tanács részéről Haynald Lajos, Pulszky Ferenc, gr. Waldstein János, az Akadémia részéről Horváth Mihály, Ipolyi Arnold és Toldy Ferenc lettek. A bizottság a szakemberek közül Keleti Gusztávot, Ligeti Antalt és Ybl Miklóst kérte fel az együttműködésre. (MTA Kézirattára, RAL 500/1888.), Az akadémiai nagyterem falfestményei tárgyában kiküldött bizottság 1874. február 1-jén tartott ülése. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.
20. *Akadémiai Értesítő* 1881, 153.
21. Tagok: Ipolyi Arnold besztercebányai püspök, Pulszky Ferenc irodalomtörténész, Henszlmann Imre építész, művészettörténész, egyetemi tanár, valamint Keleti Gusztáv festő, grafikus, műkritikus, akkoriban a Magyar Királyi Iparművészeti Tanoda és a Képzőművészeti Társaság igazgatója. (*Akadémiai Értesítő 1881.*, 153.) Később az Igazgató Tanács Simor János esztergomi érseket, Haynald Lajos kalocsai érseket és bíborost, illetve gr. Andrássy Gyula volt közös külügyminisztert is felkérte, hogy vegyen részt a bizottság munkájában. *Akadémiai Értesítő* 1881, 179.
22. Az 1874-ig befizetett összegekből és ezek kamatjából ekkor összesen 14 630 forint gyűlt össze, az adakozók – báró Sina Simon kivételével – a felsőpapság köréből kerültek ki. Harmincyolcadik akadémiai ülés, 1881. december 19. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.
23. Keleti Gusztáv az említett 1881. december 13-i ülést követően levélben megismételte javaslatát, nyomós érvekkel alátámasztva azt. Keleti Gusztáv 1882. január 20-i levele. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.
24. Ybl Miklóst, Rauscher Lajost és Ligeti Antalt kérték fel. Az akadémiai nagyterem és ülésterem díszítése tárgyában kiküldött bizottság ülése, 1881. december 13. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.
25. *Akadémiai Értesítő* 1882, 100.
26. Benczúr Gyula levele az Akadémiához. (MTA Kézirattár, RAL 664/1883. 27.) Vázlat az olajfestményhez (MNG Grafikai Osztály, lt. sz.: F.88 163); 1 fotó az olajfestményről, (MNG Adattár 3836/1940/); az olajfestmény MNG Új Magyar Képtár 78.29T .
28. A Prométheusz-mítoszt a historizmus művészete nagyon kedvelte. A titánfiú, aki elvitte a tüzet az embereknek, mesterségekre tanította őket és az emberiség kulturális művészeti fejlődésének alapjait megvetette, olyan mitológiai alak volt, akinek ábrázolása jól illett tudományos, művészeti, vagy kulturális célt betöltő épületek falaira. Például Peter von Cornelius falképei a Münchener Glyptothekben az 1830-as évekből, Christian Griepenkerlnek az Athéni Tudományos Akadémia üléstermébe 1884-ben kivitelezett képei, illetve Anselm Feuerbachnak a Bécsi Képzőművészeti Akadémia aulájába tervezett képei az 1870-es évekből. *Kitlitschka* 1981, 113.
29. *Vasárnapi Újság* 1883, 813.
30. *Szvoboda Dománszky* 1986, 150.
31. *Az OMKT Közleményei az 1885. évre*, 26.
32. *Szvoboda Dománszky* 1986, 149-150.
33. A nagyterem díszítése tárgyában kiküldött bizottság ülése 1886. november 2-án. MTA Kézirattár, RAL 500/1888.

34. A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei. Szerk.: *Papp Gábor György, András Edit*. Budapest, Veszprém: Magyar Képek Kft., 2004., 248–249.
35. Lotz Károly 1886. október 26-i keltezésű levele az Akadémiához. MTA Kézirattára, RAL 1010/1886.
36. A nagyterem díszítése tárgyában kiküldött bizottság ülése 1886. november 6-án. MTA Kézirattára, RAL 500/1888.
37. MNG Modern Magyar Festészeti Osztály, lt. sz.: 3481
38. A falkép háttere román stílusú templombelső. Balról jobbra haladva a főalakok: Könyves Kálmán, Szent István és Nagy Lajos. Szent István a középső falképen egy cibórium alatt áll, átnyújtja az Intelmeket Imre hercegnek, aki fölé Szent Gellért hajol, mögötte Hartvik püspök látható. Gellért és Hartvik előtt Walter és Henrik pannonthalmi magiszterek. Szent Istvántól balra egy kettős keresztet tartó szerzetes tűnik fel, mögötte egy szerzetes-építész a székesfehérvári bazilika makettjével, egy pap és egy muzsikus. Az előtérben egy szerzetes az új, keresztény tanokra oktatja az öt hallgató fiút és lányt. A kompozíció előtérében, a falkép síkjával párhuzamosan stilizált levél-ornamentikából álló fríz fut végig, előtte egy keresztelőmedence látható, amihez egy tábla van hozzátámasztva, felirata: Emlékezzünk régiekről. A Könyves Kálmán korát ábrázoló képen az uralkodó egyik kezében törvénykönyvét tartja, míg a másikkal a lépcső alján térdeplő boszorkányt szabadítja meg a máglyahaláltól. A boszorkány mögött látható a hóhér. A háttér szószerkén Temesvári Pelbárt szónokol. Velük szemben az előtérben egy lantját kettétörni készülő ősz igric és egy kardját leeresztő, fejét térdére hajtó alak siratja a pogány világ végét. Mögöttük látható Boldog Margit apácaruhában és Rogerius. A Nagy Lajos korát ábrázoló képen az uralkodó a pécsi egyetem makettjét veszi szemügyre, melyet az építész mutat be neki. Mögöttük Nagy László nagyváradi lovasszobra tűnik fel erős rövidülésben. A király jobbán Toldi Miklós látható, ugyanezen az oldalon az előtérben két domonkos szerzetes. Velük szemben a középkori krónikáírók csoportja: Anonymus vörös főpapi ornátusban ülő ősz férfi, mögötte Tamás spalatói érsek aranyszínű süvegben és ornátusban, Thuróczy kék ruha, prémmel szegett barna köntös és kék főveg. Az előtérben a lépcsőn egy kinyújtott karú ősz férfi látható, a néphagyomány megszólaltatója. A krónikások fölött egy benyílásban freskófestő dolgozik. A háttérben a csarnok karzatán három keleti öltözetű férfi a középkori misztériumjátékokra utal. (*Keleti* 1910, *Divald* 1917, 41–42., *Ybl* 1938, 246–253.) A továbbiakban *Divald* 1917 és *Ybl* 1938, 246–253.
39. A nagy terem festményei tárgyában kiküldött bizottság ülése 1887. november 5-én. A főtítkár ekkor jelenti be ünnepélyesen a falkép elkészültét. MTA Kézirattára, RAL 500/1888.
40. Valószínűleg a bizottság valamikor mégiscsak a mennyezet kazettássá alakítása mellett döntött, de erre vonatkozóan nem állnak rendelkezésre dokumentumok.
41. Az ablakok fölötti lunettákba a főtudományokat megszemélyesítő nőalakok kerültek, alattuk a szögletekben grisaille technikával festett fiatal meztelen férfialakok személyesítik meg a főtudományokból kifejlődött vagy azzal rokon tudományágakat. Balról jobbra: a Természettudomány a Fizikával és a Kémiával, a Mennyiségtan a Csillagászattal és a Földrajzzal, a Szépirodalom a Lírával és a Drámával, a Történettudomány az Archeológiával és a Filológiával, végül a Jog-és államtudományok az Oklevéltannal és a Szónoklattannal. *Divald* 1917, 44–46.
42. A Tudomány és a Költészet allegóriája került ide. A Tudományt megtestesítő, a fátyolfelhős kék ég előtt trónoló nőalakot egy fáklyát tartó géniusz és egy szfinx egészíti ki, a Költészetet egy lantot tartó női szárnyas géniusz, illetve Ámor és Psyche együttese jeleníti meg. *Divald* 1917, 44.
43. Nagy terem festményei tárgyában kiküldött bizottság ülése 1887. november 5-én. MTA Kézirattára, RAL 500/1888.

44. Nagy terem falfestményei bizottságának ülése, 1888. március 9. MTA Kézirattára, RAL 500/1888.

45. *Divald* 1917, 44.

46. *Széphelyi F. György*: Das Bildprogramm des Festsaaals der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. in: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. Szerk: *Marosi Ernő*. Bécs: Collegium Hungaricum. 1983, 61.

47. Az 1888. április 5-i igazgatósági ülésen bejelentették, hogy a terem díszítési munkálatai annyira előrehaladtak, hogy néhány napon belül befejeződnek. *Akadémiai Értesítő* 1888, 57.

48. *Akadémiai Értesítő* 1890, 174.

49. Az Igazgató Tanács a maga részéről gr. Apponyi Sándor, gr. Dessewffy Aurél és gr. Széchenyi Béla igazgatósági tagokat kérte fel, az elhunyt Ligeti Antal helyére pedig Benczúr Gyula került. A bizottság az Akadémia részéről Zichy Antal, Czobor Béla, Pulszky Károly és Pasteiner Gyula tagokkal egészült még ki. *Akadémiai Értesítő* 1890, 662. és 665.

50. MTA Kézirattára, RAL 137/1891

51. MNG Grafikai Osztály, 1905-388

52. MNG Modern Magyar Festészeti Osztály, lt. sz.: 3480. Lotz az 1891. szeptember 29-i ülésen mutatta be a kartont. MTA Kézirattára, RAL 537/1891.

53. *Akadémiai Értesítő* 1891, 732.

54. A hármaskép hátterét egy reneszánsz csarnok szolgáltatja, a főalakok balról jobbra: Pázmány Péter, Mátyás király, Zrínyi Miklós. A Mátyás korát ábrázoló hármasképen az uralkodó velencei széken, az Erdődy-féle trónkárpit előtt ül. Balján a következő személyek láthatók: Filippino Lippi, Carbo, Bonfini az uralkodónak nyújt át egy kódexet, az ő háta mögött Galeotto Marzio. Ugyanezen az oldalon a legszélső alak Petrus Ransanus. Mátyás jobbja a magyar főpapok láthatók: Geréb László kezében Hess András első nyomtatványát, a Magyarok krónikáját tartja, mellette Janus Pannonius. Előttük Vitéz János az Academia Istropolitana, a pozsonyi egyetem alapítólevelével. A háttérben profilban Bakócz Tamás. Ugyanezen az oldalon az előtérben tűnik fel Apor Péter főművével, a Metamorphosis Transylvaniae-val a kezében, előtte pedig Beythe István, az első növényteni író ül. A falkép bal oldalán, a sarokban olvasható a szignatúra: „Lotz K. 1892.” A Pázmány Péter korát bemutató falképen lépcsősor tetején áll főpapi ornátusban a főalak, és a mögötte látható Telegdi Miklós pécsi püspökhöz beszél. A lépcsőn ülő férfi valószínűleg Károli Gáspár bár Ybl említi, hogy mások szerint Apáczai Csere János (Ybl 1938 256.). Az ő balján áll Werbőczy István a Tripartitumot tartva kezében, mellette pedig a kép szélén látható Forgách Ferenc piros ornátusban. Közvetlenül mögötte tűnik fel Verancsics Antal, aki mellett Istvánffy Miklós áll. A falkép másik oldalán a loggián áll Bethlen Gábor, a balján Lőrántffy Zsuzsanna, mögötte pedig Kemény János és Heltai Gáspár. A loggia alatt protestáns hitvitázók tűnnek fel, közöttük Szenczi Molnár Albert, Dávid Ferenc, Erdősi Sylvester János, Gelei Katona István, Alvinczy Péter és Czeglédi János pontos beazonosítása nem lehetséges. A Zrínyi Miklós korát ábrázoló falképen a költő-hadvezér egy lépcső tetején áll, balján Gyöngyösi Istvánnal. Gyöngyösi mellett II. Rákóczi Ferenc, Mikes Kelemen és Rimay János látható. Rimay mögött Faludi Ferenc áll. A loggián Sztárai Mihály pecsétes oklevelet tartó férfi kék dolmányban és mentében, mellette Felvinczi Sándor, Pekry Lőrincné és Széchy Mária, aki Gyöngyösire tekint. Az előtérben a lépcsőn Balassi Bálint halad lefelé. A falkép másik oldalán található személyek azonosításánál azonban már ellentmondanak egymásnak a leírások. Divald szerint a Zrínyi mögött álló, kezében könyvet tartó, vörös, zsinóros mentét viselő, barnaszakállas férfi, aki a nézőre tekint nem más, mint Listius László, a kép bal szélén látható férfiban, akinek csak a feje látszik, Haller Jánost tartja. Az előtte álló, egy török ruhás férfival tárgyaló alak – Divald szerint – Rozsnyai Dávid. A lépcsőn ülő, lantját fogó, barnahajú, szakállas férfit pedig Ilosvai

Selymes Péterrel azonosítja. Ybl ezzel szemben a Zrínyi mögött álló férfit azonosítja Haller Jánossal, és akit Divald Hallerral azonosított, azt a személyt ő Listius Lászlónak tartja. A törökkel tárgyaló férfiban ő is Rozsnyai Dávidot véli felismerni, azonban a lépcsőn ülő lantos férfit Tinódi Lantos Sebestyénnek tartja. Meglepő, hogy miután ezzel kimerítettük a kép bal oldalán álló férfiak sorát, még valakit Ilosvaiként nevez meg. *Keleti* 1910., *Divald* 1917, 43., *Ybl* 1938, 253–259.

55. A jegyzőkönyvekben mindvégig freskókról olvashatunk. (A korban a szóhasználat gyakran nem különbözteti meg a két technikát. De a költségvetés szerint eleve csak seccóra gondolhattak, ami lényegesen olcsóbb. A szerk.)

56. Így kerülhetett például a Könyves Kálmán korát ábrázoló képre Szt. Margit, Rogerius és Temesvári Pelbárt.

57. Ilyen például a Szt. István korát ábrázoló képen a kettős keresztet tartó szerzetes, illetve a székesfehérvári bazilika makettjét tartó építész alakja, valamint a fiút és a lányt a kereszténység tanaira oktató szerzetes alakja. A Könyves Kálmán korát ábrázoló képen a boszorkány és a hóhér alakja, a Nagy Lajos korát ábrázoló képen pedig például Szent László váradi lovaszobra, a három férfi a karzaton, vagy a néphagyományt megjelenítő férfi a lépcsőn. A Pázmány korát ábrázoló képen a hitvitázó reformátorok csoportja sorolható ide.

58. MNG Grafikai Osztály, 1905–1287

59. *Keleti* 1910, 372–399.

60. *Pulszky Károly*: Az Akadémia szerepe a képzőművészetek fejlesztésében. in: *Akadémiai Értesítő* 1892, 333–340.

61. Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk: *Mikó Árpád, Sinkó Katalin*. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2000, 623–624.

62. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Szerk: *Jaeger, Bertrand*, Zürich és München, Artemis Verlag, 1992, VI/1.b kötet, 676–677.

63. LCI 1970, 1990, 2. kötet, 704.

64. Általában a Grammatika esetében könyv, tábla, tanulók, vessző, vesszőnyaláb a lusta diákok megbüntetésére, a Retorikánál irattekercs, tábla, szónoki gesztus, pajzs és kard, a Dialektikánál az érvek felsorolásának gesztusa, kígyó vagy skorpió az éleselméjűség, illetve a gonoszság jelképeként, virágzó ág vagy virág a jóság jelképeként. Az Aritmetikánál pénzdarabok vagy mérőszinór a számoláshoz, tábla. A Geometriánál körző, mérőrud, derékszögellő, tábla. A Zenénél hangszerek, az Asztronómiánál pedig asztronómiai mérőeszközök, korong vagy gömb, továbbá csillagok. A keresztény művészet lexikona, Szerk: *Jutta Seibert*, Ford.: *Harmathné Szilágyi Anikó*. Budapest: Corvina, 2004 *Lexikon christlicher Kunst. Themen, Gestalten, Symbole*. Freiburg am Breisgau, Verlag Herder, 2002, 121.

65. Többnyire a grammatikát Priscianus vagy Donatus kísérette, illetve személyesítette meg, a retorikát Cicero, a dialektikát Arisztotelész, az aritmetikát Pythagoras vagy Boëthius, a geometriát Euklidész, a zenét Jubal, Tubalkian vagy Pythagoras, az asztrológiát pedig Ptolemaiosz. LCI 1970, 707.

66. LCI 1970, 708.

67. LCI 1970, 708–709.

68. *Oberhuber* 1999, 99.

69. *Joost-Gaugier* 2002, 87.

70. Raffaello 1984, 103.

71. U.o., 102.

72. *Oberhuber* 1999, 99.

73. A legújabb elmélet ezt tagadja, a Raffaello által festett portrét egy ókori Platont ábrázoló

- büszttel hozza kapcsolatba, melyet az 1500-as évek elején szállítottak Firenzébe, a régi Athéni Akadémia romjai közül. *Joost-Gaugier* 2002, 92–93.
74. Raffaello 1984, 103.
75. A görög és különösen a római könyvtárakat híres emberek ábrázolásaival díszítették, ehhez az ókori szövegek által közvetített, a reneszánsz időszakában is ismert hagyományhoz kapcsolódott Raffaello. *Joost-Gaugier* 2002, 85.
76. *Joost-Gaugier* 2002, 85–86.
77. U.o., 94-95.
78. Raffaello 1984, 103.
79. *Oberhuber* 1999, 99.
80. *Joost-Gaugier* 2002, 87
81. A reneszánszot követően nem jelenítik meg a hét szabad művészetet. Ennek oka a tudományban bekövetkező nagyfokú specializáció, illetve az a jelenség, hogy más tudományágak, valamint a képzőművészetek felértékelődnek, és átveszik az artes liberales helyét az ábrázolásokon. LCI 1970, 711.
82. *Wagner* 1989, 41.
83. *Mitchell* 2001, 13.
84. *Mitchell* 2001, 23.
85. *Wagner* 1989, 42.
86. *Hofmann* 1987, 287.
87. U.o.
88. Der Traum vom Glück. Die Kunst des Historismus in Europa. Kiállítási katalógus: Wien, Künstlerhaus, Akademie der bildenden Künste. Szerk.: *Werner Telesko*. Wien: Künstlerhaus, Akademie der bildenden Künste in Wien, 1996, I. kötet, 69., 72.
89. *Wagner* 1989, 45–51.
90. *Hofmann* 1987, 280., illetve *Robert Rosenblum – H.W. Janson*: Art of the nineteenth century. Painting and Sculpture. London: Thames and Hudson, 1984, 164–165.
91. *Kitlitschka* 1981, 57.
92. *Wagner* 1989., 153–159.
93. *Hofmann* 1987, 296.
94. U.o., 124. és 297.
95. *Wagner* 1989, 62.
96. *Hofmann* 1987., 90.
97. *Hofmann* 1987., 67.
98. *Wagner* 1989., 61.
99. Az MTA dísztermének falképeit először *Szvoboda Dománszky Gabriella* hozta kapcsolatba az Athéni Egyetem frizéjével. *Szvoboda Dománszky* 1986., 152.
100. Kaulbach képén az Újvilág felfedezőinek egzotikus növényekből, papagájból, tróféákból álló csendélet ad nyomatékot, velük szemben az antikvitást újra felfedező művészek csoportját egy Prométheusz-relieffal díszített szarkofág jellemzi. Lotznál a keresztelődés ad nyomatékot a kereszténység felvétele történelmi jelentőségű momentumának, míg Mátyás tudomány- és művészetpártoló tevékenységét szintén egy csendélet hangsúlyozza.
101. *Szvoboda Dománszky* 1986, 152.
102. Egyébként Kaulbachnál is van közvetlen utalás, az ő falképén Raffaello az Athéni iskola kicsinyített képét tartja a kezében.
103. *Szvoboda Dománszky* 1986, 152. A Magyar Tudományos Akadémia falképeinek esetében jól megfigyelhető a történelem szakralizálódásának tipikusan 19. századi jelensége. Erről bővebben: *Sinkó Katalin*: Historizmus – antihistorizmus. in: *Történelem-Kép*, 2000. 103–115.

104. U.o.
105. *Szvoboda Dománszky Gabriella*: A Mátyás templom dekoruma. A nemzeti iskola formálói: a politika és a tudomány. in: *Tanulmányok Budapest múltjából*, XXV. szám 1996, 192–193.
106. *Szvoboda Dománszky* 1986, 152.
107. *Szvoboda Dománszky* 1986, 133.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A keresztény művészet lexikona. Szerk.: *Jutta Seibert*. Ford.: *Harmathné Szilágyi Anikó*. Budapest, Corvina, 2004. Lexikon christlicher Kunst. Themen, Gestalten, Symbole. Freiburg im Breisgau, Verlag Herder, 2002.
- A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei. Szerk.: *Papp Gábor György, András Edit*. Budapest, Veszprém: Magyar Képek Kft., 2000.
- Raffaello 1984
- Cuzin, Jean-Pierre – Prisco, Michele – Vecchi, de Pierluigi*: Raffaello festői életműve. A művészet klasszikusai. Ford.: *Hajnóczy Gábor*. Budapest, Corvina, 1984, L'opera completa di Raffaello. Milano, Rizzoli Editore, 1966.
- Czétényi Piroška – Szvoboda Dománszky Gabriella*: Az Operaház. Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1987.
- Der Traum vom Glück. Die Kunst der Historismus in Europa. Kiállítási katalógus, Wien, Künstlerhaus, Akademie der bildenden Künste. Szerk.: *Werner Telesko*. Wien, Künstlerhaus, Akademie der bildenden Künste in Wien, 1996.
- Divald* 1917
- Divald Kornél*: A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei: magyarázó kalauz. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1917.
- Eötvös József*: Az Akadémia megnyitásakor. in: *Politikai Hetilap*, 1865, 301.
- Hofmann* 1987
- Hofmann, Werner*: A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék. Ford.: *Havas Lujza*. Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1987. (Das Irdische Paradies. Motive und Ideen des 19. Jahrhunderts. München: Prestel-Verlag, 1960, 1974.)
- Joost-Gaugier* 2002
- Joost-Gaugier, Christiane L.*: Raphael's Stanza della Segnatura. Meaning and invention. Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2002.
- Keleti* 1910
- Keleti Gusztáv*: Az Akadémia nagytermének falképeiről és művészeti díszítéséről. in: Művészeti dolgozatok, Budapest: Franklin Társulat, 1910, 372–399.
- Kitlitschka* 1981
- Kitlitschka, Werner*: Die Malerei der Wiener Ringstraße. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1981.
- Lammel, Gisold*: Deutsche Malerei des Klassizismus. Leipzig, VEB. E. A. Seemann Verlag, 1986.
- LCI
- Lexicon der Christlichen Iconographie. Szerk.: *Kirschbaum, E. – Aurenhammer, H.* Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 1967–76.
- Lexicon der Kunst. Szerk.: *Alscher, Ludger – Feist, Günter – Feist, Peter H.* et al. Leipzig: VEB. E. A. Seemann Verlag, 1971.

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae. Szerk.: *Jaeger, Bertrand*. Zürich, München, Artemis Verlag, 1990–1999.

Mitchell 2001

Mitchell, Frank, Benjamin: German Romantic painting redefined. Nazarene tradition and the narratives of Romanticism. Aldershot, Burlington Vt., Ashgate Publishing Limited, 2001.

Oberhuber 1999

Oberhuber, Konrad: Raphael. The paintings. München: Prestel, 1999.

Pethőné Ásványi Beatrix: Lotz Károly freskói a Magyar Tudományos Akadémián. Szakdolgozat. ELTE-PPK, 2007.

Pulszky Károly: Az Akadémia szerepe a képzőművészetek fejlesztésében. in: *Akadémiai Értesítő*, 1892, 339.

Rosenblum, Robert – Janson, H. W.: Art of the nineteenth century. Painting and Sculpture. London, Thames and Hudson, 1984.

Sinkó Katalin: Historizmus-antihistorizmus. in: *Történelem-Kép*. 2000, 103–115.

Széphelyi F. György: Das Bildprogramm des Festsals der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. in: Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule. Szerk.: *Marosi Ernő*. Bécs: Collegium Hungaricum, 1983, 56–62.

Szvoboda Dománszky 1986

Szvoboda Dománszky Gabriella: A budapesti falképfestészet történetének vázlata. *Művészettörténeti Értesítő* 3–4. 1986, 133–172.

Szvoboda Dománszky Gabriella: A Mátyás templom dekóruma. A nemzeti iskola formálói: a politika és a tudomány. in: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XXV. 1996, 173–219.

Telepy Katalin: Benczur. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 3. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum, 1963.

Történelem-Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon. Kiállítási katalógus: Budapest, Magyar Nemzeti Galéria. Szerk.: *Sinkó Katalin – Mikó Árpád*. Budapest: MNG, 2000, 623–624.

Wagner 1989

Wagner, Monika: Allegorie und Geschichte. Austattungsprogramme öffentlicher Gebäude des 19. Jahrhunderts in Deutschland. Tübingen Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte. Band 9 Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 1989.

Ybl 1938

Ybl Ervin. Lotz Károly élete és művészete. Budapest, 1938.

Ybl 1981

Ybl Ervin: Lotz Károly élete és művészete. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 1981

FORRÁSOK

MTA Kézirattár, RAL 500/1888 – összegyűjtött jegyzőkönyvek és dokumentumok a díszterem kifestéséről.

MTA Kézirattár, RAL 664/1883 – Benczúr Gyula válaszlevele az Akadémia számára, melyben elfogadja a felkérést egy kép megfestésére a díszterembe

MTA Kézirattár, RAL 1010/1886 – Lotz Károly levele az Akadémiához, melyben kifejti koncepcióját a díszterem kifestésére vonatkozóan

MTA Kézirattár, RAL 680/1886 – Lotz Károly hivatalos megbízólevelének tervezete

MTA Kézirattár, RAL 771/1887 – Lotz Károly levele az Akadémiához, melyben kérvényezi, hogy a Szent István korát ábrázoló falkép után járó tiszteletdíj fennmaradó részét (4000) forint utalványozzák át neki.

MTA Kézirattár, RAL 137/1891 – a díszterem kifestése ügyében kiküldött bizottság 1891. február 18-i ülésének jegyzőkönyve

MTA Kézirattár, RAL 537/1891 – a díszterem kifestése ügyében kiküldött bizottság 1891. szeptember 29-i ülésének jegyzőkönyve

MNG Adattár, 3056/1930/59 – hivatalos levél, melyben Munkácsy Mihályt felkéri egy kép megfestésére a díszterembe

MNG Adattár, 14 224/61.39 – lapkivágat ismeretlen újságból, Milyen sors vár a Lotz freskókra? Betekintés a restaurálás műhelytitkaiba. Nikássy Lajos cikke.

ANIKÓ BOJTOS

THE WALL PAINTINGS IN THE GREAT HALL OF THE HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

ABSTRACT

At the turn of the century the wall paintings in the great hall of the Hungarian Academy of Sciences were one of the biggest artistic achievements in Budapest.

The idea of wall paintings came from József Eötvös, who talked about it in his speech at the opening ceremony of the academy (11th December 1865). According to his program the walls of the great hall would have been divided into 16 squares. The 8 squares of the balcony would have depicted the most important cities and places of the Hungarian cultural history, whereas on the walls of the ground floor the most significant cultural actions could have been seen. The first committee started to raise money for the realization with the chairmanship of Mihály Horváth, the famous historian. Furthermore, Antal Szkalnitzky got the assignment of making plans about the wall paintings. Although Eötvös died in 1871, the preparations continued. In 1873 a second committee started to work, whose members were persuaded by Arnold Ipolyi in order to create a new program focusing rather on literary history instead of cultural history, since different scenes from the latter were often chosen as the subject of wall paintings in public buildings at that time. As an underlying cause behind the rejection of the old program we can also see the impact of quarrels about the mythological subjects of the wall paintings in the Hungarian State Opera House. The new program enumerated the most important writers and scientists to be depicted on 8 pictures and ordered that they have to be grouped around a central figure on each wall painting. In 1881 Mihály Munkácsy and Gyula Benczúr were requested to take part in the realization. Although they both accepted it, Munkácsy was too busy to fulfil it and Benczúr's oil painting was never placed into the great hall. In 1886 Lotz sent a letter with his conception to the academy, which was based on Ipolyi's idea but it was altered definitely with the help and permission of the members of the committee. He divided the two shorter and the longer sides of the balcony walls into three parts according to the historical eras (middle ages, renaissance and reformation, modern history), but with the help of the background, he connected them to each other. So we can see prominences from different ages together in the same space. The first secco with the medieval figures around Saint Stephen was finished in November 1887 and the second with Mátyás Corvin in the focus on 1st December 1891. Unfortunately, the third wall painting with scenes from the modern history on the longer side of the balcony was never finished.

The roots of the compositional solution (lots of figures grouped around one central figure) can be led back to the antique “poet with muses” and the medieval “septem artes liberales” imageries, and it was renewed by Raphael in the School of Athens. Later the Nazarene painters – especially Peter von Cornelius – established this composition in the painting of the 19th century, particularly in the works which depict the congregation of geniuses and the homage to the genius. From these works the wall paintings of the University of Bonn, The Reformation by Wilhelm von Kaulbach in the New Museum in Berlin and the sketches by Carl Rahl to the frieze in the University of Athens can be closely related to the wall paintings of the Hungarian Academy of Sciences. These works of art can give us the impression that with the Enlightenment religion gave place to art, as the latter also conveys perpetual principles, which are rethought by the artists of different eras. A typical feature of these imageries is that they are beyond time since the very close intellectual relation between the figures is much more important than chronology.

The wall paintings of the Hungarian Academy of Sciences are historical allegories as the depicted figures have symbolical meanings: they illustrate different periods. Such prominences are highlighted in the great hall: who augmented and revived our country instead of those who had serious conflicts with the Habsburg dynasty. This approach of the Hungarian history reached its peak with the millennial ceremonies of 1896.

On the wall paintings we can observe the fusion of the neorenaissance and the style of the Rahl School, which makes them one of the most remarkable works of historicism.

A BUDAPESTI VÁLÁSOK TÉRBELI ELOSZLÁSÁNAK VIZSGÁLATA (1869–1906)

A 19–20. századi házassági konfliktusok, illetőleg a válások kapcsán meglehetősen ritkán szokták a jelenség térbeliségét vizsgálni. A legerjedtebb, és ebből a nézőpontból a legegyszerűbb eljárás, amikor különböző országok, régiók válási rátáit vetjük össze: az egyes jogterületek (államok), azon belül vidékek népessége rendkívül különbözőképpen viszonyulhat a válás intézményéhez. Régi megfigyelés az is, hogy a városokban általában bomlékonyabbak a házassági kötelékek, illetőleg sokkal gyakrabban fordul elő „irreguláris”, azaz normaszegő viselkedés, így a házasság felbontása, mint rurális környezetben.¹ Ugyanakkor maga a városi tér, lakóival együtt, rendkívül változatos: a moralizálásra hajlamos kortársakat például annak idején hol a „szegénynegyedek” erkölcsi állapota nyugtalanította, hol a családi kötelékek gyengülését kárhoztatták a válások terén valóban aktívabbnak mutatkozó – a város reprezentatív kerületeit domináló – „középosztály” körében.

A válási gyakoriság növekedése általánosan, a nyugati világban mindenfelé – már ahol persze a jogintézmény létezett, vagy időközben bevezetésre került – észlelhető volt, amit manapság a történészek a 19. századi változásokkal, a hagyományos családi gazdaságok bomlásával, illetve a nők munkába állásával hoznak összefüggésbe.² Bár a jelenség térben rendkívül egyenetlenül zajlott, ennek már (vagy még) nem nagyon szentelnek figyelmet. A korszakban a legszembetűnőbb módon kétségtelenül a város, a városi társadalom alakult át, amivel párhuzamosan megfigyelhető, – jóllehet korántsem ellentmondásoktól mentesen –, a válások elterjedése. Jogosnak tűnik a feltevés, miszerint a városi népesség soha nem látott mértékű felduzzadása, a különböző származású, etnikumú, vallású lakosok keveredése, az épített környezet, a lakásviszonyok, a városi életforma gyors ütemű változása valamiképpen kihatott a házasságok állapotára, illetőleg teljesen más keretet biztosított a házassági konfliktusok kihordására. Kézenfekvő tehát rákérdezni, milyen viszonyban állt a két folyamat egymással: gyakorolt-e ténylegesen hatást az urbanizáció a válások számának növekedésére, – vagy inkább csak véletlen egybeesésről beszélhetünk, továbbá közelebbről megvizsgálni, hogyan ment végbe a városi térben a válások elterjedése.

A korszakban metropolisszá növvő magyar főváros, Budapest kapcsán mindenesetre különös élességgel vetődhet fel a fenti kérdés. Egyfelől, a válóperek száma – amely pertípus Pest-Budán a 19. század első felében még gyakorlatilag ismeretlennek számított – a 19. század derekától lassú, a század végétől pedig látványos növekedésnek indult. Ennek eredményeként a 20. század elejére a budapesti házaspárok válási gya-

korisága országos összehasonlításban, ha nem is a legmagasabb, legalábbis kiemelkedőnek minősíthető.³ Másfelől a korszakban – amint az közismert –, soha nem látott, kontinentális mércével mérve is rohamos ütemben bővült a népesség, nőtt a város területe, illetve alakult át a városkép, valamint a városi társadalom.

A tervezett vizsgálatához, bár néhány évtizeddel később készült, jó kiindulópontot biztosít az a „válási térkép”, amelyet a budapesti házasságok (és válások) monográfiusa, a statisztikus Szél Tivadar rajzolt meg, és adott közre a két világháború között.⁴ Ez az 1926–1928-ban felbontott házasságok statisztikai adatai alapján, az annak idején a fővárosban létesült frigyek megkötésének helye (kerülete) szerint, a megfelelő években tartott új esküvők számához mérten ábrázolja a korabeli válási gyakoriságot. Szél, összhangban a művét uraló, Trianon árnyékában megfogalmazott közép-osztály-kritikával, arra a következtetésre jutott, hogy Budapesten „a szegény, műveletlen kerületekben az elválás ritka, a gazdagokban pedig gyakori”. A budai kerületek gyenge válási hajlandóságát, amely a fővárosi térhez kapcsolódó sztereotípiák szintjén nyilvánvalóan ellentmondott e megállapításnak, alapvetően az ottani lakosok „családi érzésének erősebb voltával” magyarázta. A magyarázat másik gyenge pontját, a pesti Belváros (IV. kerület) alacsony viszonyszámát, egyúttal azzal mentette, hogy a ténylegesen a „családi életre való gyenge hajlandóságot mutató” Belvárosban számos idegen, vagyis nem kerületi lakos kötött házasságot, amely így mesterségesen visszavetette a válási gyakoriság helyi, valójában sokkal magasabbra becsülhető mutatóját.⁵ Végül a morálstatisztikus sajátos „modernizációs” keretbe ágyazta mondanivalóját, amikor a „gazdag kerületek” lakóinak magas válási gyakorisága végső okaként a lezajlott mentális-történelmi változásokat jelölte meg: „Neomalthizmus, feminizmus, szabados világnézetek, valamint a kereső nők magas aránya rendszerint jellemzőek az elválások magas arányát mutató néprétegekre”.⁶

Mindamellet, ha eltekintünk ideologikus premisszáitól, Szél kísérlete módszertanilag több ponton kifogásolható. Mindenekelőtt azért, mert csupán egyetlen időmetszetet vizsgált meg, amely eleve nem adhatott alapot megfelelő, történelmi mélységű következtetések levonására. Másodsor: az 1926–1928-ban elváltakat nem aktuális lakhelyük, hanem az eskető anyakönyvi hivatal helye (budapesti kerülete) szerint vizsgálta. Az még a kisebb baj, hogy a válóper idején tartott lakás már gyakran nem abban a kerületben feküdt, mint a házasságkötés időpontjában (az ellenkező irányú költözködések nagyobb tömegben kiegyenlíthették egymást) – nagyobb baj az, hogy Szél ezzel az eljárással kizárta látóköréből a vidéken megházasodó, többnyire a vándormozgalommal a fővárosba érkező majdani válóperes feleket, akiknek térbeli eloszlása jelentősen eltérhetett a Budapesten esküdtekétől. A kerületi lépték egyúttal túlságosan elnagyolt, főként ahhoz képest, hogy a szerző „gazdag” és „szegény” városnegyedeket kívánt összehasonlítani. Végezetül az is kifogásolható, hogy a lakhelyen kívül más változót nem vitt elemzésébe, noha például a társadalmi rétegződés területi változatainak vizsgálata, tézise alátámasztása végett, kulcsfontosságú lett volna.

A továbbiakban Szél Tivadar nyomdokain haladva – és vizsgálatának buktatóit lehetőleg elkerülve – a budapesti (pest-budai) válások korai időszakában térképezem fel a válóperes felek területi megoszlását. Megjegyzendő, hogy az egzakt időhatárok-

nak (1869, 1906) nincs különösebb jelentősége, (azok egyébként a válóperes mintavétel első és utolsó irattári évfolyamával esnek egybe), mindössze a válások fővárosi elterjedésének kezdeti korszakáról van szó, a 19. század utolsó harmadában, illetve a 20. század elején. Írásom „dinamikus kartográfiával” kísérletezik, vagyis, amennyire lehet, különböző időmetszetekben készített „térképeket” hasonlít össze, felhasználva az álló népességre, és részben a népmozgalomra vonatkozóan publikált korabeli statisztikákat.

A FORRÁSOK ÉS A MÓDSZER

A bírósági válási statisztikai lapok, amelyeket annak idején Szél Tivadar használhatott volna, nem a peres felek aktuális lakcímeit, hanem csak az utolsó együttlakás helyét (település, törvényhatóság) adták meg: ezért volt kénytelen a fővárosi házasságkötési helyek kerületi eloszlását felmérni.⁷ Munkám – ettől eltérően –, mindig a Budapesti Királyi Törvényszék (és, a korai időszak tekintetében, városi „jogelőd” bíróságai) által hozott válóperes ítéletekben rögzített lakcímekeket veszi figyelembe. Közelebbről négy, egyenként három, annak idején a kereset beadásának ideje szerint képződött irattári évfolyamot (1869–1871, 1879–1881, 1888–1890, 1904–1906) magába foglaló időmetszetet alkalmaztam. Megjegyzendő, hogy az 1896 előtti időmetszetekben jelen vannak – nem lévén ugyanis ok kizárásukra – a budapesti lakhellyel rendelkező, jogtechnikai okok miatt Erdélyben, az unitárius egyházi bíróság előtt válóper indító személyek is. Számuk 1888–1890-ben volt jelentős.⁸

Az ítélet bevezető részében, a bírósági fogalmazó által feltüntetett lakcímek egyébként vélhetően a kereset beadásakor közölt, mindkét félre vonatkozó adatokat tükrözik. Az esetek egy kisebb részében az ítélet külzetén, a kiadványozásra vonatkozó utasítások között, a tárgyaláson meg nem jelent alperes aktuális értesítési címével találkozhatunk, ami szintén fontos, mert ez az adat a korai időszakban hiánypótló szerepet tölt be. Előljáróban le kell szögezni, hogy miután teljes pertestek csak kivételesen őrződtek meg, s más forrásokból is csak töredékes információk szerezhetők be, a házaspárok együtt- vagy különélésére, valamint a megindított válóper alatti mobilitásának,⁹ lakásviszonyainak, szomszédsági hálójának aprólékos vizsgálatára, bármennyire kívánatos lenne, nincs mód.

A válóperes ítéletekkel kapcsolatosan két alapvető probléma merült fel. Az egyik a lakcímek hanyag adminisztrációja az 1870-es, az 1880-as, és részben az 1890-es években, a másik pedig a válóperes iratanyag közel sem teljes fennmaradása. Ez a tervezett vizsgálatnál, az 1897-ben bevezetett statisztikai adatlapokhoz képest, komoly hátrányt jelentett. A törvényszéki tisztviselők a lakcímek korrekt, csaknem hiánytalan rögzítését következetesen csak a 19. század végétől végezték el, korábban a pereskedők mindössze egy töredékének lakhelyét lehet az ítéletek alapján pontosan, a házszámig hatolva megjelölni. Ezért – jobb híján – olyan levéltári forrásokhoz kellett folyamodni, amelyek az adott személyekre vonatkozóan a kereset beadását közvetlenül megelőzően (legfeljebb egy évvel korábban), vagy a válóper folyama alatt (legfeljebb 1–2 évvel a kereset beadása után) lakcímet közölnek. Az elvégzett hiánypótlás kapcsán fel kell hívni a figyelmet egyrészt a Budapest Főváros Levéltárában talál-

ható budapesti közjegyzői okiratok, másrészt az 1896 előtt válni kívánó katolikus házastársak számára elengedhetetlen, a perindítást általában közvetlenül megelőző áttéréseket adminisztráló protestáns anyakönyvek révén nyert adatokra. Nélkülözhetetlennek bizonyultak továbbá a nyomtatásban 1880–1881-től napvilágot látó fővárosi lakjegyzékek. Az adatgyűjtés nyomán meglehetősen gyakran előfordult, hogy egy peres félhez több „érvényes” lakcímet lehetett kötni (ami nem meglepő, tekintettel arra is, hogy – leszámítva a korban szokásos gyakori lakóhelyváltoztatást – a házas életközösség felbomlása óhatatlanul magával hozta a közös lakás feladását, s a felek elköltözése számos esetben átmeneti megoldást eredményezett). Ezek közül prioritást kapott a különböző időpontokban ismétlődő, vagy a kereset beadásához legközelebbi időpontban feltüntetett cím. Lakjegyzékek által hozott adatokat egyébiránt csak akkor vettünk figyelembe, ha más forrásból nem sikerült megfelelő címhez jutni.

A legkorábbi időszakban az összes ismert válóperes fél 42 %-ának lakhelyét egyáltalán nem sikerült azonosítani. Ez az arány a későbbi időmetszetekben sokkal kisebb, de ugyancsak jelentős (1879–1881-ben 15 %, 1888–1890-ben 25 %, 1904–1906-ban 12 %).¹⁰ Az összes – legalább a település szintjéig – ismert lakhely között azonban idővel javuló tendenciát mutat a pontos fővárosi címek hányada: míg 1869–1871-ben csak 47 %, 1879–1881-ben 67 %, addig 1888–1890-ben 81 %, a századelős időmetszetben pedig 80 %. Érdekes megemlíteni, hogy az összes pontos budapesti cím legkorábban mindössze 30 %-a, 1879–1881-ben 25 %-a, 1888–1890-ben 28 %-a származik válóperes ítéletből; a századelőn viszont a pontos fővárosi címmel bíró peres felek 92 %-a esetében már nem kellett más forrást használni. A szóban forgó lakhelyek többségét a 19. században levéltári forrásokból, vagy lelkészi hivatalokban őrzött betéresi anyakönyvekből ismerjük; a publikált lakjegyzékekből nyert adatok aránya 1879–1881-ben, és 1888–1890-ben jelentős, 20 % körüli. A legelső időmetszetben még nem állt lakjegyzék rendelkezésre, 1904–1906-ban pedig ugyanez a hányad már csak 5 %-ot tesz ki.

A legfontosabb kérdés, hogy a különböző forrásokból kiszűrt lakcím-adatok mit reprezentálnak, illetve megfelelően reprezentálják-e a jelenség fővárosi súlyát, területi megoszlását. A nehézséget az jelenti, hogy 1896 előtt nem csupán a budapesti válópert indítók, de még a megfelelő években elváltak pontos számát sem ismerjük, mivel az erre vonatkozó utólagos népmozgalmi statisztikai összeállítás megbízhatatlan.¹¹ Az irattározott válóperek száma alapján azonban többnyire – leszámítva a legkorábbi időmetszetet – következtetni lehet arra, hogy mennyire teljes vagy hiányos egy-egy év iratanyaga.¹² A vizsgálatnál felhasznált évfolyamok kiválasztásánál, adott esetben, ezt a szempontot is érvényesíteni kellett (ezért „csúsztott” korábbra, 1888–1890 közé, a harmadik időmetszet: az 1891-ben indított válóperek ugyanis egy kivételével megsemmisültek). A századforduló körüli időmetszetek (1888–1890, 1904–1906) kisebb hiányait más eljárással lehetett orvosolni. Miután 1907-ig még valamennyi elsőfokon befejezett válópert felülvizsgálatra felterjesztettek a Budapesti Királyi Ítéltáblára (onnan pedig a Kúriára), az 1891-től fennmaradt ítéltáblai mutatókönyvekből valamennyi, legalább az elsőfokú ítéletig eljutó férj és feleség neve megismerhető.¹³ A mintavétel szempontjából nyilvánvalóan az 1891., illetve az 1906. évi kötetek relevánsak: ezekből az összes, a törvényszéki anyagban elő nem forduló

pereskedő nevét ki lehetett gyűjteni, jöllehet azután egy jelentős részüket, főként a századelős processzusok résztvevőit, nem sikerült azonosítani, és/vagy az egyes személyekhez lakcímet rendelni.¹⁴

Végző soron a válóperek fennmaradása, illetve az ismert válóperes felek köre 1888–1890-ben állhat legközelebb a teljességhez; ez a kör a korábbiakban kisebb, később viszont jelentős részben hiányosnak tartható. Az abszolút számokból első ránézésre talán nem látszik az aránytalanság. Miközben a mindösszesen 2559 pontos budapesti lakcímből az 1869–1871-es időmetszetre 54, az 1879–1881-esre 308, az 1888–1890-esre 465, addig az 1904–1906-osra nem kevesebb mint 1732 cím esik. Igazság szerint azonban a Budapesti Királyi Törvényszék 1905–1907 között (zömmel ekkor fejeződhetnek be ugyanis az 1904–1906-ban megindított válóperek) 1583 utójára a fővárosban együttlakó pár, tehát 3166 házastárs esetében hozott bontó ítéletet, akiknek – a rendelkezésre álló mintából leszűrhető tapasztalatok szerint – megbecsülhetően 70 %-a ténylegesen is Budapesten élt, vagyis ekkor, az 1732 tényleges címhez képest, hozzávetőlegesen 500 lakhelyet kell nélkülözni.¹⁵ Hasonló mértékű hiátus korábban, bár a válások száma nem ismeretes, nem valószínűsíthető.

Az egyes időmetszetek egymással való összevetése felettébb problematikus: a válások budapesti elterjedésének térbelisége pontosan, részint tehát a válóperes iratok egyenetlen fennmaradása, részint a különböző forrásokból összeszedett lakcímek változó aránya miatt, bajosan rekonstruálható. Ezzel együtt sem szenved kétséget azonban, hogy az egyes időmetszeteken belül mozogva – talán a legrosszabb adottságokkal bíró 1869–1871-es minta kivételével – arányaiban megfelelően tükröződik a válások területi megoszlása.

A „válási térképek” majdani értelmezéséhez ehelyütt még két észrevételt szükséges fűzni. A szociális összetételt, ami kihathat a térbeli elhelyezkedésre is, a 19. századi időmetszetek esetében némileg a „középosztály” felé tolja el az a kényszerűség, hogy a lakhelyek számottevő részét közjegyzői okiratok, valamint lakjegyzékek alapján lehetett pótolni. Amint magánjogi ügyletekben zömmel biztos egzisztenciával, kisebb-nagyobb vagyonnal rendelkező polgárok voltak érdekelve, úgy a jegyzékben megjelenő, lakást önállóan bérelni képes családfők is, – különösen a századforduló előtt –, túlnyomórészt e körből kerültek ki. Az ebből eredő hibalehetőséget azonban nem ajánlatos eltúlozni, mivel egyrészt a válás intézményét is alapvetően ugyanők használták, másrészt a hiánypótlásnál ugyancsak nagy súllyal estek latba az ilyen szempontból semleges áttéresi anyakönyvek. Nem lehet túllépni viszont a felekezeti megoszlás torzulásán, amit az áttéresi anyakönyvek felhasználása okoz. Minthogy az 1896 előtt bevett eljárás csaknem kizárólag (máskülönben legális végelválásra képtelen) katolikusok körében dívott, a válópert folytatók csoportjának tényleges felekezeti megoszlása eltér a jelentős részben a matrikulák révén azonosított budapesti lakcímmel rendelkező peres felektől, amennyiben felülreprezentáltak a római katolikusok, illetve alulreprezentáltak az izraeliták. Ennek mértéke zsidó-keresztény dimenzióban állandó: Budapest területén ekkoriban, a tényleges válóperes megoszláshoz képest, mintegy 9–10 %-kal kevesebb zsidó házastárs lokalizálható. A vallási arányok csak az 1904–1906-os időmetszetben nevezhetőek minden további nélkül reprezentatívoknak. Ezzel a torzító tényezővel annál is inkább számolni kell, mivel a budapesti

zsidóság a válások terén rendkívüli aktivitást mutatott (1896 előtt a pereskedők közötti arányuk általában meghaladta a 40 %-ot), s a közösség lakóhelyi szegregációjának mértéke a korszakban közismerten nagy volt.

Végezetül további problémát vet fel, hogy az azonosítható budapesti címmel bíró válóperes felek térbeli eloszlásának változásával párhuzamosan a népesség rendkívüli ütemben gyarapodott, s így a házások budapesti eloszlása is gyorsan változott. Annak megítéléséhez, hogy a térképeken feltüntetett pereskedők abszolút száma az adott időmetszetben soknak vagy kevésnek tartható-e, szükség lenne az adott városrész sajátosságainak, a lakosság összetételének – különösen: vallási, szociális megoszlásának, a házias népesség súlyának – pontosabb ismeretére. Ezért az időmetszetek kiválasztásánál fontos szempont volt, hogy a megfelelő válóperes évfolyamok a lehető legközelebb essenek a népszámlálások időpontjához, amikor a processzusok részeinek csoportját viszonyítani lehet az álló népességhez. E tekintetben kiemelő az 1906-ban, új módszerrel végrehajtott fővárosi népszámlálás, amelynek eredményeit a Fővárosi Statisztikai Hivatal minden korábbiánál részletesebb területi bontásban publikálta. Ez a fő oka annak, hogy az 1900., és az 1910. évi országos népszámláláshoz közeli évfolyamok helyett az 1904–1906 között indított válóperekben felbukkanó lakcímekeket egészítettük ki, és dolgoztuk fel. Míg ezt megelőzően nem ritkán csak kerületenként, esetleg az egyes népszámlálási körzetek teljes álló népességéhez viszonyítva lehetett megállapításokat tenni, addig ekkor a legtöbb körzetben már tisztított válási arányszámok megbecslésére vállalkozhatunk.

VÁLÁS BUDÁN

Kezdjük a vizsgálatot egy viszonylag hamar közhellyé csontosodott, amint Szél Tivadarnál láthattuk, jellegzetesen moralizáló eszmefuttatásokkal összekapcsolódó korabeli térbeli megfigyeléssel, miszerint a főváros budai oldalán élő párok, pesti sorstársaikhoz képest, sokkal ritkábban folyamodtak a házassági kötelék bírói felbontásához. Jóllehet az eredmények összességében véve nem cáfolnak rá e vélekedésre, hiszen a budai válóperes felek a teljes mintában mindvégig alulreprezentáltak, az mégis finomításra szorul, amennyiben, a házias népesség megoszlásához viszonyítva,¹⁶ a jobbparti kerületek súlya a korszakban lassan, de biztosan növekedni látszik. Az azonosíthatóan Budán élő válóperes felek aránya az összes pereskedőhöz képest ugyan valamelyest csökkent (1869–1871: 14%, 1879–1881: 13%, 1888–1890: 12%, 1904–1906: 12%), azonban ez a házias népesség még nagyobb mértékben csökkenő arányához (1881: 23%, 1891: 20%, 1906: 18%) képest relatíve jelentős súlygyarapodást takar. A korai időszak vonatkozásában mindenképpen ki kell emelni még Óbuda meghatározó szerepét: az 1869–1871-ben talált 12 jobbparti pereskedő pontosan fele származott még a mezővárosból (az óbudaiak 7 %-os fővárosi aránya a következő időmetszetben már 2 %-ra esett vissza). Az óbudai tendenciát tekintve viszont, ha tehát csak az egykori szabad királyi várost néznénk, a jelzett budai súlygyarapodás még egyértelműbbnek tűnne.

A Szél által a budai oldal kapcsán emlegetett „családias érzés” intenzitása termé-

szetesen nem mérhető, ehelyett inkább, – első helyen – a felekezeti szerkezet, és a jogi változások jelentőségét érdemes hangsúlyozni. A jobbparton általában véve azért kerülhetett sor relatíve ritkábban a házasság felbontására, mert – mint az közismert – a népességen belül, illetve a házások között fővárosi viszonylatban is magas volt a katolikusok aránya. A katolikusok számára pedig csak egy, a kiegyezést követően hozott törvény tette áttételesen, herézis árán, lehetővé a válást. Így nem csoda, hogy az 1869–1871-ben a budai oldalon kimutatható 12 válóperes fél közül még mindössze 3 (áttért vagy ténylegesen) római katolikust találunk; emellett, 2 protestánson kívül, nem kevesebb mint 7 zsidó vallású férfi és nő bukkan fel. A törvény adta lehetőséggel a katolikus házások csak később kezdtek élni: a pontos budai lakcímmel rendelkezők körében az (eredetileg) római katolikusok hányada ugrásszerűen nőtt (1879–1881: 62 %, 1888–1890: 88 %), jóllehet a vizsgált korszak végére csökkent (1904–1906: 63 %). Az 1888–1890-es kiemelkedő arány részben a Kolozsváron elváló, unitárius vallásra betért budai katolikusoknak tulajdonítható.¹⁷ A felekezeti szerepét talán kevésbé látványos módon, de alátámasztja Óbuda imént kiemelt korai súlya is. Az 1869–1871-ben azonosítható 6 óbudai pereskedő kivétel nélkül zsidó vallású volt. A mezővárosiak válóperes aktivitásának városeyesítés utáni visszaesése is hasonló okokkal, mindenekelőtt a korábban jelentős óbudai zsidó közösség szétszedésével (Pestre költözésével) magyarázható.

Kétségtelen azonban –, és ezért Szélnek bizonyos mértékig igazat kell adni –, hogy a budaiaknak a pereskedők csoportján belüli súlya (1869–1871: 13%, 1879–1881: 14%, 1888–1890: 16%, 1904–1906: 16%) még a jobbparti katolikusok fővárosi katolikus népességen belüli arányát (1881: 26%, 1891: 23%, 1906: 22%)¹⁸ sem közelítette meg, vagyis a passzivitásra nem elegendő csupán a felekezeti tényezőt felhozni. További fontos fogódzót jelent viszont, hogy, amint látható, a megfelelő időmetszetekben mérhető arányok közötti különbség komolyan csökkent, következésképpen a Budán élő katolikusok jogi viselkedése egyre kevésbé tért el a fővárosi felekezeti mintától. Meggyőző magyarázat nem adható, de hipotézis formájában megkockáztatható, hogy a jobbpart Pesthez képest megkésett, csak a 20. század elején felgyorsuló urbanizációja – a népességyarapodás kisebb üteme, az épített környezet kevésbé gyors átalakulása, rusztikus „zárványok” (Óbuda, Tabán) később meginduló bomlása stb. – valamiképpen szerepet játszott ezt illetően. A válások terén kiemelkedő szerepet játszó iparos-kereskedő réteg budai gyengesége közvetve ugyancsak erre utalhat. Meg kellene vizsgálni továbbá, hogy volt-e jelentősége a viszonylagos vallási homogenitásnak, a válás kapcsán mintaadó kisebbségek, különösen a zsidóság kisebb budai arányának – általánosabban: a városi „olvasztótégely” csekélyebb hatékonyságának.

A BUDAPESTI KERÜLETEK „RANGSORA”

Szél Tivadar 1926–1928-as budapesti „válási térképe” kapcsán felmerülhet a kérdés, hogy vajon a válások akkor mért területi eloszlása, illetőleg az egyes kerületek lakóinak válási gyakorisága mennyiben követett kialakult mintákat, illetőleg a két világ-

háború közötti helyzethez képest korábban milyen elmozdulások tapinthatók ki e lépésekben. A válaszadáshoz a különböző időmetszetekben rendelkezésre álló budapesti lakcímekeket kerületenként csoportosítva, majd a házas népességgel viszonyszámokat képezve, az egyes kerületeket ezek nagysága szerint rangsoroltam. Más eljárást, a teljes álló népességhez való viszonyítást kellett alkalmazni 1869–1871-ben, mivel az 1869. évi népszámlálás nyomán nem került közlésre a házas népesség kerületi megoszlása. A kapott eredményeket még kiegészítettem Szél 1926–1928-as felméréseinek viszonyszámaival (ő szintén a teljes népességhez viszonyított). Összefoglalva ez látható az 1. táblázatban.

kerület	1869–1871	helyezés	1879–1881	helyezés	1888–1890	helyezés	1904–1906	helyezés	1926–1928	helyezés
I.	0,19	6	3,27	7	4,22	7	8,41	9	0,89	8
II.	0,04	8	4,32	5	4,47	6	13,28	6	1,26	6
III.	0,27	3	1,54	9	1,54	9	9,06	8	0,76	9
IV.	0,44	1	16,23	1	14,87	1	26,77	1	1,48	3
V.	0,32	2	6,36	3	7,04	3	12,45	7	1,39	5
VI.	0,26	4	6,85	2	7,18	2	16,83	3	1,57	1
VII.	-	-	5,45	4	6,89	4	20,00	2	1,5	2
VIII.	0,24	5	3,72	6	5,02	5	16,49	4	1,47	4
IX.	0,05	7	2,19	8	4,02	8	13,39	5	1,11	7
X.	0,00	9	1,34	10	0,59	10	7,63	10	0,65	10

1. A budapesti válóperes felek ismert fővárosi lakcímeinek 1000 házas nőre eső száma kerületenként, és az egyes kerületek eszerint képzett rangsora (1869–1871-ben, és 1926–1928-ban 1000 lélekre eső válások száma, és az eszerinti kerületi rangsor)¹⁹

Még mielőtt rátérnék a táblázat értékelésére, ismételten hangsúlyozni kell, hogy az abban megjelenített viszonyszámokat – Szél adatsorának kivételével – nem szabad „válási (válóperes) rátaként” kezelni, hiszen a ténylegesen Budapesten élő pereskedők pontos számáról, és kerületi megoszlásáról nincs adat (nem beszélve arról, hogy Széltől eltérően, három éves átlag helyett, valamennyi válóperes szereplőt figyelembe vettem). Ugyancsak vigyázni kell az egyes időmetszetek eredményeinek összevetésével, mert a különböző minták reprezentativitása eltérő. Az 1879–1881-es, illetve az 1888–1890-es minták szerkezete ráadásul – a korábban elmondottak értelmében – utólagos korrekcióra szorul, amennyiben a zsidók által sűrűbben lakott kerületek (V., VI., VII.) viszonyszámait mindenképpen felfelé kell módosítani.

A táblázat tanúsága szerint, ha a mind közül a legbizonytalanabb reprezentativitású legkorábbi időmetszetet nem tekintjük, jelentős elmozdulásokat csak a századforduló környékén lehet kimutatni. A legnagyobb válási gyakoriságot a vizsgált korszakban mindvégig a pesti Belváros (IV. kerület) produkálta. Emellett szintén kiemelkedő volt a Teréz- és Erzsébetváros (VI., VII. kerület), továbbá, – legalábbis a 19. század végéig –, a Lipótváros (V. kerület) rátája. A rangsor végéről nézve ugyancsak folyamatosan konstatálhatjuk Óbuda és Újlak (III. kerület), valamint különösképpen Kőbánya (X. kerület) lakóinak gyenge válási hajlandóságát. A 20. század elejére azonban, ami a „középmezőnyt” illeti, kisebbfajta átrendeződés mutatkozik. Az egyik oldalon a József- és Ferencváros (VIII., IX. kerület) „felzárkózásának” lehetünk

tanúi. A legtöbb helyet a rangsorban a Józsefváros lépte előre, amelynek a korszak kezdetén gyanítható válási rátája még a budai kerületekéhez állt közel, a századelőn viszont már a Terézvároséval vetekedett. Ezzel szemben az e téren korábban nagyon is aktív lipótvárosi házaspárok a 20. század elején már egyértelműen a képzeletbeli „középmezőny” végén találhatóak. A budai oldalon szintén fontos változás, hogy a korábban egymáshoz közelítő rátát produkáló, a Vár, a Tabán, és a Krisztinaváros alkotta I. kerület, illetve a Vizivárosból, és az Országútból álló II. kerület útjai e tekintetben szétváltak: míg előbbi válási gyakorisága Óbuda-Újlakéhoz hasonult, utóbbié a „szolidabb” pesti kerületekéhez közelített.

Nem tanulságok nélkül való megnézni a vizsgált korszakon túllépő következő két évtized fejleményeit. 1926–1928-ban a Belváros már korántsem játszott e téren olyan kiemelkedő szerepet, mint a 19. században: a Teréz- és Erzsébetvárosban élő házaspárok válási gyakorisága ekkor már egyértelműen meghaladta az egykori *city*-ét. Egyebekben meggyőződhetünk arról, hogy a századforduló környékére tehető, fentebb konstatált elmozdulások többnyire korántsem pillanatnyi változásnak, a véletlen művének tulajdoníthatók: a Józsefváros „előretörése”, a jobboldalon pedig a II. kerület kiválása, s az I. kerület visszaesése tartósnak bizonyult. Ami viszont korábban nem tartós, csupán időleges változásnak tekinthető: a Ferencváros századelős helyezéshöz képest némileg visszaszorult, illetve a Lipótváros megint előrébb lépett.

A változásokat kétségtelenül könnyebb megállapítani, mint magyarázni. A Szél által forszírozott szembeállítás, amely „gazdagként” és „szegényként” osztályozta (személyesítette meg) a fővárosi kerületeket, annak a belátásnak adott térbeli dimenziót, miszerint a válás használói között felülreprezentáltak voltak a „középosztályhoz” sorolható házaspárok.²⁰ Ez korszakunkra fokozottabban érvényes, mindazonáltal a dichotómia magyarázó ereje felettébb kérdéses.

A 19. század végétől, különösen a házassági törvény bevezetése után, Budapesten világosan kitapintható a válás demokratizálódása, azaz a korábban meglehetősen exkluzív jogintézmény használói növekvő számban és arányban kerültek ki az alsóbb néprétegekből (munkások, kereskedő-, és iparossegédek, altisztek, szolgák). Így a „gazdagnak” még a sztereotípiák szintjén sem nevezhető József- és Ferencváros házaspárainak századforduló körül egyre erősödő válási hajlandósága mögött, – amely átformálta a kerületek közötti „rangsort” –, jórészt éppen eme társadalmi (foglalkozási) csoportok növekvő aktivitása állt.

A legjobban megragadható 19. század végi, 20. század eleji változások kapcsán kézenfekvő az időközben végrehajtott jogi reformra hivatkozni. Az 1895 őszi életbe lépő házassági törvény azzal, hogy a katolikus polgárok előtt is megnyitotta a jogintézményt, valóban ösztönözhetette a túlnyomórészt katolikus lakosságú kerületek aktivitását, és általában véve csökkentette a 19. században még kirívó területi különbségeket. Ebbe az összefüggésbe lenne illeszthető a József- és Ferencvárosban élők válási gyakoriságának látványos növekedése. E hipotézist azonban kevésbé támasztja alá az, ami Budán látható, és ami egyébiránt megkérdőjelezi, hogy lehet-e a vizsgált jelenséggel kapcsolatban minden további nélkül, csupán „Budáról” beszélni. A III. kerület megelőző passzivitásának oldódása ugyan még magyarázható volna a jogi változásokkal, az I. kerület „lecsúszása” azonban e tekintetben váratlan fejleményt képez.

A korábbi korszakot illetően hivatkozhatunk a zsidó városlakók – fentebb már

említett – kiemelkedő válási rátájára is. A táblázatban szereplő viszonyszámok rendszerint ugyanis magasabbak azokban a városrészekben, ahol jelentős arányban éltek zsidó vallásúak: ilyen a Lipót-, főként pedig a Teréz-, és Erzsébetváros. Az a „felfelé ívelő” pálya, amelyet ebben a vonatkozásban – nem mellesleg, a zsidó házások számára kedvezőtlen jogi változástól függetlenül – a felekezet legerősebb koncentrációját mutató VI. és VII. kerület járt be, megerősítheti a feltételezett összefüggést. Ezt sem lehet azonban szabályként prezentálni, hiszen egyrészt a Belváros lakóinak korabeli mércével mérve rendkívüli aktivitása alapvetően nem ehhez a tényezőhöz köthető, másrészt a Lipótváros válási népmozgalmának „lanyhulása” e keretben nem nagyon magyarázható.

Végezetül számolhatunk, mint Budával kapcsolatban tettük, az urbanizáció városrészenként eltérő ütemével. Amint láttuk, a válások leginkább, hosszabb távon, azokban a kerületekben kaptak lábra, amelyek népességgyarapodása a leggyorsabb volt. Ebben a kontextusban a Teréz- és Erzsébetváros „kiemelkedése” nem csupán a zsidó népesség magas részarányával magyarázható, s más értelmet nyerne a József-, és részben a Ferencváros „felzárkózása” is. Jó volna persze másfajta mutatókat, eljárásokat is kidolgozni, hiszen a népességszám növekedésének üteme csak az urbanizáció egyik vetületét villantja fel. A leggyorsabban benépesülő Kőbánya területén válás relatíve, a közeledő tendencia ellenére, mindvégig ritkán fordult elő. A Belváros e téren aktív lakossága éppenséggel mindvégig stagnált, sőt csökkent, s a II. kerület relatíve, a másik két budai kerülethez képest, magas válási gyakorisága mögé sem állítható rapid népességgyarapodás.

A VÁLÁSOK TERÜLETI MINTÁZATAI

Szél Tivadar előbbieken követett elemzésének egyik alapvető hiányossága, hogy az általa eszközölt vizsgálat léptéke nem tette lehetővé koncepciója alátámasztását. Valóban, a kerületi bontás inkább el-, semmint felfedi a változások lényegét, amely nem egyszerűen a válások számszerű gyarapodásában, sokkal inkább területi kiterjedésében jelölhető meg. Így ha kerületek helyett nagyvárosi övezeteket vizsgálunk, máris jobban nyomon követhető a jelzett folyamat. Ennek megfelelően a különböző időmetszetekben rendelkezésre álló pesti lakcímeket, a városmagot képező IV. kerületen kívül, a Nagykörúton innen és túl eső városrész szerint csoportosítottam (Budán hasonló bontás részben kivihetetlennek, részben – a korábbi elemzés nyomán – feleslegesnek tűnt). Az eredményeket a 2. táblázat szemlélteti.

	1869–1871	%	1879–1881	%	1888–1890	%	1904–1906	%
Belváros (IV. kerület)	11	22,92%	65	24,25%	61	14,49%	90	5,88%
V–IX. kerület körúton belül	29	60,42%	143	53,35%	221	52,49%	428	28 %
Nagykörúton kívüli városrészek	8	16,67%	60	22,38%	139	33,02%	1011	66,12%

2. Az egyes pesti övezetekben található válóperes felek száma és a megfelelő időmetszetekben egymáshoz viszonyított aránya

Ebben az összevetésben is kitűnik, hogy a szűkebb városmag, azaz a Belváros pereskedő lakóinak súlya rohamosan csökkent, egyre inkább közelítve a IV. kerületi pesti népességen belüli arányához (1881: 10%, 1891: 7%, 1906: 4%).²¹ Hasonlóképpen alakult a Kis- és Nagykörút között fekvő városrészek szerepe. A 19. században az ismert lakcímmel bíró budapesti válóperes felek stabilan több mint fele élt ebben az övezetben (a legkorábbi kiugró hányad alighanem a zsidó válóperek korabeli gyakoribb előfordulásának tulajdonítható), a századforduló nyomán azonban

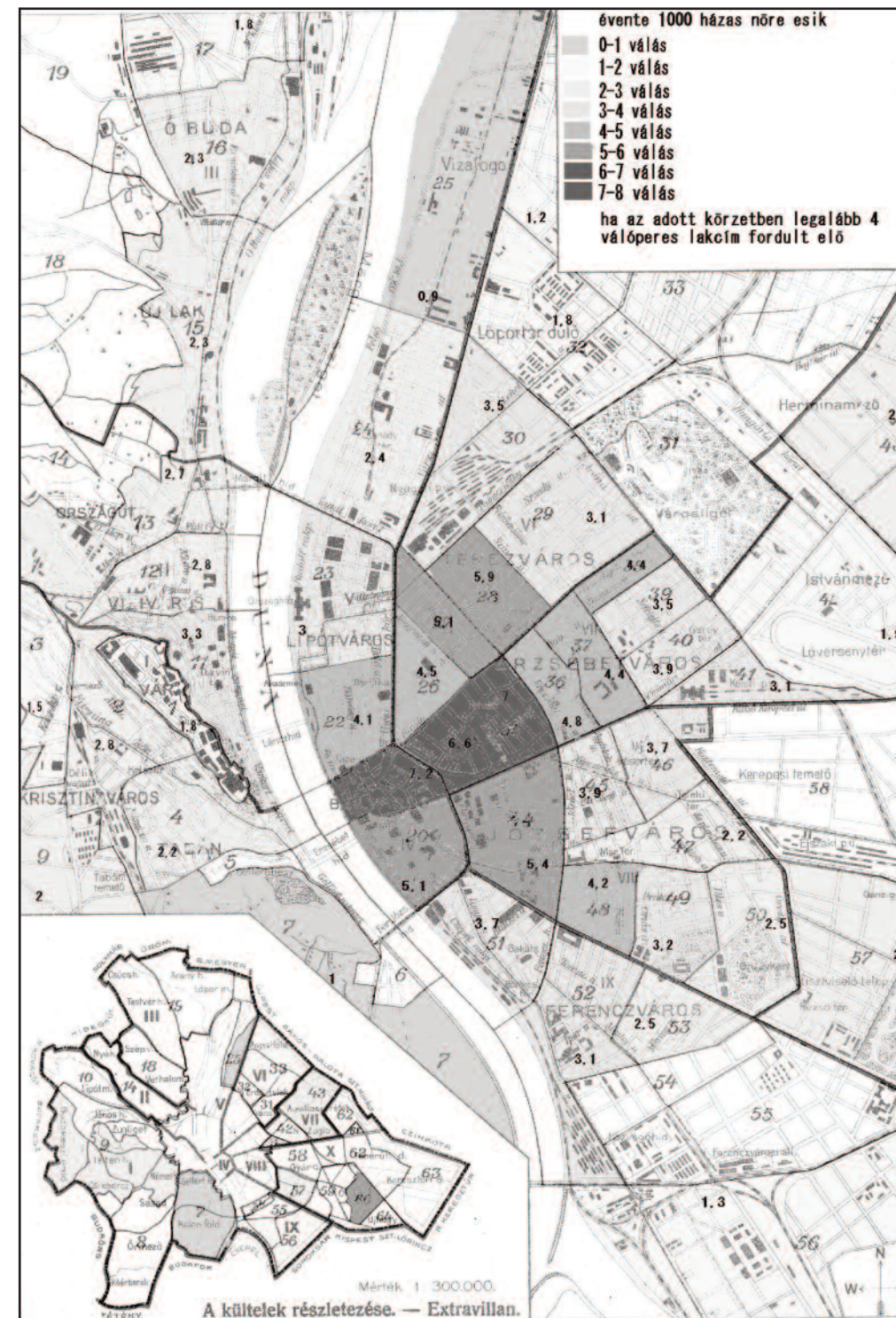
ez az arány közel egynegyedre zsugorodott, ugyancsak az itt lakók balparti népességen belüli súlya (1891: 43%, 1906: 23%) felé tendálva.²² Az abszolút számokból, bár az egyes időmetszetek effajta összevetésével óvatosan kell bánni, érzékelhető, hogy a százalékos érték visszaesése ellenére a válások növekedése nem torpant meg. A magyarázatot sokkal inkább a Nagykörúton kívüli övezet súlyának 1888–1890 és 1904–1906 közötti megduplázódásában találjuk. A pesti pereskedők csoportjában elért 66%-os arány a népességen belüli 73%-os (avagy a házasság népségen belüli magasabb, 76 %-os hányadot) csak megközelíteni tudta, de a korábbi aránypárhoz (pereskedők: 33 %-pesti népesség: 50%) képest a változás kétségtelenül óriási volt.²³ A 20. század elején mindenesetre már a főváros olyan részein találunk nagy, vagy viszonylag jelentős számban válóperes feleket, amelyek két-három évtizeddel korábban még ritkán lakottak, vagy csaknem néptelenek voltak! Közlebről feltűnő a lakcímelek századeleji sűrűsége az V. kerület Lipót körúton kívüli negyedeiben; még inkább a VI. kerület Teréz körúton túl, a Nyugati-pályaudvarhoz közel, valamint a vasútvonal másik oldalára eső, a Váci út által határolt népszámlálási körzeteiben; a VII. kerület közvetlenül az Erzsébet körútnál fekvő, továbbá a Keleti-pályaudvar közelében, az Aréna úttól a Rottenbiller utcáig terjedő részében (de az egykori külterületeken is); a VIII. kerület egyes József körúton kívüli körzeteiben; ugyanígy a IX. kerület Ferenc körúton túli, korábban szinte „láthatatlan” negyedeiben.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a jelenség vonatkozásában tetten ért korábbi éles területi egyenlőtlenségek teljesen eltűntek volna. A balparti nagyvárosi övezeteken belül, az egyes városnegyedek között továbbra is számottevő különbségek lehetnek. Ekként a válóperes lakcímelek előfordulásának gyakoriságát illető impressziók a kisebb városrészek vonatkozásában nagyon is félrevezetőek lehetnek, hiszen egy-egy környék népsűrűsége, a házasság népségen belüli aránya annak idején rendkívül eltérő lehetett. Válási rátákat (tisztított válási arányszámokat) megbecsülni viszont csak a legkésőbbi időmetszetben (1904–1906) vagyunk képesek, amikor mind a válások, mind a kisebb népszámlálási körzetekben élő házasság népségen belüli pontos számát ismerjük. Magam a hivatalos statisztikában szereplő 1905–1907. évi budapesti válások hároméves átlagát alapul véve, az összes esetszámot (illetve annak 70 %-át, mivel a minta alapján nyert tapasztalataim szerint mintegy 30 % volt a válóper megindításakor már nem Budapesten élő házastársak aránya) az 1904–1906. évi válóperes minta területi megoszlása alapján az 1906. évi fővárosi népszámlálás körzeteihez rendelve, illetőleg a házasság népségen belüli nagyságához viszonyítva számítottam körzeti válási rátákat. Az így kapott eredményeket a tanulmányhoz csatolt térképmelléklet teszi szemléletessé.

Ez tehát egyfajta „pillanatfelvételnként”, a fentebb, nagy vonalakban kitapintott folyamatok – a vizsgált korszak tekintetében – végeredményeként fogható fel.

Az 1905–1907. évi válások kalkulált területi megoszlása alapján számolt (évi átlagos) válási ráta általában véve kiemelkedő volt a *city* területén (inkább a Belváros, s kevésbé a Lipótváros legbelső körzetét érintően), a Teréz-, az Erzsébet-, és a Józsefváros városmaghoz közel fekvő, illetőleg a Teréz- és Erzsébetváros Nagykörúton kívül elterülő negyedeiben. Megjegyzendő, hogy Kőbánya központja valószínűleg – a bizonytalanságot a népszámlálási körzeteknek a publikált korabeli térképen nehezen kivehető határai okozzák – ugyancsak meglepően magas válási gyakoriságot produkált. Az előbb tárgyalt városrészekétől elmaradva, de a ráta még mindig magas volt a Lipót körúton belül; a Nyugati pályaudvarnál a Váci út mentén; az Aréna útig terjedő negyedekben; a József körúton kívül, a Kerepesi (Rákóczi), valamint az Üllői út mentén fekvő körzetekben; a Ferenc körút két oldalán. A Duna jobbpartján csak a Alsó-Vizivárosban találunk ezekhez fogható rátát. Ezzel szemben Buda, és a külterületek általában véve – már ahol értékelhető eredmények birtokában vagyunk – jelentősen gyengébb válási hajlandóságát konstatálhatjuk. Kifejezetten alacsonyak az arányszámok a jobbparti külterületeken; a Lipótváros külső, Dráva utcán túli; illetve a Terézváros Váci út másik oldalán elterülő részében (az Aréna úton túli Angyalföldön); az Erzsébetváros Aréna úton kívül fekvő, istvánmezei negyedében; végül a Külső-Ferencvárosban.

Már a körülményes leírásból is látható, hogy a budapesti válások területi mintázatait nem lehet olyan szimpla képletekre, mint a „gazdag”-„szegény” dichotómia visszavezetni. A századelős arányszámok ugyan még mindig a Belváros, és a Nagykörúton belüli – ha tetszik: „gazdag” – övezet relatív „fölényét” mutatják, magam azonban inkább a (sajnos csak nagy vonalakban felrajzolható) időbeli elmozdulások jelentőségét hangsúlyoznám. A vizsgálatok e tekintetben még inkább megerősítik a korábban elmondottakat, amennyiben a legdinamikusabb növekedést a város Nagykörút menti, illetőleg azon túli övezete mutatta, miközben a régi központi városrészek súlya egyértelműen csökkent. Ezzel szemben óvatosan felvethető egy másik megközelítés, amely leginkább a kerületi megoszlások vizsgálatánál körvonalazott „urbanizációs hipotézishez” áll közel. A fentebb vázolt változások és a századeleji ráták láttán ugyanis határozottan az a benyomásunk, hogy a válási gyakoriság nagyobbak mutatkozik ott, ahol élénkebb volt a forgalom, és sűrűbbek lehettek a városlakók érintkezései is. Legalábbis feltűnő, hogy a századeleji – a saját környezetéhez képest – mennyire jelentőssé vált a pereskedők két nagy pesti, eredetileg a város peremén elhelyezkedő vasúti csomópont (Nyugati-, és Keleti-pályaudvar) környékén, valamint a Nagykörút mentén (legalábbis annak a Teréz körúttól József körútig terjedő részén) kimutatható száma, és nyilvánvalóan aránya is.

A heterogén városi tér mindenestre nem passzív szereplő, azaz nem egyszerűen olyan dimenzióját kínálja fel a jelenségnek, amelyen keresztül ismételt kimutatható a hagyományosan vizsgált tényezők (demográfiai adottságok, felekezeti összetétel, társadalmi rétegződés) hatása, hanem a válásokat ösztönző (vagy visszafogó) független változóként vehető számba. Ilyen megfontolásból érdemes még tovább menni, és megnézni, hogy ezzel összefüggésben mennyire játszott szerepet az egyes kerületekben, nagyvárosi övezetekben, illetőleg népszámlálási körzeteken belül élők válási gyakoriságát kétségtelenül befolyásoló vallási hovatartozás, és a szociális pozíció (foglalkozási hierarchiában elfoglalt hely).

Az osztályozás egyértelműsége miatt technikailag könnyebb mérlegelni a konfeszionalitás és a városi tér kölcsönhatását. A vizsgált jelenség vonatkozásában két budapesti felekezet tekinthető megkerülhetetlennek: az egyik a lakosság abszolút többségét alkotó római katolikus, a másik a válóperes felek ugyancsak számottevő hányadát – 1896 előtt 40 %-át, 1895 után több mint 30 %-át – adó izraelita. (A protestánsok kisebb súlya, a csoport felekezeti tagoltsága, területi szórtsága, illetőleg a katolikusokkal kötött vegyes házasságok magas aránya nem teszi lehetővé megalapozott következtetések levonását.) Hozzá kell tenni, hogy mintánk minősége ebből a szempontból is egyenletlen, nem csak a katolikusok 19. századi, többször említett felülreprezentáltsága miatt, hanem azért is, mert 1895 után a válóperes ítéletek nem tartották fontosnak rögzíteni a házastársak vallását (1896 előtt ezt lényegében minden esetben megtették). Így az 1904–1906-os időmetszetben jórészt csak azon pereskedők felekezeti hovatartozása ismert, akik annak idején Budapesten kötöttek házasságot (a fővárosban tartott esküvők matrikuláit ugyanis a kutatások során mindig visszakerestük). A vizsgálatnál viszonyítási alapként, ahol lehetett, az 1870-es, 1881-es, és az 1891-es országos, valamint az 1906-os fővárosi népszámlálásnak a különböző hitfelekezetekhez tartozók területi megoszlására vonatkozóan publikált adatait használtuk.²⁴

Számításaink szerint a legkorábbi időmetszetben, 1869–1871-ben válóperet folytató pest-budai (jobbára persze: kitért) katolikus felek ismert lakcímeinek 29%-a koncentráldott a Belvárosban, holott 1870-ben a pesti oldal katolikus lakosságának is csak 13%-a élt itt.²⁵ Az arány tartósnak bizonyult (30%), miközben 1881-ben a katolikus népesség mindössze 7%-a lakott a városmagban.²⁶ Ehhez képest a többi kerület – a szintén ide sorolható budaiakról már külön szoltunk – katolikus válási gyakorisága messze vagy kisebb mértékben, de minden esetben elmaradt a katolikus népesség belüli aránytól. Ugyanekkor a fővárosi zsidósághoz tartozó pereskedők ismert lakcímeinek eloszlása sem 1869–1871-ben, sem 1879–1881-ben nem mutat hasonló koncentrációt a saját népességhez képest, sőt az kerületi léptékben általában véve, leszámítva talán a Belvárost, egyenletesnek minősíthető.

A vizsgált korszak második felében tartott népszámlálások már finomabb viszonyításra adnak módot. A 3. táblázaton a korabeli népszámlálások nagyobb területi egységei szerint lehet megnézni a katolikus és izraelita válóperes szereplők, illetve a házasság megoszlásait. (Korábban ezt nem lehet megtenni: 1869–1871-ben az

	római katolikus				izraelita							
	1888-1890	1891	1904-1906	1906	1888-1890	1891	1904-1906	1906				
	fő	%	házas népesség (%)	fő	%	házas nők (%)	fő	%	házas nők (%)			
I.b	14	6,14%	7,04%	24	3,97%	5,62%	4	2,56%	1,50%	4	0,98%	1,14%
Ik	0	0,00%	1,62%	6	0,99%	2,92%	0	0,00%	0,35%	2	0,49%	0,60%
II.b	18	7,89%	7,43%	36	5,96%	5,90%	1	0,64%	1,33%	4	0,98%	1,34%
II.k	0	0,00%	0,12%	1	0,17%	0,44%	0	0,00%	0,00%	0	0,00%	0,07%
III.b	4	1,75%	6,77%	29	4,80%	5,86%	3	1,92%	4,07%	10	2,44%	2,48%
III.k	0	0,00%	0,32%	2	0,33%	0,98%	0	0,00%	0,02%	1	0,24%	0,07%
IV.	35	15,35%	5,94%	28	4,64%	3,79%	16	10,26%	3,68%	17	4,15%	2,30%
V.b	15	6,58%	5,73%	36	5,96%	5,34%	19	12,18%	11,61%	31	7,57%	8,34%
V.k	0	0,00%	0,83%	3	0,50%	1,59%	0	0,00%	0,17%	1	0,24%	0,39%
VI.A	14	6,14%	4,13%	17	2,81%	3,23%	31	19,87%	19,38%	61	14,91%	10,57%
VI.B	24	10,53%	8,52%	66	10,93%	7,81%	18	11,54%	10,29%	62	15,16%	14,93%
VI.k	2	0,88%	2,03%	17	2,81%	5,05%	0	0,00%	0,56%	1	0,24%	1,79%
VII.A	18	7,89%	4,22%	32	5,30%	2,99%	39	25,00%	18,72%	57	13,94%	12,44%
VII.B	19	8,33%	7,61%	76	12,58%	10,21%	5	3,21%	11,39%	83	20,29%	21,32%
VII.k	1	0,44%	2,62%	19	3,15%	3,88%	3	1,92%	0,92%	5	1,22%	2,22%
VIII.A	27	11,84%	5,04%	29	4,80%	3,64%	5	3,21%	2,13%	17	4,16%	1,93%
VIII.B	8	3,51%	8,04%	44	7,28%	7,48%	7	4,49%	7,72%	26	6,36%	9,91%
VIII.C	10	4,39%	7,30%	51	8,44%	7,54%	2	1,28%	1,94%	9	2,20%	2,39%
IX.b	18	7,89%	9,20%	62	10,26%	9,14%	2	1,28%	2,85%	15	3,67%	4,16%
IX.k	0	0,00%	0,69%	2	0,33%	1,25%	1	0,64%	0,36%	1	0,24%	0,51%
X.	1	0,44%	4,81%	24	3,97%	5,34%	0	0,00%	1,01%	2	0,49%	1,09%

3. Az ismert fővárosi lakcímmel rendelkező római katolikus, és izraelita válóperes felek száma és aránya kerületrészenként, a házasság (1891), illetve a házasság nők (1906) megfelelő eloszlásával párhuzamba állítva.²⁷

esetszámok is kicsik; 1879–1881-ben pedig a népszámlálási eredmények csak kerületi bontásban kerültek közlésre.)

Összességében véve a római katolikus vallású válóperes felek budapesti eloszlása egyre inkább közelített a saját (házas) népesség megoszlásához. Különösen látványos a katolikus pereskedők korábbi belvárosi koncentrációja oldódásának felgyorsulása: az 1879–1881-ben mért 30%-hoz képest, 1888–1890-ben már csak 15%-uk, 1904–1906-ban mindössze 6%-uk élt a IV. kerületben (szemben a népesség előbb 6, s a házasság utóbb 4%-ával). A táblázatból az is világossá válik, hogy korábban nem egyedül a belvárosi katolikusok válási gyakorisága volt nagyon magas, de az egyes pesti kerületek belső és külső negyedeiben élő hívek jogi viselkedése (válóperes aktivitása) is jelentősen – a Józsefváros esetében egyenesen kirívó módon – különbözött. Ezek a differenciák a századelőre ugyancsak mérséklődtek. Nagyon gyenge válási aktivitást mindkét időmetszetben a külterületek házasság megoszlása mutat. Emellett kiemelendő, hogy miközben 1888–1890-ben még Óbuda belterületén, a Külső-Józsefvárosban, és Kőbányán, addig 1904–1906-ban már csak az I. kerületben találunk feltűnően alacsony arányszámot.

Ezzel szemben a zsidó pereskedők esetében nem tapintható ki efféle „tendencia”. Nagy általánosságban ugyan elmondható, hogy a válóper részesévé váló zsidó házastársak is ott éltek sűrűbben, ahol katolikus sorstársaik, azonban pontosabb eloszlásuk, illetve annak változása, nem egykönnyen foglalható össze. Belvárosi koncentráció-

juk, hasonlóan a katolikusokéhoz, 1888–1890-ben már bizonyíthatóan jelentős volt, de a százalékos értékek csökkenése mellett, később is az maradt. Az Erzsébet, illetve a Józsefváros belső és külső részében élő zsidó pereskedők válási hajlandósága 1888–1890-ben látványosan különbözött, de míg az előbbi vonatkozásban a századelőre lényegében eltűnt, a VIII. kerületben megmaradt. Efféle területi differencia a terézvárosi zsidóság esetében egyébként sem a 19. század végén, sem a 20. század elején nem látható, bár utóbb a kerület Nagykörúton belüli részének súlya kétségtelenül megnőtt.

A válások gyakorisága szempontjából tehát elsősorban a 19. században nem lehetett közömbös, hogy az adott házaspár a város mely részében élt, különösképpen ha római katolikusokról volt szó. Azok a „deviánsok”, akik a házasság szentségét tételező hitelvek, és a felmerülő házassági konfliktusok rendezésének hagyományos módzatai ellenére áttértek és bontópert forszíroztak (illetőleg, kisebb részt, akik akarataik ellenére, a házasság kötelékéhez való ragaszkodásuk dacára, keveredtek abba), főként a Belvárosban, vagy a szomszédos kerületek Nagykörútig terjedő részében tömörültek. Később, a házassági törvény bevezetése után, e tényező már kevésbé tűnik meghatározónak, habár a Nagykörúton belüli körzetekben rendszerint mindkét felekezethez tartozók pereskedési kedve élénkebb maradt. Hangsúlyozni kell azonban, hogy míg a katolikusoknál megragadható bizonyos szabályszerűség, a zsidó válások annál kiszámíthatatlanabban alakultak. E megközelítésben mindenesetre lehetetlen eldönteni, hogy a zsidó házaspárok tágabb és szűkebb lakóhelyi környezete milyen szerepet játszott ezt illetően.

Persze felvetődhet a kérdés, hogy a feltárt, s a jellemzően 19. századi, felekezeti sajátosságok által színezett lakóhelyi mintázat nem inkább a válás jellegzetes szociális bázisával, közelebről pedig mégis csak a Szél Tivadar által kiemelt, területileg megragadható társadalmi különbségekkel („gazdag” belvárosi negyedek *versus* „szegény” külterületek) magyarázható-e. A válaszadás kétségtelenül nem könnyű. A válóperes iratokból a társadalmi pozíció meghatározásához tömegesen csak az előforduló foglalkozás-megnevezések nyújtanak támpontot, amelyek a vagyoni-jövedelmi viszonyokról legfeljebb áttételesen tájékoztathatnak. Másrészt, ha a foglalkozási megnevezéseket kategóriákba rendezzük, csupán a pereskedők csoportjáról tehetünk megalapozott állításokat, és az eredményeket az osztályozás eltérő módja miatt csak hozzávetőlegesen lehet összehasonlítani a vizsgált területi egységek népességének hasonló megoszlásával. – Nem is beszélve arról, hogy budapesti foglalkozásstatistika legfeljebb kerületi bontásban áll rendelkezésre.

Kerületenként, az esetszámok miatt, csak az utolsó időmetszetben (1904–1906) érdemes vizsgálni az ismert budapesti címmel rendelkező válóperes felek (férjek) foglalkozásszerkezetét.

A többé-kevésbé közismert kerületi foglalkozásszerkezetek sajátos tükröződését leszámítva, azt állapíthatjuk meg, hogy a jelenség szociális arculata alapvetően nem mutat nagy területi különbségeket, legfeljebb ott, ahol kevés válóperes kezdeményeztek. Ekként ilyen vonatkozásban kifejezetten „szegényként” csak Kőbánya és Óbuda jellemezhető, ahol az iparos-, és kereskedőségek, az „egyéb iparosok”, az altisztek, szolgák, és a munkások hányada a pereskedő férjek körében kiemelkedően magas

volt (62%, illetőleg 60%). Egyik kerületről sem, beleértve a pesti Belvárost is, jelenthető ki azonban, hogy azt „gazdag” válóperes felek dominálták volna. A legvalószínűbben ide utalható kategóriák – földbirtokosok, önálló iparosok, és kereskedők, állami és fővárosi tisztviselők, ügyvédek, orvosok, tanárok, egyéb értelmiségiek – aránya csak a II. kerületben nevezhető kiugrónak (37%), és a IV. kerületben valamennyire magasnak (31%), ahhoz képest, hogy ugyanaz más kerületekben 30% alatt maradt.

A századelős időmetszet már egy a korábbiaktól élesen elütő szituációt tükröz, így mindenképpen meg kell nézni, hogyan alakult mindez időben. Ezúttal, mivel a 19. században viszonylag kevés esettel van dolgunk, durvább bontásban, megint pesti övezetenként vizsgáljuk meg a fentiek szerint „gazdagként”, illetve „szegényként” jellemzett pereskedők eloszlását (4. táblázat), amit a válóperes csoport egészének megoszlásával (vö. 2. táblázattal) összevetve értékelünk.

VÁROSRESZ	1879–88†				1888–1890				1904–1906			
	Gazdag	%	Szegény	%	Gazdag	%	Szegény	%	Gazdag	%	Szegény	%
Belváros (IV. kerület)	20	30,77%	10	23,81%	26	24,30%	10	17,54%	12	5,83%	16	4,51%
V–IX. kerület körúton belül	35	53,85%	21	50,00%	48	44,86%	25	43,86%	74	35,92%	67	18,87%
Nagykörúton kívüli városrészek	10	15,38%	11	26,19%	33	30,84%	22	38,60%	120	58,25%	272	76,62%

4. A „gazdag” és „szegény” válóperes felek (férjek) számszerű és százalékos eloszlása pesti városi övezetenként az egyes időmetszetekben.

A „szegények” alulreprezentáltsága eszerint a Nagykörúton belüli pesti övezetben, különösen a századforduló körüli két időmetszetben tartható jelentősnek. A Belvárosban meglepő módon arányosan, a körúton túli városrészben pedig cseppet sem meglepő módon, nagyobb súllyal voltak jelen a válóperes folytatók között. A „gazdagok” a 19. századi időmetszetekben a Belvárosban koncentráálódtak. A századelőre azonban ez a súly eltűnt: a megfelelő foglalkozási kategóriákba sorolt pereskedők már egyértelműen a körúton belüli övezetben fordultak elő gyakrabban (a látszólagos változást persze részben a zsidó lakcímek jelzett hiányainak eltűnése is eredményezheti).

A római katolikusok korai belvárosi tömörülése – visszatérve az eredetileg felvetett kérdésre – mindenesetre nem csupán az egyházhoz tartozó (a perindítás előtt tartozott) „gazdagok” lakóhelyi szegregációja számlájára írható: igaz, 1879–1881-ben és 1888–1890-ben együttvéve, azok lakcímeinek 31%-a található a IV. kerületben (az összes „gazdag” válóperes fél 28%-ához képest), de a „szegény” katolikusok jelentős része, 28%-a is itt lakott (ezt az összes „szegény” pereskedő belvárosi 20%-ához mérhetjük). Vagyis a városmag 19. századi római katolikus válóperes szereplői között „gazdagok” és „szegények” szép számmal és komoly súllyal, egyaránt előfordultak.

A kellelénél talán hosszabbra nyúlt elemzés veleje, hogy a válási gyakoriság területi különbségeinél, bár nyilvánvalóan szerepet játszott, biztosan nem alkalmas magyarázatként pusztán a „gazdag” és „szegény” megosztást felkínálni. Ezt legfel-

jobb csak olyan, a nagyvárosba lassan beolvadó egykori „falusias” települések esetében lehetne kiemelni, mint Kőbánya és Óbuda, ahol a pereskedők döntő többsége valóban relatíve „szegénynek” tartható. Ellenben, akár a kerületi megoszlást nézzük, akár nagyvárosi övezeteket vizsgálunk, végső soron az látszik, hogy a „gazdag” és a „szegény” pereskedők az arányok eltolódásával együtt is, egymás mellett éltek.

ÖSSZEFOGLALÁS

A legfontosabb kérdés, amire a források szabta korlátok között válaszolni próbáltunk, az volt, hogy mire vezethetők vissza a budapesti válási gyakoriság kapcsán a már Szél Tivadar által, a két világháború között (kerületi léptékben) konstatált területi egyenlőtlenségek. Az alkalmazott időmetszetekből először is kiderült, hogy a szóban forgó egyenlőtlenségek időben eltérő mintázatokban öltöttek alakot. A jobbparti városfél lakói, ha a válóperes szereplők egész csoportját vagy csak a domináns római katolikusok eloszlását tekintjük, mindvégig kisebb válási hajlandóságról tettek tanúbizonyosságot, mint a pestiek. Ugyanakkor a 20. század elejéig a két oldal közötti aktivitásbeli differencia észrevehetően csökkent. Ha az egyes kerületeket nézzük, kérdésessé válik, lehet-e minden további nélkül „budai válásokról” beszélni, hiszen a viszonylagos, pesti szinthez közelítő válóperes aktivitásával tüntető II. kerület, az ilyen értelemben „lecsúszó” I. kerület, illetve a századforduló táján „felemelkedő” III. kerület között jelentős különbségek tárhatók fel. A balparton, a képzeletbeli rangsor viszonylagos stabilitása mellett, a századforduló környékén történt jelentős átrendeződés: közelebről a VIII., és – bár a két világháború közötti felmérésből úgy tűnik, ez a változás kevésbé bizonyult tartósnak – a IX. kerület magas válási gyakoriságot mutató városrészekhez való „felzárkózása” emelhető ki.

A válóperes felek (pesti) nagyvárosi övezetek szerinti eloszlásának vizsgálata egyértelművé tette, hogy a jelzett átrendeződés mögött alapvetően a válásoknak a 19–20. század fordulójára tehető területi kiterjedése állt, amit a Nagykörúton túl lakó pereskedők – a válóperes folytatók csoportján belüli, és a (házas) népességhez viszonyított – súlyának megugrásán keresztül ragadható meg. A századelőn, az egyes népszámlálási körzetekben „rekonstruált” válási ráták tanúsága szerint a jogi viselkedés szempontjából húzható határvonalat már nem annyira a városmag és a benépesülő új negyedek, mint inkább a terjeszkedő nagyváros és a peremterületek között képzelhetjük el. Így a korábban egyedülálló válási gyakoriságot produkáló belvárosi körzetek tisztított válási arányszáma már nem haladta meg jelentősen a többi, Nagykörúton belüli városrész mutatóját, illetőleg a Dráva utca-Aréna út-Köztemető út-Orczy út-Haller utca által határolt pesti területen is jelentős rátákat mértünk.

A kimutatott változások magyarázata kapcsán vitatható Szél Tivadar tézise, miszerint a válási gyakoriság területi különbségei mögött a „gazdag” és „szegény” kerületek eltérő aktivitása húzódik meg. Igaz, hogy a válóperes szereplők között felülreprezentáltak voltak a „középosztálybeliek”, akik nagyobb arányban éltek a főváros régi negyedeiben ennek dacára még a korai időszakban sem állapítható meg a különböző társadalmi rétegekhez (foglalkozási csoportokhoz) sorolható pereskedők határozott

lakóhelyi elkülönülése. – Leszámítva, hogy éppen a vizsgált korszak végén ment végbe a „szegény” rétegek válási népmozgalomba való látványos bekapcsolódása, amely a területi eloszlás jelzett átrendeződéséhez is hozzájárult. – Változó összetételben tehát, de a válóperes folytató férjek körében, akár a Belvárosban, akár a külső (Nagykörúton túli) kerületrészekben, mindvégig együtt találtunk „gazdagokat” és „szegényeket”.

Ezzel szemben a területi megoszlás szempontjából fontosabbnak tűnik a felekezeti tényező szerepe, elsősorban a 19. század végi jogi változásokat megelőző korszakban. A válási gyakoriság 19. századi területi különbségei részben a válások terén rendkívül aktív budapesti zsidóság Lipót-, Teréz-, és Erzsébetváros Nagykörúton belüli övezetében való koncentrációjával magyarázhatók. Emellett másik okként a házasság felbontására kevésbé kapható, de tömegénél fogva szintén jelentős – a főváros (házas) népességének nagy többségét lefedő – római katolikus egyház híveinek sajátos viselkedését tártuk fel. 1896 előtt a többnyire kitért római katolikus válóperes felek mindenekelőtt a pesti Belvárosban, továbbá a Teréz-, az Erzsébet-, és különösen a Józsefváros körúton belüli részében tömörültek, miközben Budán, és a Nagykörúton túli övezetben a saját felekezetéhez mérten is alacsony a válási hajlandóság. (Ezek az egyenlőtlenségek egyébként a katolikus válási gyakoriság országosan is mérhető nagyfokú területi különbségeivel állíthatók párhuzamba.)²⁸

Ugyanakkor világos, hogy „felekezeti tényezőként” nem tisztán a hittételeken alapuló különböző jogi tradíciók erejével kell számolnunk, de – prózaibb okként – a házassági jog felekezeti rendszeréből eredő jogi egyenlőtlenségek (procedurális nehézségek, vagy a későbbi fejleményekhez képest könnyebbségek) is alakították a válások 19. századi területi mintázatait. Erre enged következtetni, hogy az esélyegyenlőséget teremtő házassági törvénnyel a válóperes aktivitást illetően mind a fővárosi zsidóság és a római katolikusok közötti, mind a katolikus felekezeten belüli különbségek számottevően csökkentek. A válások területi eloszlása sokkal kiegyenlítettébb lett, köszönhetően annak, hogy a korábban passzivitásával tüntető Nagykörúton túli övezet túlnyomórészt katolikus – és jelentős részben, amint megállapítottuk, „szegény” – lakói a századforduló környékén növekvő számban és arányban adtak be válókeresetet.

Ennek fényében úgy tűnik, hogy a katolikus pereskedők 19. századi lakóhelyi koncentrációját alapvetően a házassági konfliktusok kezelésének-megoldásának eltérő populáris eszközei, a joghasználat különbségei okozták. (Ehhez kapcsolódóan érdekes lenne szintén térképre vinni, és a válásokéval összevetni, a szentszéki ágytől-asztaltól való elválasztások budapesti területi megoszlását is, ami azonban jelen pillanatban nem valósítható meg.)²⁹ A „gazdagok” és „szegények” imént tárgyalt együttes jelenléte ugyanakkor arra enged következtetni, hogy habár az 1896 előtt felmerülő procedurális akadályok (a kitérés kényszere, hosszas pereskedés, gyakran külön szentszéki processzus) kétségtelenül előbbieket hozták előnyös helyzetbe, a házasság felbontása mellett döntő férjek és feleségek mozgatórugóit illetően a „mimézis” szerepét is fontolóra kell venni. Magyarán: az előforduló válóperes esetek, a személyes példák a szűkebb és tágabb lakóhelyi környezetben sokakat követésre ösztönözhettek, függetlenül (vagy kevésbé függően) társadalmi helyzetüktől.

Nyilvánvalónak tűnik, de – ami „közismert”, nem biztos, hogy igaz is – akkurátusan a felekezetiességhez, vagy akár a társadalmi rétegződéshez képest is sokkal nehezebben, csak közvetett módon ragadható meg a válások elterjedésének összefüggése a vizsgált korszakban felgyorsuló városiasodással. A legvilágosabban az látszik, hogy míg a gyorsan terjeszkedő városban, illetve az idővel a Nagykörútig kitolódó város-magban élők válási gyakorisága magas vagy kiemelkedő volt, az eredendően rurális (az őstermelők magas arányát mutató), illetőleg az urbanizáció által kevésbé vagy csak később megérintett városrészek és a külterületek lakói, bármely felekezethez vagy társadalmi réteghez tartoztak is, jóval ritkábban, esetleg – a korai időszakban – lényegében egyáltalán nem folyamodtak a válás eszközeihez. A budai válások ritkasága, a népességyarapodás kerületi mértéke és a válások elterjedtsége közötti kapcsolat, valamint a válóperes felek századelős koncentrációja ugyancsak arra utal, hogy a városiasodás foka avagy a városiasodás üteme befolyásolta a házasság, és azon keresztül a jogi viselkedést, ami konkrétan a válási ráták nagyobb mértékében mutatkozott meg.

Végezetül ebben a hagyományos megközelítésben talán, bár hangsúlyozni igyekeztünk, kevésbé vált nyilvánvalóvá a városi tér szerepe. A megfogalmazható szabályszerűségeknek a különböző vizsgálati szinteken részben ellentmondó eredmények, a válások területi megoszlásának ilyen értelemben vett inkonzisztenciája, a mintázatok sokszínűsége mindenesetre arra figyelmeztet, hogy az alaposabb megértéshez „alá kell szállni”, vagyis a nagyvárosi mikrokozmoszban (utcák, háztömbök, szomszédság) zajló házassági konfliktusok aprólékosabb tanulmányozására is szükség lenne. A bevezetőben jelzett kedvezőtlen forrásadottságok ellenére erre már akad töredékességében is figyelemre méltó, követendő példa.³⁰ Jelen, korlátozottabb célt maga elé tűző tanulmány, reményeink szerint, ehhez nyújthat segítséget.

JEGYZETEK

1. *Phillips* 1988: 376–377. Egy kortárs magyar tanulmány a különbséget a városok „erkölcsi légköre” mellett, a megélhetés nehézségeinek, a felekezetek és etnikumok keveredésének (vegyes házasságok gyakoriságának) tulajdonítja: *Bud* 1911: 685–686.
2. A tradicionális családi gazdaságok felbomlásáról: *Phillips* 1988: 361–391.
3. A fővárosi válások számának és arányának alakulásáról részletesebben: *Nagy* 2008.
4. *Szél* 1935: 315–317., illetve XXII. térkép. Ugyanő az 1920. évi népszámlálás által kimutatott elváltak fővárosi területi megoszlását is elemezte: 317–320., illetve XXIII. térkép.
5. *Szél* 1935: 317.
6. *Szél* 1935: 320.
7. A publikált formanyomtatvány legalábbis csak az utolsó együttlakás településére, és a törvényhatóságra kérdez rá. Vö. *Szél* 1935: 282–283. Az eredeti statisztikai lapok korszakunkat illető fennmaradásáról nincs tudomásunk.
8. A budapesti vonatkozású unitárius válásokról bővebben: *Nagy* 2010.
9. A mobilitás és a válási gyakoriság összefüggéséről, holland példán keresztül: *Poppel* 1992: 507–508. Eszerint minél gyakoribbak voltak a költözködések a házasságkötés után, annál valószínűbben került sor a házasság felbontására.

10. A két utóbbi időmetszetben azért, mert az ismert pereskedők csoportját – ezt később még érinteni fogjuk – a fellebbviteli fórum, a Budapesti Királyi Ítéletábró 1891. és 1906. évi mutatókönyvei alapján kiegészítettük. Ezekben az esetekben, mivel a mutató csak neveket közöl, a személyek azonosítása, illetve lakcímük megállapítása többnyire már nem volt lehetséges – alapvetően ez a körülmény rontja le a közölt arányokat.

11. *Nagy* 2008: 116–120. A korai hivatalos statisztika megbízhatatlanságának oka egyébként abban a körülményben rejlik, hogy az állami statisztikusok a válások számát a házassági törvény előtti időszak tekintetében (1876–1894 között) a házassági anyakönyvekben található, a házasság felbontására vonatkozó utólagos bejegyzések alapján próbálták összesíteni. Erről: *Buday* 1897: 627. Miután az érintett, katolikus házasságok egyházi anyakönyvébe a hitelvekkel ellenkező aktus tényét – személyes tapasztalatom szerint – csak kivételesen jegyezték be, a jelzett eljárás nyomán szükségképpen alábecsülték a válások számát ott, ahol – mint Budapesten – jellemző volt, hogy katolikus házasságok protestáns hitre térve szabadultak ki a kötelékből.

12. *Nagy* 2008: 124–125. A Budapesti Királyi Törvényszéken a válópereket külön irattári osztályban (V.) kezelték, rendszerint a kereset beadásának időrendjében végigszámozva az adott évben indult pereket. A kiosztott legmagasabb irattári számból tehát következtetni lehet a megfelelő évben kezdeményezett válóperek számára (jóllehet sok számot elcsatolhattak, illetve a pert félbeszakító megszüntetések is jelentősen csökkenthették a számítható mennyiséget). 1869–1871 között, mivel a „jogelőd” bíróságok részben eltérő metódust alkalmaztak, ez az eljárás nem végezhető el.

13. Erről bővebben: *Nagy* 2008: 130–131.

14. A válóperek a kereset beadásától számított durván 1–2 év múlva jutottak másodfokra, így az 1891-es, illetve az 1906-os mutatóban szereplők pereit zömmel 1889–1890-ben, illetve 1904–1905-ben indíthatták. A még szóba jöhető évekből vagy nem maradt fenn mutatókönyv (1890), vagy a jogi procedúra változása miatt nem lehetett volna hasonlóképpen eljárni (1907).

15. Az 1905–1907. évi bontások száma: *Szél* 1935: 295.

16. Amikor a házasság felbontásáról történik hivatkozás, a továbbiakban külön megjelölés nélkül mindig a következő forrásokra támaszkodunk: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 278–279.

17. Az ekkor rögzíthető 15 budai katolikus lakcím közül 5 kolozsvári pereskedő volt. A válási migráció egyébként is alapvetően katolikusokat érintett: *Nagy* 2010: 175.

18. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 88.; 1891: 26; 1906: 250.

19. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 17. és 174.; 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 278–279. A legkorábbi időmetszetben a későbbi VI–VII. kerület, ekkor még Terézvárosként, együtt szerepel. Ugyanekkor a budai oldal népességének száma később fordul elő. (BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 5.) Megjegyzendő, hogy a kevés eset miatt az 1869–1871-es viszonyszámok bizonyosan torzulnak, ezért az elemzés során azokat nem vettük figyelembe. Az 1926–1928. évi adat-sor: *Szél* 1935: 316.

20. *Phillips* 1988: 607–609.

21. A belvárosi népesség arányának számításához: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 188.; 1891: 75.; 1906: 241.

22. A pesti népesség övezetenkénti megoszlása csak a két utolsó időmetszetben számítható: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 2–3.; 1906: 241.

23. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 2–3.; 1906: 241. A házasság felbontásának övezetenkénti megoszlása csak a legutolsó időmetszetben számítható: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906: 278–279.

24. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 204. (csak Pestre vonatkozóan), 1881: 88-89.; 1891: 26-27.; 1906: 250-255.
25. A katolikus népesség kerületenkénti százalékos megoszlása 1870-ből csak a pesti oldalon ismert: BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870: 204.
26. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 88.
27. BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891: 26-27.; 1906: 250-251. Ez utóbbi részletesebb körzeti adatait az 1891-es, alább közölt területi bontásnak megfelelően csoportosítottuk. A kis b-, és k-betűk az adott kerület bel-, és külterületét jelölik. Bővebb leírásra szorulnak a legnagyobb kerületek belterületének részeit jelölő nagybetűk. VI.A=VI. kerület Teréz körútig terjedő része; VI.B=VII. kerület Teréz körúton túli része; VII.A=VII. kerület Erzsébet körútig terjedő része; VII.B=VII. kerület Erzsébet körúton túli része; VIII.A=VIII. kerület József körútig terjedő része; VIII.B=VIII. kerület József körúton túli, a Kerepesi (Rákóczi) út és a Nagystáció (Baross) utca közötti része; VIII.C=VIII. kerület József körúton túli, Nagystáció (Baross) utca és Üllői út közötti része.
28. A fővárosi római katolikusok válásainak 1000 új házasságkötésre számított aránya még a 20. század elején is többszörösen meghaladta a „vidéki átlagot”. Azokban az években, amikor ismerjük az itt és ott elváltak vallási megoszlását (1903-1906, 1908), a budapesti római katolikus elváltak rátája kereken négyszer nagyobb volt, mint a vidéki híveké. SZÉL, 1935: 209., 341.; JELENTÉS, 1903: 46. és 436.; 1904: 46. és 464.; 1905: 28. és 452.; 1906: 39. és 453.; 1908: 39. és 453. (A ráták számítása során az országos adatokból kivontuk a budapestieket, így kaptuk meg a „vidékieket”). Emellett feltételezhető, hogy a házassági törvény előtti szakban a válási ráták közötti differencia még nagyobb lehetett, vagyis e vonatkozásban az urbánus környezet relatíve még nagyobb szabadságot biztosított. Az 1881-es népszámlálás során számba vették az elvált családi állapotú népesség vallási megoszlását, és eszerint a magyarországi római katolikus elváltak (ágytól-asztaltól elválasztottak) több mint 22%-a élt Budapesten (holott a római katolikus népesség mindössze 3 %-a lakott a fővárosban). Szintén érdekes, hogy a törvényhatósági jogú városokban élő katolikusok 39%-ot tettek ki az összes katolikus elvált körében (jóllehet az ott lakó katolikusok aránya a 9%-ot sem érte). NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881: 114-121.
29. Az Esztergomi Primási Levéltárban őrzött szentszéki perekhez való hozzáférés jelenleg ugyanis nem engedélyezett.
30. Az erzsébetvárosi István (Klauzál) térre vonatkozóan: Szívós 2010: 489-492.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM

VÁLÓPERES FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára

- IV. 1122. a. Buda Város (Visszaállított) Törvényszéke. Polgári peres iratok
- IV. 1343. f. Pesti Városi (Visszaállított) Törvényszék. Válóperes
- V. 48. b. Óbuda Mezőváros Törvényszéke. Iratok
- VII. 1. d. Budapesti Királyi Ítéltábla. Peres iratok
- VII. 2. c. Budapesti Királyi Törvényszék. Peres iratok

Erdélyi Unitárius Egyházkerület Gyűjtőlevéltára (Kolozsvár)

- Főpapi Törvényszék. Válóperes iratok.
- Főpapi Törvényszék. Jegyzőkönyvek.

VÁLÓPERES LAKCÍMEK (JELLEMZŐ) FORRÁSAI

Budapest Főváros Levéltára

- VII. 151. Rupp Zsigmond közjegyző iratai
- VII. 152. Zimányi Alajos közjegyző iratai
- VII. 168. Görgei István közjegyző iratai
- VII. 169. Máday Sándor közjegyző iratai
- VII. 170. Jeszenszky Danó közjegyző iratai
- VII. 173. Gászner Béla közjegyző iratai
- VII. 174. Gorove Antal közjegyző iratai
- VII. 175. Steinbach István közjegyző iratai
- VII. 183. Tokaji Nagy Lajos közjegyző iratai
- VII. 184. Weinmann Fülöp közjegyző iratai
- VII. 185. Weiser Károly közjegyző iratai
- VII. 200. Ökröss Bálint közjegyző iratai
- VII. 201. Zarka Dénes közjegyző iratai
- VII. 210. Krajner Emil közjegyző iratai
- VII. 211. Mannheimer Ignác közjegyző iratai
- VII. 212. Grubiczy László közjegyző iratai
- VII. 213. Kiss Aladár közjegyző iratai

Budapest-Kálvin téri Református Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

betérési anyakönyvek (1869-1895)

Budapesti Unitárius Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

betérési anyakönyvek (1869-1895)

Pesti Evangélikus Egyház Deák téri Egyházközség (Lelkészi Hivatal)

magyar egyház, betérési anyakönyvek (1869-1895)

német egyház, betérési anyakönyvek (1869-1895)

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1870:

Kőrösi József: Pest szabad királyi város, az 1870-dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei. Pest, 1871.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1881:

Kőrösi József: Budapest fővárosa az 1881-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második füzet. Budapest, 1882.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1891:

Kőrösi József – Thirring Gusztáv: Budapest fővárosa az 1891-ik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második kötet. Budapest, 1895.

BP. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1906:

Az 1906. évi népszámlálás eredményei. Budapest, 1914.

Bud 1911

Bud János: Az elválások újabb alakulása hazánkban. *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1911. április, 280-304.

Buday 1897

Buday László: Házassági perek az új házasságjog első esztendejében. *Közgazdasági Szemle* 1897. 21. 626-631.

Nagy 2008

Nagy Sándor: Válások mérlegen. A házasság felbontása Budapesten (Pest-Budán) a XIX. század második felében. In: Horváth J. András (szerk.): Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Salgótarján, 2008. 115–134.

Nagy 2010

Nagy Sándor: Budapesti válások – Kolozsváron (1869–1895). A budapesti és a fővárosi migráns válóperes felek joghasználatának, csoportjellemzőinek vizsgálata. Fons 2010/2. 165–213.

Phillips 1988

Phillips, Roderick: Putting asunder. A History of Divorce in Western Society. Cambridge – New York – New Rochelle-Melbourn – Sydney, 1988.

Szél 1935

Szél Tivadar: A budapesti házasságok. Budapest, 1935.

Szívós 2010

Szívós Erika: Az István (Klauzál) tér lakói a 19–20. század fordulóján, avagy a *zooming in* módszere a társadalomtörténetben. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Budapest, 2010. 481–499.

NAGY SÁNDOR

THE SPATIAL DIVISION OF DIVORCES IN BUDAPEST (1869–1906)

ABSTRACT

From the middle of the 19th century on, the growth of divorces in the Hungarian capital was parallel phenomenon with the rapid urbanization of Budapest. The study sureveys through the spatial division of divorces in the city the possible, often presumed and rarely proved connection of these processes.

Accordingly a sample of home addresses was taken of our database, respectively of divorce cases sued at four different periods (1869–1871, 1879–1881, 1888–1890 and 1904–1906) in Royal Court of Budapest. This sample contains 2559 home addresses. After the exact localization, the divorce rates, which can be calculated by means of nationwide or local censuses, are examined in the area of the city in different scales.

In general the results seems to prove the role of urbanization in the field of increase in divorce rates. Thus the divorce rate of less urbanized Buda, respectively Óbuda, Kőbánya and of periphery was very low right up to the 20th century or it remained further at this level. But it was much higher in Pest, respectively in the City and districts of Teréz-, Erzsébet- and Józsefváros, where the urbanization process was in advanced stage.

In addition, the expansion of the divorces at the turn of the century in Buda, in the Józsefváros and generally in the zone beyond the Nagykörút indicate the role of the secularization of divorce law (Hungarian Marriage Act 1894) as well as the „democratization” of usage of this legal institution, that is of the growing legal activity of the catholic and poor spouses in Budapest.

FIGYELŐ

TÓTH ANIKÓ: A NYÍRI MEZŐSÉG A 10–11. SZÁZADBAN CÍMŰ PhD ÉRTKEZÉSÉNEK NYILVÁNOS VITÁJA

DR. RÉVÉSZ LÁSZLÓ
A TÖRTÉNETTUDOMÁNY (RÉGÉSZET) KANDIDÁTUSA
OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Tóth Anikó (a továbbiakban: Szerző) értekezése örvendetes módon azon disszertációk számát gyarapítja, amelyek valamely konkrét tájegység meghatározott időhatárok közé keltezhető, lehetőleg teljes ismert leletanyagának közzétételére és értékelésére vállalkoznak. Célkitűzése tiszteletre méltó, különösen annak ismeretében, hogy milyen óriási elmaradással küzd a kutatás a 10–11. századi temetők publikálása terén. Jellemző adat: az általa bemutatott 31 lelőhely közül napjainkig mindössze hatot(!) tettek közzé, s egy kivétellel ezeket is az elmúlt másfél évtized során. S ne felejtjük el: mindez azon Felső-Tisza-vidék egyik tájegysége esetében történt így, amely egyébként már több mint egy évszázada a magyar honfoglalás és államalapítás kori kutatások érdeklődésének homlokterében van, kiemelt figyelem övezi, s az itt előkerült leletanyag értelmezésére számos nagy ívű történeti-régészeti elmélet született. Hogy egy ilyen anyagközlő munka – jóllehet többször is tervbe vették – az elmúlt fél évszázad során miért nem készült el, annak számos objektív és szubjektív (megítélsem szerint *többnyire* szubjektív) oka van. A jelen helyzet ismeretében viszont azt kell mondjam, hogy az említett hipotézisek legfeljebb a leletanyag felszínes ismeretén vagy egyes kiragadott elemein alapulhattak, de semmiképpen sem annak alapos értékelésén, mert hogy ilyesmi a forrásanyag közzététele hiányában nem készült, nem készülhetett.

Véleményem szerint mind kutatástörténeti, mind módszertani szempontból rendkívül tanulságos lett volna, ha a Szerző munkájának kutatástörténeti fejezetében nem csak a térség ásatásainak történetét ismerteti, hanem már itt kitér arra is, hogy az eddig napvilágra került lelőhelyekre ill. leletekre hivatkozva milyen feltevések születtek, s ezeket később szembesíthette volna a tényleges helyzettel disszertációjának értékelő részében.

Vázlatosan bemutatta ellenben a nyíri Mezőség régészeti leleteit és kultúráit a neolitikumtól a 9. századig. E fejezet elhagyása ugyan nem okozott volna az opponens számára nagy hiányérzetet, de ha már a Szerző disszertációjába illesztette azt, akkor ide kívánczik néhány megjegyzés az ott leírtakkal kapcsolatban. Az általa hivatkozott három dolgozat (*Bóna* 1986, *Mesterházy* 1974 és *Nepper* 1974) mellett és

főként azok megjelenése óta ismerünk a térségre vonatkozó modernebb irodalmat is. Különösen az 1–5. századra vonatkozóan hagy az olvasóban erős hiányérzetet például Istvánovits Eszter munkáinak teljes figyelmen kívül hagyása. Fontos lett volna az árnyaltabb áttekintés a 7–9. század esetében is, a toposzok ismételtetése helyett. Ha ugyanis sem Nagy Károly, sem Krum, sem Omurtag hadjáratai nem érintették a területet, akkor ugyan mitől néptelenedett el e vidék a magyar honfoglalás előestéjén?

A disszertáció gerincét a nyíri Mezőség 31 10–11. századi temetőjének leírása alkotja. Ez minden esetben korrekt és alapos munka, így e fejezethez csak néhány apró megjegyzést fűznék. Általános és minden lelőhelyet érintő szempont, hogy a sírokból előkerült tárgyak leltári számát felesleges külön lábjegyzetben közölni, célszerűbb, s mindenképpen helykímélőbb módszer lenne azt a tárgy leírása után szerepeltetni. Nem vagyok bizonyos abban, hogy a Tiszadada-Kisbotos tábla honfoglalás kori lelőhelyet rejt. Az onnan ismert két nyílhegy közül az egyik három élű, s ez szokatlan lenne a korszak hagyatékában. Sajnos a Szerző nem utal arra, hogy jelenleg megvannak-e e tárgyak? Ha igen, közölni kellene azokat, ha nem, akkor pedig a hiányukat (s így a lelőhely besorolásának kérdőjeles voltát) célszerű lenne jelezni.

Helykímélő és egyben praktikus is lenne a Tiszaeszlár–Bashalom határában talált három temetőt (Csengőspart, Fenyves-tábla I–II.) egy térképen jelölni, főként egymáshoz való közelségük okán, ahogyan azt Kovalovszki Júlia is tette a csengősparti leleteket feldolgozó könyvében. A Szerző a Fenyves-tábla I. temetője esetében a sírok jelölésére a sírszámok helyett (azokat csak zárójelben közölve) átvette Dienes István kis- (női) és nagybetűs (férfi) sírjelölését. Dienes ezen, az 1950-es években valóban korszerűnek számító elemzési módszerrel mestere, László Gyula nyomdokaiba lépett, a nagycsaládi temetkezési rend emlékét vélvén felfedezni e temetőben. E módszer egy-egy konkrét lelőhely elemzése-értékelése kapcsán valóban teljes mértékben elfogadható. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy akár László Gyula, akár Dienes következtetései csak munkahipotézisnek tekinthetők. Úgy vélem, könnyen belátható: totális káoszhoz vezetne, ha minden kutató minden általa értékelt lelőhely objektumait az éppen aktuális feltevése szerint egyedileg átnevezné s a továbbiakban így hivatkozna azokra. Ily módon ugyanis rövidesen követhetlenné válna, hogy egy adott lelőhelynek ki melyik sírjára hivatkozik! Amennyiben a bashalmi I. temető esetében a Szerző megtartja Dienes utólag adott betűjeleit, ez vajon azt jelenti, hogy maradéktalanul egyet ért a neves kutatónak a temetőre vonatkozó értékelésével? Jóval később, az értékelő fejezetben aztán kiderül, hogy nem fogadja el ezt a hipotézist, így viszont nincs értelme az azt tükröző sírjelölés használatának.

A csengősparti ill. a Tiszalök-Kövestelek lelőhelyeken újabb ásatások is történtek (Kovács – Istvánovits: 20 sír, Lőrinczi: 224 sír), mindenképpen hasznos lett volna, ha a Szerző (nyilván az ásatók megkeresésével ill. hozzájárulásával) kísérletet tett volna ezeknek az értékelésbe történő bevonására. Jelen disszertáció remélhetőleg mihamarabb nyomtatásban is napvilágot fog látni a honfoglaló korpusz-sorozat újabb köteteként, és reményeim szerint ekkor már tartalmazni fogja az említett leleteket is. Ugyanez vonatkozik a Tiszalök – Kisfástanya azon tárgyaira is, amelyek esetében a Szerző csak Kiss Lajos publikációs ábráira hivatkozik.

Az adattári részről általánosan elmondható, hogy a lelőhelyek és a leletek korrekt bemutatását tartalmazza, azok értékelése azonban erősen visszafogott. Lényegében ugyanez a helyzet a feldolgozott térség leletanyagát összefoglalóan tárgyaló VI. fejezettel is. Mindenképpen hasznos, hogy a Szerző igyekszik áttekintést adni a sírokból előkerült összes tárgy típus jellegzetességeiről, használati idejéről és elterjedésük jellemzőiről. A vonatkozó szakirodalmat láthatóan kitűnően ismeri, s pontosan idézi az egyes szerzőknek az adott tárgykörre vonatkozó nézeteit. Hiányérzetet csupán az kelt az opponensben, hogy az egymással olykor nem teljes szinkronban lévő elképzelések kapcsán a Szerző nem foglal állást egyik vagy másik mellett, ill. nem ismerteti a saját véleményét, vagy a témakörre vonatkozó esetleges új kutatási eredményeit. Éppen ezért nagy várakozással tekintetem „A nyíri Mezőség a 10–11. században – településszerkezet a temetők tükrében” című, 12 oldalnyi értékelés felé.

E fejezetet egy kitűnően megírt rövid természetföldrajzi bevezetővel indítja. Felvethető ugyan, hogy ezt talán célszerűbb lett volna a disszertáció I. fejezetének a végéhez csatolni, de el kell ismernem, hogy ez az összefoglalás a jelenlegi helyén is beilleszthető egy bizonyos logikai rendszerbe. A korszak kutatása ugyani – többek között éppen az adott térségben is – már az 1970-es évek eleje óta kiemelt figyelmet szentelt a 10–11. századi lelőhelyek talajtani, vízrajzi, növényföldrajzi és éghajlati környezetének, felismervén mindezek meghatározó voltát a honfoglalók gazdálkodására, életmódjára, szállásaik elhelyezkedésére vonatkozóan. A vizsgált területen és időszakban megállapítása szerint egy száraz időjárási periódus volt jellemző, a népesség az árterek és az ármentes részek találkozási sávjában telepedett meg. Ezt követően a temetők időrendi, társadalmi és etnikai tanulságait tekintette át.

A Szerző a térség 30 lelőhelyéből 12-t keltez a 10. századra, s megállapítja, hogy ezek zömmel a nyíri Mezőség K-i és ÉK-i részén csoportosulnak. Meglátása szerint (a két Bashalom-fenyvesdombi temető kivételével) nem alkotnak települési góccokat. Súlyosabb, s véleményem szerint adatokkal nem kellőképpen alátámasztott az a feltevése, mely szerint a vizsgált területen első generációs megtelepedésre utaló nyom nincs, a legkorábbi temetőket is „valamikor” a 10. század első harmadában nyitják meg. Úgy tűnik, kutatóink egy része az indokolt és szükséges óvatosságon túl lépve, most már nemcsak a Dunántúlról, hanem immár a Felső-Tisza-vidékről is „eltünteti” a 895-ben érkezettek hagyatékát, akiknek azért – valljuk be – valahol mégis csak élniük és temetkezniük kellett! A Szerző szkepszise talán érthetőbb lenne, ha módszertanilag tisztázná, hogy melyek ezen első generációs leletanyag ismérvei, amelyek alapján annak meglétéről vagy hiányáról állást lehet foglalni? Minden esetre az általa vizsgált 10. századi temetők használatának befejezését a 10. század harmadik negyedének végére teszi. Meg kellene azonban fontolni azt, hogy mekkora létszámú közösségek mennyi idő alatt létesítették a Bashalom-fenyvestáblai I. temető 24, vagy az ugyanott talált II. temető 13 sírját? (E kérdést magam is boncolgattam a tiszavasvári-aranykerti táblában feltárt kis temető kapcsán. Nagy érdeklődéssel olvastam volna a Szerző erre vonatkozó észrevételeit.) Egy nagy, esetleg több száz fős közösség mindössze néhány esztendő alatt, vagy egy-két család akár 4–5 évtized folyamán? A kérdés már csak azért sem kerülhető meg, mert egy szépreményű ifjú kollégánk egy frissen feltárt Duna-Tisza-közi, hasonló sírszámú temető DNS-vizsgálata kapcsán azt

hangoztatja, hogy az ott eltemetettek közül senki nem állott rokonságban egymással, s ebből kiindulva nyomban megkérdőjelezi az eddigi temetőelemzések eredményeit. Magam úgy vélem, e súlyos kérdésekben jóval óvatosabban kellene eljárni, sokrétűen érvelni és bizonyítani, s semmiképpen sem egy éppen felkapott természettudományos vizsgálati módszert abszolutizálni.

A Szerző – a leletanyag alapján megalapozottan – úgy látja, hogy a vizsgált térségben nincsenek a 10–11. században folyamatosan használt temetők, legfeljebb néhány szegényes leletanyagú lelőhely használata nyúlik fel az ezredfordulóig. Ezek közül Tiszalök-Vajasdombot a 10. század 2. fele–11. század eleje közé keltezte. Túl azon, hogy e csaknem teljesen feltárt temető megérdemelt volna egy tüzetesebb, értelmezett temetőtérképekkel szemléltetett elemzést, véleményem szerint ez egy tipikus 10. századi szegényes, ha úgy tetszik „köznépi” temető, s nincs akadálya annak, hogy megnyitásával akár már a század elejétől számoljunk. Ezt legfeljebb a tudatunkba rögzült toposzok akadályozhatják, szemléletes példáját adva annak, miként tüntetik el a különböző kutatók a 10. század első feléből az un. köznépi anyagot.

A disszertáció kétségtelen pozitívuma annak megállapítása, hogy a térség felhagyott temetőinek helyébe újakat a 11. század elején nyitottak, de immár zömmel nem a K-i, ÉK-i részeken, hanem a terület ÉNy-i és középső részén, mégpedig két gócban: Tiszadada-Tiszalök körzetében (6 lelőhely) és Tiszavasváritól délre (4 lelőhely). Erre az időre keltezhető az S-végű hajkarikák megjelenése is. Ráadásul a népességszám is jelentős mértékben megnő: míg a 10. századra 210 sír keltezhető, a 11. századra már 648 jut! Ez egy rendkívül fontos megállapítás, s így csak sajnálhatjuk, hogy a Szerző mindezt csak egy lábjegyzetben (1455. j.) közli, s arról nem számol be, hogy az elkülönítés milyen szempontok alapján történt? A magam részéről csak bízhatni tudnám e kérdés részletesebb taglalására.

E fejezet kapcsán általánosságban is szeretném megjegyezni, hogy a Szerző az időrend, a társadalomszerkezet és az etnikumok kérdésében egyaránt kellő alaposággal mutatja be a szakirodalom vonatkozó megállapításait. Mindezek után azonban a saját konklúziója többnyire igen kurtára sikeredik, mondván: „Területünkön a temetők feltártsági foka, a dokumentációk és az antropológiai anyag hiányos volta nem engedi a kérdés teljes körű feldolgozását...” Meg kell jegyezni azonban, hogy kutatásunk az egész 10–11. századi Kárpát-medencében hasonló nehézségekkel küzd, így mind mennyiség, mind minőség szempontjából arra az adatbázisra kell támaszkodnunk, ami a rendelkezésre áll. Azt kell mondjam, a Szerző által vizsgált térség e szempontból még kifejezetten jó helyzetben van, mert másutt megyényi területről nincs ilyen számú és minőségű adatunk. Az óvatosság ugyan helyénvaló, az viszont nem, ha a körülményekre hivatkozva elhárítjuk a részletesebb vizsgálatot. (Miatán e problémáról a Heves megyei 10–11. századi leleteket bemutató, közelmúltban megjelent könyvemben már részletesen írtam, ez felment attól, hogy azt itt és most részletesebben kifejtssem.) Éppen ezért fontosnak tartom ugyan a Szerző azon megállapítását, mely szerint nem lát bizonyítékot a vizsgált temetők nagycsaládi szerkezetére, de lényegesnek vélném mindennek részletesebb kifejtését.

Hasonlóképpen pontosan érzékeli a szerző a 10. századi társadalomszerkezettel,

ill. a temetők különféle kategóriákba való besorolásával kapcsolatos problémákat is, de ezek felvetésén túl nem szolgál a megoldás irányába mutató javaslattal.

Az etnikai megítélés (nevezetesen az itteni népesség kabara voltával kapcsolatos nézetek) korrekt összefoglalása nem hiányzik a disszertációból, de a részletes vizsgálatot ismét nem vállalta. Ez már csak azért is nehezen érthető, mert Dienes István 1986-ban többek között éppen az egyik bashalmi lelet (a finnugor eredetűnek tartott ezüstlemezes halotti szemfedő) alapján módosította alapvetően a korábbi nézeteit; legalább e témakör megérdemelt volna egy részletesebb elemzést.

El kell viszont fogadnom a Szerző arra vonatkozó megállapítását, mely szerint az általam feltételezett, a 10. század első felére feltételezett Felső-Tisza-vidéki fejedelmi központ katonai kíséretéhez tartozó temetők – a bashalmi I. temető kivételével – nem mutathatók ki a nyíri Mezőség területén. Jóllehet korábbi ez irányú hipotézisem feladását ma sem tartom szükségesnek, az azonban kétségtelen, hogy annak egyes részleteit ma már magam is árnyaltabban látom, s ehhez éppen a szabolcsi Rétköz, valamint a nyíri Mezőség leletanyagának korpusz-szerű feldolgozásai segítettek hozzá.

A hasonló monográfiákat nélkülözhetetlennek tartom, s ezek sorában mindenképpen helyet érdemel Tóth Anikó disszertációja is. Korrekt, alapos anyaggyűjtése, szakirodalmi tájékozottsága és probléma-érzékenysége révén érdeműs munkát tett le az asztalra, amelynek nyilvános vitára történő bocsátását messzemenően támogatom.

Budapest, 2009. 01. 11.

TAKÁCS MIKLÓS

KANDIDÁTUS, MTA RÉGÉSZETI INTÉZET

OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Opponensi véleményemet a végeredmény rögzítésével szeretném bevezetni: Tóth Anikó becsülettel megoldotta a vállalt feladatot: összegyűjtötte és egy leletkorpusz keretei között, bemutatta és elemezte a nyíri Mezőség 10–11. századi leletanyagát. E teljesítmény alapján dolgozata alkalmas a nyilvános vitára, és ennek során minden bizonnyal sikerrel meg is fogja védeni annak téziseit.

Tóth Anikó teljesítményének nagyságát az alábbi szám adatok szemléltetik: a feldolgozásra kiszemelt régióból 31 temetőt dolgozott fel, illetve elemzett újra. E temetőkben ma már pontosan nem tisztázható számú, matematikai nyelven szólva: $708 + x$, de legalább ezer sír leírását és leleteit közölte, illetve közölte újra. Az adatállomány jellegét pontosan szemlélteti, hogy e halmazból 517 sír leírását vagy leletanyagát tudta felhasználni a pontosabb vizsgálatokhoz. Elemzése során előbb osztályozta a temetkezés módját, majd pedig az egyes tárgy típusokat vette sorra, összegyűjtötte párhuzamaikat, tisztázta keletkezésüket, vagy legalábbis megpróbálkozott az egyes tárgy típusok és ez által a síregyüttesek időrendi besorolásával, és – végül de nem utolsósorban – az adott kistérség 10–11. századi településtörténetét is körvonalazni igyekezett a feldolgozott forrásanyag alapján. Munkája a leletanyag felvételén túl

jelentős adattári kutakodást is jelentett, egyes esetekben szinte nyomozást is, hiszen több, régebben megbolygatott temető esetében nem régészeti jellegű forrásanyagot is át kellett vizsgálnia, a közigazgatás egyes szervei által összeállított jelentésektől az újsághírekig. Kutatásai során mindenhol visszatért az elsődleges forrásanyagig, az ásatási dokumentációig, illetve a levéltári jellegű forrásokig, így a dolgozat – a közölt, vagy részben közölt temetők esetében – a kritikai újrakiadás követelményének is eleget tesz. Tóth Anikó régészeti nyomozása, hadd ismétljem meg önmagammat, sikerrel járt. Impozáns munkát állított össze, a honfoglalás-kori leletkorpusz egy olyan újabb kötetét, amely szakmai nyereség, különösen akkor, ha minél hamarabb megjelenik. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye így immár két honfoglalás-kori korpusz-kötettel is rendelkezik, és ezen adatbázis a jól feldolgozott megyék sorába emeli az adott tájegységet.

A szakma szabályai azonban azt követelik meg, hogy az opponens ne csak a pozitívumokra figyeljen, hanem a munka gyengéit is feltárja. Én is ezt teszem, annak reményében, hogy a jelzett, kisebb-nagyobb hibák és hiányosságok a leendő, könyvként történő megjelentetést segíthetik.

A disszertáció szerkezete jól áttekinthető, a disszerens logikus, átgondolt szerkezetben tárgyalta a forrásanyagot. Előbb leírta magát az elemzett kistájat, annak természetföldrajzi sajátosságait és régészeti történetét és kutatástörténetét, majd pedig a forrásanyagot ismerteti. Csak röviden jegyzem meg, hogy felfogásom szerint nem volt feltétlenül szükséges az adott kistáj régészeti történetére ilyen mélységben kitérni, az őskori régészeti kultúrák teljes áttekintésével. Ehelyett talán inkább magáról a honfoglalás-kori régészeti leletek korpuszszerű kiadásáról lehetett volna szólni, a feldolgozás elveiről, az eddig elért sikerek mozgatórugóiról és a kudarcok okairól. Az adott kistájon működő régészek, lelkes amatőrök munkásságának a számba vételén túl ugyanis ez lett volna egy olyan előzmény, amely magát a feldolgozó munka menetét is meghatározta.

Tóth Anikó a honfoglalás-kori leletkorpusz elveinek megfelelően építette fel értekezésének adattárát. Az egyes temetőket betűrendben vette sorra, az előkerülés körülményeitől, az esetleges feltárás pontos áttekintésén át, az egyes sírok ismertetésén túl, lelettárgyaik pontos leírásáig. Az adattár ilyen felépítése jó és logikus, aligha lehetne jobbat ajánlani. A nyíri Mezőség azonban egy olyan terület, amely annak a bizonyítására hivatott, hogy a belső logika alkalmazásának is lehetnek szűk határai. A 31 feldolgozott temető közül 30 viseli nevének első tagjaként a Tisza- szót, így az adattár a T-betűvel kezdődik, és – Újtikos miatt – a hosszú u-val zárul. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a harminc, Tisza-előtagú névvel rendelkező temető négy mai község határában fekszik, közülük egynek a határában viszont csak egy honfoglalás-kori sírmező volt. Így Tiszaeszlár 8, Tiszavasvári 9, Tiszalök pedig nem kevesebb, mint 12 honfoglalás-kori temetővel büszkélkedhet. Gyakorlati szinten tehát e kistáj esetében különösen fontos a háromtagú nevezéktan (helynév + határnév + dűlőnév) megjegyzése és következetes alkalmazása. Félreértés ne essék: a disszerens jól alkalmazkodik a helyzethez, pontosan és következetesen alkalmazza a háromtagú lelőhely-megnevezéseket. A disszertációban egyetlen olyan helyet sem találtam, ahol pontatlanul jelölt volna meg a hivatkozni kívánt temetőt. Így is azonban érdemes a körülményekre

hangsúlyosan utalni, hiszen – e ponton joggal lehet kimondani: bárcsak ne történe meg – számítani lehet félreértésekre és pontatlan lelőhely-megjelölésre. Egy sajátos kiutat talán az jelenthetne, ha ez esetben elfogadnánk az egyes helynevek utáni számok használatát is, és így Tiszaeszlár 1., 2., 3. stb., Tiszavasvári 1, 2, 3 stb. vagy Tiszalök 1, 2, 3 stb. temetőkről beszélnénk. A lelőhelyek dűlőnévvel és számmal is történő megjelölése a Magyarország Régészeti Topográfiája című sorozat egyes kötetekben vált megszokottá, és sajnos kopik is ki a használatból, az újabb topográfia-kötetek megjelentetésének elmaradása miatt.

Az elemzés tartalmi vonatkozásairól nagy általánosságban az állapítható meg, hogy Tóth Anikó jól ismeri a honfoglalás-kori temetőket elemző szakirodalmat. Alig néhány olyan apró pont található, ahol a hivatkozások számát bővíteni lehetne és kellene egy-egy további, lényegi elemeket is tartalmazó megnyilatkozással. Tóth Anikó véleményalkotásait egy sajátos visszafogottság, mondhatni bátortalanság jellemzi, mind a temetkezési szokások taglalása, mind pedig a tárgytipusok elemzése során. A temetkezési szokásoknál maradvány, egyetlen apró, kiragadott, de jellemző példával szeretném érzékeltetni a visszafogott véleményalkotást. A disszertáció írója pontosan rögzíti Bakay Kornél véleményét arról, hogy a sírok irányát alkonyatkor jelölték volna ki, a terepalakokhoz is alkalmazkodva. Az olvasó azt sejtje, hogy a Tóth Anikó e kérdéshez az általa gyűjtött adatok alapján hozzá tudott volna szólni, hiszen az új adatbázison túl az sem bizonyos, a Bakay által utalt két paraméter minden egyes esetben egyeztethető lenne. Érvényesült azonban a „visszafogottsági elv”, és a kommentár elmaradt. Az opponens saját tapasztalata alapján állítja, hogy a disszerens magatartása nem általános a honfoglalás-kor kutatásában. Sokkal gyakrabban találkozni olyan – nota bene: egyáltalán nemcsak leendő, fiatal, hanem már nem is olyan fiatal, hanem kifejezetten érett korú – kollégákkal, akik – pusztán egy-két dolgozat átfutása alapján szerzett, friss ismereteikkel – sarkos véleményeket szoktak megfogalmazni. Mondani sem kell e sarkos vélemény nem mindig helyes. Egy latin közmondás idézésével szeretném lezárni eszmefuttatásomat: „*Fortiter in re, suaviter in modo.*” A disszerens a mondásnak inkább az első részét kellene megfogadnia, a másik félmondat esetleges megszívleléséről, pedig döntsön ki-ki a maga lelkiismerete szerint.

A visszafogott alapállás megmutatkozik a leletek formai-tipológiai osztályozása során is. Tóth Anikó szorgalmasan végigvette a feldolgozott temetőkben kibontott sírokat, egyes lelettípusaikat. Elvégezte tipokronológiai elemzésüket, és összegyűjtötte a róluk szóló szakirodalmi megnyilatkozásokat. Az egyes tárgytipusok keletkezését is e megnyilatkozásokra alapozta, saját véleményét ez esetben is az egyes vélemények sorba tétele és a hangsúlyok elosztása által érzékeltetve. Több táblázatot is összeállított az egyes lelettípusokról, általában harmad évszázadnyi időrendi horizontokra bontva a leletanyagot. Egyben azt is bizonyítva, hogy igenis határozott véleményrel rendelkezik a honfoglalás kori sírmellékletek egy jelentős hányadának belső időrendjéről. Joggal sejtethető, hogy e táblázatok lesznek a dolgozat legtöbbet forgatott, illetve idézett részei. Felgyorsulónak mondott korunkban állítólag egyre kevesebb idő jut olvasásra, így e könnyen kezelhető, vizuális információt hordozó táblázatok különös értékkel bírnak.

A dolgozatot eddig még önállóan nem tanulmányozó kollégák számára: Tóth

Anikó disszertációjában a fülbevalókról, a hajfonatkorongokról, a karperecekről, a kéttagú csüngőkről (másik nevükön csüngős ékszerekről) és a veretes övekről található táblázat. A felsorolt táblázatok többsége a vizsgált régió leletanyagát rendszerezi, a hajfonatkorongok időrendjét bemutató négy táblázat kivételével. Ez utóbbiakon ugyanis a Kárpát-medence más régióiból származó leletek is szerepelnek. Az alábbiakban a fülbevalók, a hajfonatkorongok, a gyűrűk és a karperecek belső időrendjét szemléltető ábrára térünk ki kicsit részletesebben. A részletesebb bemutatást az is indokolja, hogy Tóth Anikó időrendi elemzésének eredményei sokkal inkább e táblázatokból következtethetők ki, mint magából az értekezés szövegéből. Egyetlen példa: az S-végű hajkarikákról a disszerens több mint egy oldalon át idézi a különböző kutatók, főként időrendre vonatkozó vélekedéseit, hogy utána saját véleményét két és fél sorban foglalja össze (173. old.). Csak sajnálhatjuk, hogy e tárgy típus esetében nem készített táblázatot, talán erről valami újdonság is leolvasható lett volna. Fontos új adalékokat tartalmaz viszont az egyes fülbevaló-típusok elemzése és táblázata. A gyöngysorcüngős fülbevalók feldolgozása során, pl. a disszerens részletesen és pontosan idézte a szakirodalomban fellelhető felfogásokat, hogy végső konklúzióként Révész László azon vélekedésére utaljon, miszerint e tárgy típus használatának felső időhatára a 11. század első harmada (175. old.). A dolgozathoz csatolt fülbevaló-táblázatban viszont (59. kép) már 970-es év szerepel felső határként. Még érdekesebb kérdéseket vet a szőlőfürtcsüngős fülbevaló öntött változatának az elemzése. A dolgozat szövegében (175. old.) a disszerens – tőle szokatlan egyértelműséggel – arról ír, hogy e tárgy típus Kárpát-medencei feltűnését – Szőke Béla és Jochen Giesler széles körű elfogadottsággal bíró elgondolásával ellentétben – nem a 11. század elejére, hanem a 10. század második harmadára, de legkésőbb a 970-es évekre érdemes tenni. A dolgozathoz csatolt táblázatban (59. kép) pedig az adott típus első – igaz tipológiai szempontból még nem „klasszikus” – példáját a 10. század első és második harmadának a határára, tehát nagyjából a 930-as évekre teszi. A táblázatban bemutatott időrendet részletesebben is ki kellett volna fejteni, különösen annak következtében, hogy az adott tárgy típus a köznapi temetők – azaz a hampeli értelmezésű B-csoport, és a brunšmídi-eisneri értelmezésű Bijelo Brdo-kultúra – egyik „vezérlelete”. Tóth Anikó mentségére szól, hogy érvelésének alapja a dolgozat szövegéből és a táblázat aláírásából egyértelműen kiderül. Az adott besorolás háttérében a tiszavasvári-aranykerti-tábla 15. sírjának a keltezése áll. Jó lenne azonban az érveket e ponton akár egy jegyzetben tételesen is összefoglalni, vállalva az esetleges önisméltés ódiáját. A többi táblázat esetében is hasonló kiegészítő jegyzeteket lenne érdemes az egyes tárgy típusok elhelyezéséhez hozzáfűzni. A hajfonatkorongok esetében egy ilyen eljárását az is megkövetelné, hogy az adott lelettípus példáinak a többsége a vizsgált területen kívül eső lelőhelyekről származik, így a hajfonatkorongot tartalmazó síregyüttesek többségének az időrendileg releváns adatai nem szerepelhetnek a dolgozat adattárában. A gyűrűk táblázatát (73. kép) magyarázó jegyzetben pedig arra is ki lehetne térni, miért követi itt a szerző teljes mértékben a giesleri kronológiai modellt, miközben a fülbevalók esetében ugyanennek az átalakítására törekedett. A karpereceknél pedig pl. arra utalni kellene, miért áll a táblázatban (75. kép) a pödrött végű lemezkarpercec felső vége a 10. század legelejénél, miközben a disszerens elfogadja Révész László véle-

ményét arról, hogy a legkorábbi ilyen tárgy a 920-as évekre keltezhető. Azaz összefoglalóan: a dolgozat tipológiai elemzését is érdemes lenne a nyomtatott megjelentetés előtt néhány olyan rövid bekezdéssel vagy jegyzettel bővíteni, amelyekből pontosabban kiderülne a szerző véleménye az egyes tárgy típusok keltezésének olyan részleteiről, ahol véleménye nem követi az elődökét. Pontosán rögzítve azt is, miért tudott a szakirodalomban olvasható megnyilatkozásoktól eltérő véleményt alkotni.

Az egyéb tárgy típusok elemzésére az idő rövidsége miatt nem térnek ki. Egyetlen rövid megjegyzést szeretnék csak tenni, a cserépedényekről. Tóth Anikó a feldolgozott négy edény közül hármat kézzel formáltak minősített. A legutóbbi időig, pontosabban Merva Szabina e tárgyban írott szakdolgozatáig e vélekedés feltehetően kritikát vagy legalábbis kétkedést váltott volna ki. A hivatkozott szakdolgozat után azonban inkább a további vizsgálatok szükségességére érdemes utalni.

Végezetül: a tipológiai fejezet egy hiányosságának tartom azt, hogy a disszerens nem tér ki részletesebben, például egy önálló alfejezet keretei között, az általa vizsgált térség egyetlen, valóban monografikus igényű temető-feldolgozására, Dienes István Bashalom-tanulmányára. Itt ugyanis érdemes lett volna nagyobb hangsúllyal is bemutatni, mi az, ami Dienes István elemzéséből tartós eredménynek tekinthető, mi pedig az, ami az 1956-os megjelenésű cikk érveléséből fél évszázad nyomán nem tartható. A félreértések elkerülése végett: ezek az adatok is kihámozhatók a disszertáció egyes részlemzéseinek a gondos átolvasása során. Jó lenne azonban ezeket egy helyen is látni.

A dolgozat végén egy rövid eszmefuttatás olvasható a térség 10. századi településtörténetéről. Az adott fejezetről – annak rövidsége ellenére is – érdemes kicsit részletesebben szólni. A dolgozat írója kétségen felül pontosan érzékelt egy olyan kérdést, amelyre a korszak kutatása csak viszonylag ritkán tér ki. Mi az oka annak, hogy bizonyos települések határában, nagy számban koncentrálnak a honfoglalás-kori temetők. A nyíri Mezőség esetében e tényt egy fentebb már utalt adat szemlélteti: A tiszavasvári határban 8, a tiszavasváriban 9, a tiszalökiben pedig nem kevesebb, mint 12 honfoglalás-kori temetőt sikerült feltárni. Ennek okaira igyekezett a disszerens választ találni, elsősorban a szakirodalom áttanulmányozása, és az ott felmerülő lehetőségek számba vétele által. E módszer sajnos az adott esetben nem hozhatott pontos eredményt, mert a temetők topográfiai elhelyezkedésének településtörténeti szempontú vizsgálata Magyarországon még gyermekcipőben jár. Csak egy-egy adott anyagi kultúra elterjedésének a szélső határait szokás felhasználni, ez esetben is bizonyos esetekben furcsa, könnyen megkérdőjelezhető eredményekkel. Elegendő e helyen Kiss Attila e téren igencsak problematikus munkásságára utalni. A településtörténeti szempontú elemzésnek szűk határokat szab egy sajátos szkepszis, amelynek kiindulópontja annak felismerése, hogy a temetők száma nem feltétlenül volt azonos a települések, vagy tágabban fogalmazva: települési helyek számával. Tóth Anikó településtörténeti fejtegetéseinek jelentősége abban rejlik, hogy az adott problémára ismételtelen ráirányította a kutatás figyelmét, első sorban a szakirodalmi megnyilatkozások összegyűjtése által. A nyíri Mezőség 10–11. századi településtörténeti képe pedig akkor válik majd elemezhetővé, amikor a települtárásokról is elkészül egy hasonló, korpuszszerű feldolgozás. Egy ilyen összefoglalás alapján talán az is szélesebb kör-

ben ismertté válik majd, hogy kora Árpád-kori települési objektumok igenis előkerültek több, ma már klasszikus jelentőségüként emlegetett ásatáson, így Tiszalök-Rázom-pusztán, vagy Tiszaeszlár-Bashalmon.

Opponensi véleményem lezárásaként annak bevezető gondolatát kell újrafogalmaznom: Tóth Anikó dolgozata alkalmas nemcsak nyilvános vitára, hanem arra is, hogy a tisztelt bizottság azt doktori értekezésként elfogadja. Itt szeretném egyben kiemelni azt is, hogy nem osztom a jelenleg modernnek – tehát nemcsak újszerűnek, hanem divatosnak – tűnő felfogást, amely csak és kizárólag az új értelmezések kidolgozását tartja a régészeti munka csúcának. A jó anyagközlés ugyanis egy olyan szilárd alap, amely nélkül nem végezhető megbízható módon az összehasonlítás és értelmezés, egyesek által magasztosabbnak tartott feladata.

Budapest, 2009. március 5.

*TÓTH ANIKÓ VÁLASZA
DR. RÉVÉSZ LÁSZLÓ OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE*

Megköszönve Dr. Révész László dolgozattal kapcsolatos értékes észrevételeit és tanácsait, az alábbiakban szeretnék reagálni az érintett kérdésekre.

A nyíri Mezőség 10–11. századi történetével kapcsolatos problémák, elméletek bemutatása eredeti elképzelésem szerint – mint opponensem is javasolja –, a kutatástörténeti részben kerültek volna sorra. Ám mivel ezek összevetésére a tapasztalt tényekkel csak az utolsó, értékelő részben kerülhetett sor, s ott részlegesen az eredeti problémát újra ki kellett volna fejteni, az önisméltés elkerülése érdekében ez teljes egészében a VII. fejezet témája lett.

A Történeti előzmények című (II.) fejezet, amelyet részben vagy egészben mindkét opponensem kifogásol, a nyíri Mezőség, mint kistáj képének teljesebbé tétele érdekében készült, hasonlóan az I. fejezet természeti földrajzához, s a VII. fejezet történeti földrajz részéhez. Valóban sok fontos szakirodalmat figyelmen kívül hagytam, s elsősorban összefoglaló munkákat használtam, hiszen a térség teljes régészeti képét semmiképpen nem dolgozhattam fel, egyetlen célom annak érzékeltetése, hogy a terület a korábbi idők folyamán is igen jelentősnek számított, s javarészt ugyanazon részei voltak betelepülve.

Tiszadada-Kisbotos táblával kapcsolatban opponensemnek igaza van – valóban lemaradt annak jelzése, hogy a tárgyakat a múzeumi raktárban nem találtam meg. A lelőhely Dienes István és Németh Péter terepbejárás naplója alapján került felvételre, létezését és besorolását a korai említésű Árpád-kori falu tette valószínűbbé.

Révész László a szócikkek szerkesztésével, a leltári számokkal és az egyes lelőhelyeket mutató térképekkel kapcsolatban javasolt helykímélő elhelyezést. Ez egy megjelenésre kerülő könyv esetében valóban praktikus, s ha erre kerül a sor, természetesen tanácsát megfogadva racionalizálni fogom a leírásokat. Dolgozatomban a leltári számok a könnyebb áttekinthetőség kedvéért kerültek lábjegyzetbe. Mivel a

sírleírásoknál a tárgyak után a méreteknél és a képi hivatkozásoknak mindenképpen szerepelniük kellett, a leltári szám volt az, melyet, ha egyértelműen visszakereshetővé teszek, kiemelhettem az olvasás megkönnyítése érdekében. A lelőhelyek a külön egységként kezelt szócikkek miatt kerültek egyenként térképre, közeli lelőhelyek esetében később valóban közös képre kerülhetnek.

Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvestábla I. temetője esetében valóban átvettem Dienes István betűjeles sírmegjelölését. Ennek egyetlen oka, hogy Dienes közlése alapmunka, rendkívül ismert és idézett, s el akartam kerülni a keveredések lehetőségét. Az említett közlés temetőtérképe is ezt a jelölést használja, nem láttam értelmét a betűk eredeti számmá való visszakódolásának. Mint opponensem is jelzi, Dienes munkahipotézisét nem, csak jelölését tartottam meg, s magam egyetlen más temető esetében sem végeztem átalakítást.

Két temető, Tiszaeszlár-Bashalom-Csengőspart és Tiszalök-Kövestelek esetében újabb ásatások történtek. A leletanyag feldolgozásának idején témavezetőm közvetítésével megkérdeztük az ásatások vezetőit, hogy a dolgozatomban foglalkozhatom-e az újonnan előkerült leletanyaggal. Akkor azt a választ kaptuk, hogy maguk szeretnének ezzel foglalkozni. Amennyiben mégis lehetőséget kapok feldolgozásukra, természetesen köszönettel veszem, és belefoglalom a megjelenésre kerülő változatba, amelybe felveszem a javaslat szerint Kiss Lajosnak a ma már a raktárakban meg nem található tárgyakról készített illusztrációs anyagát is.

A leletanyag elemzése során az ismertetett szakirodalmi állásponton felüli véleményt kiemelve, vagy a módosítást abban az esetben írtam le, ha az adatok alapján változást jelentett az addigiakhoz képest. A visszafogott véleménynyilvánítást mindkét opponensem megjegyezte – ez jelentős visszajelzés arra nézve, hogy amit én egyértelműnek érzek, az egy külső olvasó részéről nem érezhető, s erőteljesebben kell fogalmazni.

A lelőhelyek 10. század eleji indulásával kapcsolatban természetesen nem volt cél a korai anyag eltüntetése. A rendelkezésre álló leletanyag, ha megengedi is, de nem bizonyítja a temetők 10. század első évtizedében való nyitását. A szakirodalomban többször találkozhatunk olyan elemzéssel, mely a temető használatát közelebbről meg nem határozhatóan a 10. század első két harmadára, vagy első felére teszi, de az összefoglalás során már, mint a század elején indítottként kezeli. Ezt én, bár a lehetőségét nem tagadom, de nem tartom biztosnak. Olyan leletgyűjtést, melynek minden tagja biztosan a legkorábbi időpontra utalna, nem találtam.

A 10. század első felére datálható köznépi temetők eltüntetése, úgy vélem, nem vethető a szememre, már csak azért sem, mivel a közösségek merev társadalmi besorolása véleményem, s úgy látom, opponensem véleménye szerint is, nem lehetséges (s így akár a Tiszaeszlár-Dióskerti táblánál, akár esetleg a Tiszavasvári Nagy Gyepárosnál előkerült temetőt is ide sorolhatjuk). A Tiszalök-vajasdombi temetővel kapcsolatban magam is azzal a „prekonceptióval” indítottam a vizsgálatot, hogy most megtalálom „a korai köznépet”, s talán a hiányzó tárgyi anyag ezt igazolhatta is volna, de a meglévő leletek a század második felére, s kissé későbbre utaltak. A komolyabb temetőelemzést – mind a szerkezetre, a betelepülés rendjére, mind az időrendre nézve – a tárgyak, a rajzok, az antropológiai anyag hiánya akadályozta. Ezek

fontossága, azt hiszem, akkor sem kérdőjeleződik meg, ha az egész Kárpát-medencében hasonló, vagy esetleg még rosszabb a helyzet.

A társadalomszerkezettel kapcsolatban egyértelműen elvettem a merev kategóriákba sorolás lehetőségét, pillanatnyilag az egyetlen megoldás a temetők jellege, leletanyaga, rítusa alapján való összehasonlítás.

Az etnikummal – konkrétan a kabar népességgel kapcsolatban a területre is vonatkozó vita összefoglalásán kívül már csak az adatok alapján való állásfoglalást láttam szükségesnek, az adatok ismertetése a vonatkozó fejezeteknél megtörtént, külön kiemelve csak önisméltésbe bonyolódtnam volna.

Szeretném ismételtlen megköszönni Dr. Révész László észrevételeit és javaslatait, igyekszem ezeket felhasználva a későbbiekben a hiányosságokat kijavítani.

Budapest, 2009. március 31.

*TÓTH ANIKÓ VÁLASZA
DR. TAKÁCS MIKLÓS OPPONENSI VÉLEMÉNYÉRE*

Köszönöm Dr. Takács Miklós opponensi véleményében kifejtett, segítő szándékú észrevételeit és megjegyzéseit, melyekre az alábbiakban szeretnék válaszolni.

A Történeti előzmények című (II.) fejezet, melyet részben vagy egészben mindkét opponensem kifogásol, a nyíri Mezőség, mint kistáj képeinek teljesebbé tétele érdekében készült, hasonlóan az I. fejezet természeti földrajzához, s a VII. fejezet történeti földrajz részéhez. Bár a helyes arányokat eltalálni nehéz, és sok fontos szakirodalmat is figyelmen kívül hagytam, azt talán sikerült érzékeltetni, hogy a terület a korábbi idők folyamán is igen jelentősnek mondható, s javarészt ugyanazon részei voltak betelepülve.

A lelőhely-elnevezések esetében úgy éreztem, ragaszkodni kell a pontos, bár gyakran valóban hosszú, ismétlődő előtagú, eredeti megnevezéshez, mivel ha nagyrésztükben közöletlen, de mégis többnyire ismert, a szakirodalomban hivatkozott temetőkről van szó. Egy létező topográfiai hivatkozási számot mindenképpen át lehetne venni, de a későbbiekre nézve kavarodást okozhat egy általam önkényesen kiosztott sorszám.

A visszafogott véleményalkotást szintén mindkét opponensem kifogásolja. Mint a III., a kutatástörténetet és a felhasznált adatbázist bemutató fejezetben ismerttettem, a feldolgozás során a legnagyobb problémát a nem szakszerűen elvégzett és dokumentált ásatások miatti szűkös információhiány, valamint a leletanyag egy részének elkeveredése, megsemmisülése okozta. Gondolom, mindenki tisztában van vele, hogy a feldolgozás során az ideális helyzet az, ha az ásató és a feldolgozó személye azonos, még egy tökéletesen szakszerűen feltárt, kitűnően dokumentált ásatás esetében is, hiszen minden leírás némiképp szubjektív. Régi ásatások esetében ez még nagyobb nehézséget okozhat. A temetkezési szokások, temetőszervezetek elemzésénél az antropológiai anyag, a rajzi dokumentáció, és igen gyakran az egyszerű leírás hiánya is alaposan megnehezítette a dolgomat. Míg igyekeztem a lehető

legrészletesebben sorra venni a szempontokat, komolyabb elemzést csak abban az esetben írtam le, ha különlegessége adott rá okot, vagy a mintavételi lehetőség már elég nagy volt ahhoz, hogy egy általános képet lehessen felvázolni, s egy esetleges véletlen, lokális jelenséggel nem festhettem félrevezető képet az egész területről.

A tárgytípológiai-kronológiai elemzések során, a szakirodalom alapján a kutatás jelenlegi állása (esetleges vitái) ismertetése mellett külön kiemelve akkor írtam véleményt, ha az általam vizsgált leletanyag alapján módosítani, vagy pontosítani tudtam az adatokat (ellenkező esetben, a tárgytípusok száma miatt rengeteg lett volna az „Egyetértek” kezdetű mondat a dolgozatban). Ezzel együtt elismerem, hogy lehetséges – és a dolgozatomról írt vélemények alapján szükséges is – több esetben erőteljesebben érzékeltetni a saját meglátást, ezt a dolgozat esetleges megjelentetéséig elvégzem.

A típusablákra a tárgyak a temetők legtágabb keltezhetőségi határával kerültek, mely esetenként szűkebb, mint a Kárpát-medencei összkép alapján kialakult kronológiai kép, de ezzel még a mikrorégióra nézve sem feltétlenül módosítják az időrendet. (A gyűrűk esetében a kora Árpád-kori temetőknél sajnos az egyéb leletanyag nem segített a kronológia pontosításában, a tábla ezért tükrözi inkább a Giesler-féle modellt.)

Opponensem felvetette Dienes István Tiszaeszlár-bashalmi monográfiájának önálló részként való elemzését. Ha a dolgozatom megjelentetésénél igény lesz a szócikk-ként bemutatott temető, s a megfelelő fejezeteknél sorra vett tárgyi anyag és temetkezési szokások egy helyen történő, konkrétabb összehasonlítására a régi publikációval, természetesen elvégzem ezt a munkát is.

Remélem, válaszaim során sikerült az észlelt hiányosságokat részben megszüntetni, s tanácsait figyelembe véve a későbbiekben a dolgozatot tökéletesíteni tudom.

Budapest, 2009. március 31.

KITEKINTÉS

GEREVICH LÁSZLÓ KONFERENCIA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUMBAN, 2011

HANNY ERZSÉBET

GEREVICH LÁSZLÓ (1911–1997)

A MŰVÉSZETTÖRTÉNÉSZ, RÉGÉSZ ÉS MÚZEUMIGAZGATÓ

Múzeumunk valamikori igazgatója 100 éve, április 7-én, Budapesten látta meg a napvilágot. Apja Gerevich Zoltán, miniszteri tanácsos, anyja Ladányi Erzsébet. A ma már több tagja révén is jól ismert családba született gyermek a nagyhírű budai gimnáziumban, a „Toldy”-ban végezte középiskolai tanulmányait. A későbbiekben is következetes és szorgalmas fiatalemberből az évek során elismert tudós és iskola-teremtő kutató vált, akinek munkásságát nemcsak Magyarországon, hanem Európában is ismerték – és elismerték – a szakemberek, és akit több tudományos- és kutató-intézmény is alapító atyjaként tart számon.

1931 és 1935 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen művészettörténetet, magyar irodalomtörténetet és régészetet tanult. Nagybátyja, Gerevich Tibor –, aki ebben az időben éppen az egyetem Keresztény Régészeti és Művészettörténeti Intézetének vezetője volt – figyelmét a magyar középkori művészettörténet, azon belül is a gótikus művészet problémái felé fordította. Ezen a tanszéken szerzett 1935-ben bölcsészdoktori oklevelet. Doktori dolgozatát (A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV–XVI. században. Budapest, 1935.) summa cum laude minősítéssel ugyanebben az évben védte meg. Csaknem tíz évvel később, – kibővítve korábbi munkáját – már egy nagyobb művészeti áttekintést adott közre a Felvidék szobrászati emlékeiről (A felvidéki szobrászat stílusfejlődése. Szépművészet 2. 1941., 298–302.; 3. 1942., 189–200.). Kutatásai során az egyetemes európai kultúrkörben próbálta meghatározni a magyar középkori építészet és művészet helyét. Széles körű, latinos műveltsége, és a német Geisterwissenschaft területén szerzett jártassága nagy segítségére voltak e törekvésében.

Az egyetem elvégzése után a Fővárosi Múzeumban lett gyakornok, ahol 1939-ben múzeumóri kinevezést kapott. 1936–1937-ben ösztöndíjjal Olaszországba ment, a Római Magyar Akadémiára. Itt művészettörténeti és várostörténeti tanulmányokat folytatott. 1941-től a Fővárosi Múzeumban, megbízott igazgatóként, Nagy Lajos igazgatása alatt Horváth Henrik – aki a Halászbástya területén kialakította a Középkori Kömléktárat – munkájának folytatója lesz. Egyúttal megbízták a Fővárosi Ásatási Intézet által létrehozott Középkori Ásatási Osztály vezetésével is. Ekkor kerültek felügyelete alá azok az ásatások, amelyeket korábban Garády Sándor vezetett, de maga is ásatások szervezésébe fog. Többek között Nagytétényben a középkor-

ri Csút falut és templomát, majd Albertfalván egy kisebb udvarházat tárt fel.

1945 után a főváros a második világháború pusztításai során lerombolt budai várnegyed házainak bontását, helyreállítását, kutatását, a megrongálódott templomok középkori maradványainak megmentésének felügyeletével bízta meg.

1946-ban kezdődtek az ásátások a Műemlékek Országos Bizottságának megbízásából a romos királyi palota területén. 1947-től a Középkori Műemléktár és a Középkori Ásatási Osztály összeolvastásával jött létre a Középkori Múzeum, más néven Művelődéstörténeti Múzeum. Ugyanebben az évben Gerevich László egyetemi magántanári képesítést szerzett. Ekkor először kerülhetett sor arra, hogy szervezésében olyan régészcsoporthoz – ma úgy mondanánk teamek – alakuljanak, amelyek egy adott feladatra szerveződnek és amelyeknek a tárgyi és anyagi feltételek biztosítására határozott központi vezetésre van szüksége. A legjobb szakemberek dolgoztak vele (Gyürky Katalin, Nagy Emese, Gerő Győző, Holl Imre, Zolnay László és még sokan mások), akiknek segítségével sikerül – a kor mércéjével mérve – gondosan feltárni a rendelkezésre álló területet. Budai munkatársait jórészt egyetemi tanítványai közül válogatta ki, hiszen 1949–1954 között az akkor már Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán megalakult múzeológia szakon középkori régészetet és művészettörténetet adott elő. Az ásátások eredményét 1966-ban, nagylélegzetű monográfiában foglalta össze. (A budai vár feltárása. Budapest, 1966.)

1950-től a Fővárosi Múzeum igazgatójaként irányította a feltárásokat. Igazgatóként több más monografikus feldolgozást, értékes és máig is élő kiadványsorozatot, kutatást indított el. Szerepe volt a Budapest története című több kötetes munka elindításában, főszerkesztőként a múzeum nagymultú várostörténeti és régészeti évkönyveinek (Budapest Régiségei, Tanulmányok Budapest Múltjából) folyamatos kiadását szorgalmazta. Az ő ideje alatt történt meg a Székesfővárosi Történeti Múzeum teljes átszervezése, mely aztán új néven – Budapesti Történeti Múzeum – folytatta működését.

A kultúrpolitikában betöltött szerepe azonban a múzeumi pályáját nagyban befolyásolta. A múzeumpolitikai irányításában ugyanis haláláig meghatározó szerepe volt. 1958-ban felkérést kapott, hogy a Magyar Tudományos Akadémián belül szervezze meg a Régészeti Kutató Csoportot, a mai Régészeti Intézet elődjét. Az akkor romos épületben, amely ma is az Intézet székhelye, az Uri utca 49-ben kezdte meg munkáját. Új munkahelyén kitágította korábbi kutatásait, az úgynevezett „Medium Regni” területére, régészeti emlékhelyének, épületmaradványainak kutatására. Két jelentős ásátás fűződött nevéhez ebben az időszakban: Pilisszentkereszt (1967–1982) és Dömös (1971–1980). E két ásátás eredményei jelentősen megnövelik a magyarországi román és gótikus korszak kezdetének megismerési lehetőségét.

Miközben régészként és művészettörténészként dolgozott, jelentős tevékenységet folytatott a kultúrpolitikai- és a tudományos életben is. 1970-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1973-tól rendes tagjává választja. Tagja, majd elnöke is az MTA Régészeti- és Művészettörténeti Bizottságának, az Ásatási Bizottság elnöke, nemzetközi bizottságokban is tag vagy alelnök (pl. Union International d'Archéologie Slave, Deutsche Archäologische Institut, stb.) Számos szerkesztői bizottságban tag vagy szerkesztő (Acta Archaeologica, Acta Historiae Artium, Ars

Hungarica). Magyarországon Kossuth-díjjal (III. fokozat 1954), Pro Urbe díjjal (1968), Csehszlovákiában és Franciaországban is kitüntetésekkel – többek között 1975-ben a Cseh Tudományos Akadémiai Palacky Aranyérmével, illetve 1989-ben a francia Assotiation Villard de Honnecourt Emlékéremmel – ismerik el eredményes, iskolateremtő munkásságát.

1981-ben nyugállományba vonult, ám – ahogyan a bibliográfiai áttekintés bizonyítja – munkáját szinte az utolsó pillanatig folytatta. Már majdnem 35 éve nincs köztünk, de elmondhatjuk róla-helyette Horatius szavaival:

„Non omnis moriar, multaue pars mei. Vitabit Libitinam.”

FELHASZNÁLT IRODALOM

Acta Archaeologica 50. (1998): 259–263. (Mavosi Emő)

Magyar Múzeumi Arcképcsarnok, szerk. Élesztős László. Budapest, 2002: 309–310. (Végh András)

Paloták, kolostorok, falvak. Benda Judit et al. Budapest, 2011: 9–10. (Benkő Elek)

GEREVICH LÁSZLÓ BIBLIOGRÁFIÁJA

A kassai Szt. Erzsébet templom szobrása a XIV–XVI. században Budapest 1935, 117 p. (Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet Dolgozatai.)

Mátyás és a renaissance – In: *Tükör* 8. (1940): 299–302.

A felvidéki szobrászat stílusfejlődése. *Szépművészet* 2 (1941): 298–302; *Szépművészet* 3. (1942): 189–201.

A garamszentbenedeki úrkoporsó. In: Emlékkönyv Gerevich Tibor születése 60. évfordulójára. Budapest, 1942, 43–59.

A csúti középkori sírmező. *Budapest Régiségei* 13. (1943): 103–166.

A Középkori Múzeum kutatásai az 1941–42. években (1941–1942). *Budapest Régiségei* 13. (1943): 439–444.

Középkori városkép a romok között – *Budapest*, 1945, 1. sz. 29–32.

A Nagyboldogasszony templom elrabolt kincsei. *Budapest* 1945. 3. sz. 100–103.

Középkori budai kelyhek. *Budapest Régiségei* 14. (1945): 333–378.

Budavár egyetlen gótikus városunk. *Budapest*, 1947: 1–12.

Buda középkorának beszélő emlékei. *Budapest* 1948: 21–23.

Gótikus házak Budán. *Budapest Régiségei* 15. (1950): 123–237.

Garády Sándor (1871–1944) és irodalmi munkássága. *Budapest Régiségei* 15 (1950): 596–597.

Castrum Budense. *Archaeologiai Értesítő* 79. (1952): 150–171.

Zamok Budy. *Acta Historiae Artium*, 1. (1953): 15–70.

Megjegyzések a budai vár XIII. századi építéstörténetéhez (Gerevich László, Seitel Kornél és Holl Imre) *Művészettörténeti Értesítő*, 2. (1953): 210–218.

Prager Einflüsse auf die Bildhauerkunst der Ofner Burg. *Acta Historiae Artium* 2. (1954): 51–63.

A budai szobrászat és a prágai Parler-műhely. *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve* 1953 (1954): 57–73.

A budai vár feltárt maradványainak leírása. In: *Budapest műemlékei* 1. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955. 223–257. (Magyarország műemléki topográfiája, 4.)

A budai Várpalota története 1541-ig. In: *Budapest műemlékei* 1. Szerk. Pogány Frigyes. Budapest, 1955. 259–268. (Magyarország műemléki topográfiája 4.)

Einige methodologische Probleme der mittelalterlichen Archäologie und die Ausgrabungen in der Burg von Buda. In: Programme et discours des chercheurs hongrois a la conference archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences. Budapest, 3–6 octobre 1955. Összeáll. Vértes László. Budapest, 1955: 313–339.

Freilegung der mittelalterlichen Burg von Buda. *Ungarische Rundschau* 1. (1955): 16–17.

Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban. *Budapest Régiségei* 17. (1956): 45–72.

A magyar gótikus művészet. In.: A magyarországi művészet története 1. kötet. Szerk. Dercsényi Dezső, Budapest, 1956: 119–248.

Mitteuropäische Bauhütten und die Spätgotik. *Acta Historiae Artium* 5 (1958), 3–4. sz.: 241–282.

Közép-Európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgótika. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 2. (1958), 3–4. sz.: 491–534.

Johannes Fiorentinus und die panonische Renaissance. *Acta Historiae Artium* 6. (1959), 3–4. sz.: 309–338.

A régészettudomány helyzetéről. *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 10. (1961): 208–211.

A magyarországi gótika. In: Magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Szerk.: Dercsényi Dezső. Budapest, 1961: 131–258.

A korai gótika Magyarországon. 131–154.

Az érett gótika Magyarországon. 155–188.

Gótika és proto-renaissance. 189–228.

Késő gótika Magyarországon. 229–258.

Excavations in Buda Castle. *The New Hungarian Quarterly* 2. (1961), 3.sz.: 66–74.

Az óbudai királynéi vár maradványai a Kálvin közben. In: Budapest Műemlékei 2. kötet. Szerk. Pogány Frigyes – Horler Miklós Budapest, 1962: 372–383.

Bemerkungen über die panonische Renaissance. In: Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Bd. II. Hrsg.: J. Imscher. Berlin, 1962: 14–18.

Le maître des reliefs en marbre du roi Mathias et sa femme Béatrice.= Mátyás király és Beatrix királyné márvány domborművének mestere. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 27 (1965): 15–31, 84–89.

The Horseman of Aquileia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae*, 17. (1965): 395–410.

Archaeology. In: *Science in Hungary*. Ed. Erdely-Grúz Tibor – Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest, 1965: 277–286.

L'evoluzione dell'arte rinascimentale in Ungheria. In: *Ungheria d'Oggi: Rivista di Cultura, politica, economica*. 5. Roma, 1965: 86–96.

A budai vár feltárása. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 352 oldal, 423 kép.

Réflexions sur le château de Buda a l'époque du roi Mathias. *Acta Historiae Artium* 13. (1967), 1–2. sz.: 123–132.

Seitl Kornél (1910–1967.) *Archaeologiai Értesítő*, 95. (1968): 110.

A régész munkája. Palotai ásatások. *Budapest*, 1968, 3. sz.: 4–6.

Régészet, művészettörténet. *Magyar Tudomány*, 15. (1970): 257–261.

A régészet helyzete és néhány problémája. *Magyar Tudomány*, 15. (1970): 862–864.

A gótika korának művészete. In: *A magyarországi művészet története, I–II.k.* Főszerk.: Fülep Lajos Budapest, 1970. I. kötet: 101–188.

Villard de Honnecourt Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő*, 20. (1971): 81–105.

A gótikus klasszicizmus és Magyarország (Székfoglaló). *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei*, 20. (1971), 1–2.sz.: 55–72.

The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 146 oldal+ 140 tábla.

A középkori régészet metodikai kérdései. - In. *Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. dec. 8–10.* Szerk. Nagy Emese. Budapest, 1971: 7–11. (*Régészeti Füzetek*, Ser. II. 14.)

Der gotische Klassizismus und Ungarn. *Antike Kunst* 20. (1972): 55–72.

Budapest művészete az Árpád-korban. In: *Budapest története 1.* Főszerk.: Gerevich László. Budapest 1973: 351–401.

Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története 2. Főszerk. Gerevich László. Budapest, 1973: 241–334.

A kora-gótika kezdetei Magyarországon. *Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 23. (1974): 145–169.

Die Anfänge des Bauornamentes in Ungarn. In: *Kolloquium über Späntike und frühmittelalterliche Skulptur* BD. 3, Vortragstexte 1972. Hrsg. Miljočič, Vladimir. Mainz, 1974: 149–159, Taf. 71–79.

Tendenze artistiche nell'Ungheria Angioiana. In: *Colloquio italo-ungherese sul tema: gli Angioini di Napoli e di Ungheria*, 1972. Roma, 1974: 121–156. (Problemi attuali di scienza e di cultura, 210.)

Die mittelalterlichen Städte im Zentrum Ungarns. In: *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter. Bericht über ein Symposium in Reinhausen bei Göttingen vom 18. bis 24. April 1972. Teil I–II.* Hrsg. Jahnkuhn, H. – Steuer, Heiko. Göttingen, 1974. II. Teil.: 258–276.

Camicia, Clemente (Chimenti). In: *Dizionario biografico degli italiani*. Ed. Istituto della Enciclopedia Italiana. Roma, 1974: 203–205.

Villard de Honnecourt művészetének származása. *Ars Hungarica* 3 (1975), 2. sz.: 319.

A honfoglaló magyarok művészete. *Bóna István – Dienes István – Gerevich László – Kovács Éva: Magyarországi művészet a IX. századtól a XII. század végéig: Operatív tanulmány a Magyarországi Művészettörténet kézikönyve I. kötetéhez*) *Művészettörténeti Értesítő*, 24 (1975): 238–240.

Buda. In: Várépítészetünk. Szerk. Gerő László. Budapest, 1975: 87–109.

Archaeology. In: *Science and Scholarship in Hungary*. Ed.: T. Erdely-Grúz and K. Kulcsár. Budapest, 1975: 364–378.

A pesti és budai vár. *Budapest Régiségei*, 24/1. (1976): 43–58.

A pilisi és dömösi ásatások nemzeti jelentősége. *Dunakanyar Tájékoztató* (1976), 2. sz.: 47–49.

The Pilis Abbey a cultural Center. *Acta Archaeologica, Academiae Scientiarum Hungariae* 29. (1977), p. 155–198.

Hungary.- In: *European Towns, their archaeology and early history*. (Ed.: M. W.Barlay). London, 1977: 431–455.

Die Kirche von Dömös. In: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Bratislava, 7–14 septembre. Tome I. Bratislava, 1979: 293–305.

Grabmal der Gertrud von Andechs-Meranien in Pilis. In: *Sankt Elisabeth. Fürstin, Dienerin, Heilige*. Ausstellungskatalog. Hrsg. Philipps-Universität Marburg in Verbindung mit dem Hessischen Landesamt für Geschichtliche Landeskunde. Sigmaringen, 1981: 334–335.

Les fouilles d'abbaye hongroise de Pilis. *Mélanges à la mémoire du père Anselme Dimier III/5*. Ed. Chauvin, Benoit. Arbois, 1982: 371–393.

The Royal Court (curia), Provost's Residence and the Village at Dömös. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 35. (1983): 385–409.

Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. In: *Annalecta Cisterciensia* 39. (1983): 281–310.

Entz Géza köszöntése. *Építés-Építészettudomány* 15. (1983), 1–4. sz.: 3–4.

A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984. 31 oldal+32 tábla.

A pilisi ciszterci apátság. *Régészeti tanulmányok Pest megyéből*. Szentendre, 1985: 541–549. (Studia Comitatus; 17.)

Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 37. (1985), 1–2. sz.: 111–152.

The rise of Hungarian towns along the Danube. In: *Towns in medieval Hungary*. Ed. By László Gerevich, Budapest, 1990: 26–50.

Dömös. *Műemlékvédelem*, 36. (1992), 2. sz.: 73–80.

MEGEMLÉKEZÉSEK

Gerevich László 60. éves. *Archaeologiai Értesítő*, 98. (1971): 141–142.

Kubinyi András: Gerevich László hetven éves. In: *Archaeologiai Értesítő*, 108. (1981): 93.

Marosi Ernő: Gerevich László (1911–1997) *Magyar Tudomány*, 42 (1997), 11. sz.: 1377–1380.

Marosi Ernő.: László Gerevich 1911–1997. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 50. (1998): 259–263.

Paloták, kolostorok, falvak: Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai= Palaces, Monasteries, Villages: Medieval Excavations of László Gerevich (1911–1997). A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete közös kiállítása, Budapest, BTM., 2011. április 15–2011. október 6. Rendezte. *Magyar Károly, Benkő Elek*. Budapest, 2011. 99 oldal, illusztrált.

Kiegészítette Wellisch Márta

MAROSI ERNŐ

GEREVICH LÁSZLÓ: A MŰVÉSZETTÖRTÉNETTŐL A RÉGÉSZETIG – ÉS VISSZA

Gerevich László századik születésnapja alkalom és figyelmeztetés arra, hogy eleget tegyünk egy időszerű kötelezettségünknek, annak, hogy egyelőre keressük, még aligha kijelöljük, historiográfiai helyét.

A dolgot eleve bonyolítja az, hogy ez a hely ma két tudomány, a régészet és a művészettörténet határán fekszik, amit az interdiszciplinaritás unalomig ismételt követelménye alapján talán még előnynek is lehetne tekinteni. Ez azonban csak csalóka látszat, ugyanis – mint az élet oly sok más területén, vagy pl. a politikai földrajzban is – a ma érvényes elhatárolások még, vagy nem így léteztek mintegy hetven évvel ezelőtt. Ő egyetemi tanulmányait még akkor végezte, amikor a budapesti egyetemen két – nem is egészen barátságos, ha alapvető tudományos metodikájában nem is annyira, stílusában és művészeti preferenciáiban azonban nagyon különböző – szomszédvár, Hekler Antal Classica archaeológiai és művészettörténeti tanszéke és Gerevich Tibor Keresztény régészeti és művészettörténeti tanszéke jelentette a kínálatot és a választás lehetőségét. Igen fontos, hogy egészen 1949 tájáig, a bölcsészkar szervezeti reformjáig, s az egységes múzeológus-képzés formulája alapján még tovább is – legalábbis elméletben – nem diszciplináris határok húzódtak a lényegében a még az egykori „régiségtan” hagyományát őrző 19. századi archeológia-koncepció szerint felosztott tanszékek között, hanem azok a stíluspreferenciák különböztették meg őket, amelyeket az archeológia „klasszikus” illetve „keresztény” jelzői fejeztek ki. Ezek a jelzők a művészettörténet szempontjából is lehetetlenné tették az eligazodást: végső soron a professzorok személyisége, ízlése, tájékozódása határozta meg a tanszékek újkori érdeklődését – a modern kori tájékozódásról, ami ma döntő lenne, szó sem lehet. Arról, ami bennünket természetszerűen leginkább érdekelne, – az én generációm tanulmányait, tudományos szocializációját meghatározó feltételek kialakulása, és persze, tudományágaink ma is állandóan változó körülményeinek előzményei –, ezek történeti értelméről sajnos kevés sejtelmünk van.

Ma, részben hasonló okokból, a művészettörténet-írásnak mindenütt egyik vezető kutatási területe a historiográfia. Ennek egyik oka az a belátás, hogy a tudománynak valamilyen általános elmélete és normarendszere helyett helyesebb magát a diszciplínát is történeti jelenségként felfogni. A másik, ezzel összefüggő állítás, hogy maga a tudomány tárgya, a műalkotás sem változatlan objektum, hanem történetileg állandóan változó recepciójában illetve interpretációjában él. Különösen a német művészettörténet-írásban – hasonlóan ahhoz, ahogyan a történészek a *Historikerstreit* tisz-

tázó vitáit lefolytatták – 1968-tól került az előtérbe az a kérdés, amelyet legpontosabban az 1970-ben Martin Warnke által szerkesztett tanulmánykötet címe fejez ki: „A műalkotás a tudomány és a világnézet között”. Ma ez, s benne különösen a művészettörténet és a művészettörténészek magatartása a nemzeti szocialista államban, az egyik vezető kutatási téma.

Az utóbbi évtizedben a magyar művészettörténet-írásban is megerősödött historiográfiai érdeklődésnek ugyanez a kérdésfeltevés az egyik legerősebb mozgatója. Eredményei egyelőre leginkább a művészettörténet és a művészettörténészek 19. századi kezdeteire és 20. század eleji korszakára nézve, továbbá különösen a műemlékvédelem és a nemzeti képzőművészeti gyűjtemények intézményrendszerére vonatkoznak.¹ Egészen hiányosak és legfeljebb egyes művészet- és tudománypolitikai forrásadatok közlésére és értelmezésére szorítkoznak a második világháború utáni történésekkel és változásokkal foglalkozó historiográfiai munkák. Hiányoznak a korszak vezető kutatóival, a háború előtti években már érett tudósként fellépő, utána pedig vezető szerepet játszó, fontos munkákat publikáló személyiségekkel foglalkozó kutatástörténeti művek is. Valamennyien a harmincas évek első felében végezték tanulmányaikat. Műveik elemzése, forrásaik ismerete híján éppoly keveset sejtünk arról, miben álltak generációjuk új kezdeményezései, amelyek a háború utáni pozícióikban váltak meghatározóvá, mint metodikájuk forrásairól, szellemi eredetéről.

Gerevich László ennek a generációnak volt egyik kulcsalakja. Hogy helyzetemet, a szubjektív kötelezettség tudatát és mindennek a nehézségét egyszerre jelezzem, meg kell mondanom, hogy az én édesapám századik születésnapja 2010-ben lett volna. Nehéz az apák generációjáról a historiográfia objektivitásával szólni. Gerevich László nem volt tanárom, sem főnököm, személyéhez egyedül a tudományos érdeklődés tematikai közössége fűzött. Ez pedig meglehetősen egyoldalú viszony volt: részben egy következő generáció kritikus elgondolásaihoz igényeltem tőle első kézből információkat és tárgyismeretet, amit, – bármily bizarr is volt ez az igény –, meg kell mondanom, soha nem tagadott meg. Tartozom emlékének azzal a megállapítással, hogy – miközben magam akkor semmi különösöt nem éreztem igényeimben – számára ez a szituáció nem lehetett ismeretlen.

A Pázmány Péter Tudományegyetem Keresztény Régészeti és Művészettörténeti Tanszékén „Tibor bácsi” unokaöccseként a kassai Szent Erzsébet templom szobrászatáról 1935-ben disszertációját író Gerevich Lászlóra nemcsak az elképzelhetetlen autoritású professzorral és omnipotens kultúrpolitikussal való rokonság súlya nehezedett, hanem alighanem az a rizikó is, ami a téma szakszerű tárgyalásának kötelező szempontjaiból adódott. Magam, kassai kutatásaim idején, az 1960-as években még találkoztam ottani idősebb kollégákkal, akik emlékeztek arra, hogyan vezette Gerevich Tibor unokaöccsét a dómban és a dóm körül. Végül is, a disszertáció² és nyolc évvel később A felvidéki szobrászat stílusfejlődése című tanulmány³ a Gerevich-iskola állásfoglalása lehetett azon a kutatási területen, amelyen személyesen Hekler és ez időben már a témakörben igen aktív tanítványa, Kampis Antal uralkodott a nemzetközi – szükségképpen leginkább német – szakirodalom számára akceptábilis értelmezésekkel.⁴

A tét nyilvánvalóan az akkoriban a 14. századi közép-európai szobrászat történe-

tében uralkodó, tágabb értelemben – s nem is feltétlenül nacionalisztikus értelmezésben – felfogott „német” kulturális környezetnek alapul vétele volt. Ezen a Csehországot, Sziléziát, a lengyel területek nagy részén kívül a német lovagrendi tartományokat is magába foglaló nagyrégió-fogalmon alapult a stílustörténetnek az a koncepciója, amely haladásként és nem dekadenciaként értékelte a 14. század szobrászatát. A német művészettörténet-írás dolgozta ki azt a szkémát, amely a szobrászatban a Strassburg és Köln dómépítő páholyaival kapcsolatba hozott posztklasszikus, manierisztikus jelenségek után a realizisztikus tendenciák központjait a svábföldi Parler-stílusban, majd Peter Parler és köre prágai műveiben látta, s ennek fiatalabb generációjaként tekintette az internacionális „lágú stílus” művészetét. Gerevich László a kassai Szent Erzsébet templom épületdíszítő szobrászatát alapvetően e szkéma alkalmazásával ítélte meg, s – mintegy hallgatólagosan – vezetett be a nemzetközi irodalommal konform, lényegében máig érvényes datálásokat. Ezzel tulajdonképpen elsőként szabadította ki a dóm reliefjeit az őket addig körülvevő hallgatásból: ugyanis a régebbi irodalom többnyire ismertette tematikájukat, különös tekintettel Szent Erzsébet legendájára, de elhallgatta dátumukat. Gerevich – ha nem is teljesen radikálisan szakítva az épület 13. századi tervének Henszlmanntól örökölt tézisével: ettől kezdve Villard de Honnecourt kérdése mindvégig foglalkoztatta – a kassai építkezést alapvetően 1400 körüli ügynek tartotta. Taktikája alapvetően a leíró értelmezésen alapult, s – nyilvánvalóan korszerű olvasottsága ellenére – meglehetősen takarékos jegyzetelésen. Nem hiányzik a hivatkozások közül Kampis, maga Hekler, még Pinder sem, de óvakodik attól, hogy részleteikben feltárja érvelése forrásait. Ez az úgyszólván implicit érvelés, amelyet publikációinak többségében mindvégig követett, nem mondható egyéni megoldásnak, hanem kortársai között általánosabban elterjedt. Mindenesetre, rendkívül megnehezíti szövegeinek filológiai feldolgozását. Kivételes ebből a szempontból Közép-európai királyi műhelyek a XIV. században és a későgotika című, 1959-ben publikált nagy tanulmánya,⁵ amelyben széles körű (nem annyira a szobrászatra, mint inkább általában a későgotikára vonatkozó) olvasottságáról ad számot: különösen Schmarsow és tanítványai, Haenel és Gerstenberg tanulmányozásáról, de Richard Krautheimer ismeretéről és Dagobert Frey a maga idejében szinte szemfelnýtő jelentőségű 1929-es művéről, a Gotik und Renaissance als Grundlagen der modernen Weltanschauung címűről is, nem is szólva Václav Mencl és Dobroslav Libál cseh könyveiről, amelyeknek fordítását Fügedi Eriknek köszöni. Dagobert Frey könyvének idézése különösen pikáns, ugyanis éppúgy jelzi a szellem-történet építészeti és képzőművészeti térértelmezésének nyilván örömmel üdvözölt példáját, mint a Gerevich Tibor által német szobatudományos elméletgyártásként és egyszersmind cseh nacionalista felfogásként elítélt Max Dvořák iskolájában gyökeresítő művet.

A disszertációban persze a professzor nagybácsi sok programmatikus írásában a húszas évek elejétől kezdve hangoztatott, a magyar művészet sajátos karakterisztikumaira vonatkozó tézisek visszhangoznak – erőfeszítése ezek szerint leginkább e téziseknek a gotikus szobrászatra való alkalmazására és végső soron Gerevich Tibor nézeteinek a német irodalommal való összeegyeztetésére irányult. E kísérlet jegyében olvassuk a disszertáció bonyolult gondolatmenetű, előrebocsátott fejtegetéseit,

amelyhez hasonlók a Gerevich-szeminárium úgyszólván minden produktumában megtalálhatók, mindig a tárgyhoz alkalmazott hangszerelésben. Feltűnnek e szeminárium kedvelt interpretációs toposzai, a magyar habitus Hoffmann Edith által éles nyelvvél karikírozott jellemzői, a kassai Kersztrefeszítés-csoporton „nemes, nem torzító realizmus”,⁶ a Mária látogatása-oltár Zebedeusának „kitűnő magyaros karakterfej[e]”, szobrászának „egyszerűbb, nyersebb, de egészséges naturalizmusa”,⁷ magyaros bajusz díszíti a garamszentbenedeki úrkoporsó egyik őrének – nyilván durva pribéknek – arcát is.⁸ De ezek a flosculusok csupán a konstrukció díszítő elemei – viszont alkalmasak lesznek az ötvenes évek (szocialista) realizmus-konceptiójának díszítésére is.

Ma szinte politikai koncepcióként olvasnánk, – ha nem lenne tudomásunk e nézetek nagy művészettörténeti elterjedtségéről –, hogy Gerevich László szerint „1526 előtt a magyar történelmet a dél-északi erővonal irányította. Ugyanakkor a művészetre az olasz formavilág hat legközvetlenebbül. A latin hatásban szereppel bír az ekkor elég jelentős francia befolyás.”⁹ – Továbbá: „Az olasz és francia hatás egyébként is megfelelt és javára szolgált a magyar művészi szellemnek”, hiszen „A renaissance a múlt élő földjéből nő ki; nem véletlen és nem önkényes beoltás volt.” Azonban itt következik a fából vaskarika magyarázata, mely szerint „A német hatás nem akkor valóban eredményes és értékes, amikor egyedüli és hódító, de amikor a politikailag és önálló kultúrájában erős magyar birodalom határain szerényen jelentkezik. Ez a hatás irányítja a Felvidék középkori szobrászatát. Így látjuk az általános képben Kassa szerepét is.”¹⁰

A legkorábbi, 1935-ben publikált műből idézett okfejtések többé-kevésbé változatlanul, de marxizáló frazeológiával felfrissítve tűnnek fel A magyarországi művészet története 1956-os kötetében, Dercsényi Dezső és Balogh Jolán fejezetei közé iktatott, a gotika korszakairól írott összefoglalásában.¹¹ Ennek periodizációs fogalmai azoknak a generációs elképzeléseknek felelnek meg, amelyeket a húszas évek végén Pinder vezetett be a szakirodalomba. Érvényük azonban relatív és parciális, a terminusok így folyamatainak ritmusában is elszakítják a hazai művészettörténetet az egyetemestől. A Kora-gótika fejezet a 13. század közepétől 1300 tájáig terjed – szemben azzal a nemzetközi gyakorlattal, amely Chartres 1194-es építéskezdetét tekinti a „korai” és az „érett” határvonalának. Ezzel szemben Érett gótika a neve a 14. századi periódusnak, míg a Zsigmond-kort, a 14. század végétől a 15. század közepéig terjedő periódust a Gótika és proto-renaissance című fejezet tárgyalja. Nyilvánvalóan ennek a fejezetnek jut szerep a Louis Courajod által koncipiált francia, franko-flamand illetve a Schmarsow-tanítvány Gerstenberg elnevezésével „Sondergotiknak” mintájára elképzelt sajátos, hazai külön fejlődési út felmutatásában. Erre az eredetere emlékeztet a 15. század közepétől a 16. század elejéig számított Késő-gótika Magyarországon periódus építészetének sommás jellemzése: „A gótikus építészet lényeges változáson ment keresztül a renaissance építészet hatása alatt, önmagából kifejlesztette a magasabbrendű térformát.”¹²

Az 1956-os összefoglalásban állandó a harc a realizmusért. A kora-gótika tatárjárás utáni mesterei „kezdik figyelni és szeretni a természetet, de miután az egyház merev formulába fegyelmezi az új művészi szemléletet, a feudalizmus művészetének

ebben a második szakaszában a művészi ábrázolás idealisztikus és realiztikus törekvéseinek ellentétei kiéleződnek, míg a renaissance-ban oldódnak meg a természet megfigyelése, a haladás javára.”¹³ – Ez maradt Dvořák idealizmusából és naturalizmusából, amelyek fejükről a talpukra állítatnak, s ezért a 14. század „A kialakulás és az átmenet ideje [...] a gazdasági alapon éppúgy, mint a szellemi élet jelenségeiben.”¹⁴ A Zsigmond-kori protoreneszánsznak oka is az, hogy „Az olasz művészettel egyidőben az olasz pénzügyi gazdálkodás elemei, majd olasz bankárok és kereskedők tűnnek fel hazánkban, akik Zsigmond korában már jelentékeny szerepet játszanak.”¹⁵ Gerevich László akkori gotika-konceptiója korszaktagolásában és értékelésében egészen, a háború utáni régészeti feltárások anyagának figyelembe vételével azonban már nem mindenestül ahhoz a hagyományhoz tartozik, amelyet Fülep Lajos 1950-ben élesen bírált és elvetett. Igazolja A magyarországi művészet története főszerkesztői mentegőzését, mely szerint „A nagy szegénységre kell gondolni e bátor kezdeményező próbálkozás megítélésében és méltánylásában” és „Mindenképpen neki kellett [tehát] vágni a feladatnak a történelmi materializmus módszere alkalmazásának kísérletével, még az első próbálkozás sokféle nehézségének és a teljes eredmény elérhetlenségének tudatában is.”¹⁶

Az 1956-os összefoglalás számos, a magyar művészettörténet-írás kezdetei óta nemzedékről nemzedékre öröklődő felfogást, értékelést és súlypontot kanonizált. Ezek közül a legfontosabb – mondhatni, Gerevich László régészeti munkásságának is vezéreszméje – a középkori magyar királyság központosított jellegének feltevése, az ország elveszett központjaiból kisugárzó hatások igazolása. Ezt az elképzelést – egyértelműen a kiegyezés utáni államszervezet tükröképeként – mindenekeelőtt Divald Kornél fogalmazta meg. Hasonló jelentőségű kulcsfigura Kassai Jakab, akiről az 1935-ös disszertációban úgy nyilatkozott, hogy – mintegy az 1932-es velencei egyezmény sikeres műtárgy-gyarapításainak szellemében „...joggal visszakövetelhetjük a kassai iskola, a magyar művészet számára”.¹⁷ Ihletője nyilvánvalóan Genthon István ausztriai forráskutatásait összegző műve, a „Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig” volt, de tovább is ment, Pinderre hivatkozva, aki szerinte „a fejlődésnek több útjára mutat rá, amely a kassai mestertől az ú.n. Gerhardt-stílusig és Michael Pacherig vezet”. Szerinte Kassai Jakabnak „Multscherre tett hatása is elismert”.¹⁸ Az ebből 1943-ban levont további következtetés: „Kassai Jakabban a német kutatás németalföldi hatásokat vél felismerni. Ez nem véletlen, mert a magyar művészet sorsa különös hasonlóságot mutat a francia és germán hatást emelkedettebb szintézisbe összefoglaló flamand és vallon művészettel.”¹⁹ Kassai Jakab helyi gyökereinek illetve hatásának kimutatására való törekvése ad nagy hangsúlyt a dóm Mária látogatása-oltárának oromzatában alkalmazott szobroknak. Másrészt a feltevések ténymegállapításként előadott láncolatának az a funkciója, hogy megteremtí a kassai hagyomány folyamatosságát. A galgóci Betlehem kassai eredetének így levezetett hipotézise csak az utóbbi időben kapta meg cáfolatát, amikor Endrődi Gábor igazolta pozsonyi származását, s benne Nicolaus Gerhaerts van Leyden bécsi körének egyik, korszakalkotó főművét ismerték fel. A hipotézisek további hipotézisekhez vezető láncolata azonban a kolozsvári Mártonról és Györgyről az 1956-os összefoglalásban előadottakban a legnyilvánvalóbb. Ez a váradi Szent László-herma attribú-

ciójára vonatkozik: „A bronz Szt. Györgyöt mindkét testvérnek kellett öntenie, a herma mellszobor kisebb munka, kettő nem is készíthette volna, hanem csak az idősebb (sic!) Márton, aki az ötvösségből, trébelt nemesfém lemezekből, kisebb bronzöntvények gyakorlatából indulhatott ki. Innen származik a részletek és technikai kivitel megegyezése, de a lényeges különbség is, amit a prágai szobron a fiatalabb, könnyedebb és olaszosabb György (sic!) munkájának tulajdoníthatunk.”²⁰ És egy fejezettel alább, a Friss-palotáról szólva. „Előtte a király szabadon álló bronzszobra [v.ö. Tubero leírásában: *in prima aedium fronte posita ... restituto suo nitore*], amelyet feltehetőleg a váradi műhely utóda készített Budán, ahol a nagyobb feladatok elvégzésére valószínűleg gyökeret vert. Később a műhelyt olasz mesterek vezetik és nagyméretű bronzszobrokat és ércskapukat öntenek, főként a királyi palota számára.”²¹ Ugyanitt még a budai Stibor-síremlék alakjában is a váradi bronzszobrászat vonásait vélte felismerni.²²

Nemcsak számunkra tűnnek kevésbé meggyőzőknek az ilyen gondolatmenetek, maga Gerevich László is elégedetlen a művészettörténeti metodikával: 1943-ban írja: „A stílkritikai összefüggések vizsgálata eddig még kevesebb eredményt hozott, mint az okmányi adatok.”²³ – vagy 1966-ban, A budai vár feltárása című könyvben, a művészettörténeti módszer példajaként nyilván a wölfflini Kunstgeschichte ohne Namen-t feltételezve: „Anélkül, hogy a nevek ígézetébe esnénk, számunkra a művészettörténet nem a »művek története nevek nélkül«. A nevek nemcsak művészeti gondolatok, irányzatok és tettek kifejezői, hanem olyan valóságos személyeket jelölnek, akik a társadalmi körülmények uralkodó törvényszerűségeinek vannak alávetve, azt magyarázzák és abból magyarázhatók.”²⁴ – Ez a fejtegetés Zsigmond név szerint ismert építészeinek tárgyalását vezeti be ugyan, de aligha pusztán rosszindulat, ha vonatkoztatjuk Nagy Lajos „pocakos” János építőmesterének éppen stílárius okokból meghíúsult attribúciós kísérletére is.

A fiatal Gerevich Lászlónak a művészettörténetben megszokottnál szolidabb módszertani bázis utáni kutatása a negyvenes évek néhány kiváló és nem avuló publikációjában vezetett eredményre. Közéjük tartozik A csúti középkori sírmező 1943-ban kiadott leletpublikációja, az övveretek széles körű, hazai és külföldi azonosító anyagot egyaránt szuverén módon használó és jó viselettörténeti periodizációt alátámasztó feldolgozásával. A célkitűzés a régészet mint egzaktabb kutatási módszer felé mutat: amikor a 19. században „a művészet mutatós darabjai kerültek előtérbe, ... a kvantitatív, a művészet tagozódását jelentő emlékek kutatása háttérbe szorult.”²⁵ S a végkövetkeztetés, amely a sorozatban előállított művek felértékelését jelenti, egyben a művészettörténet számára is fontos, hiszen végső soron a Walter Benjamin-i technikai reprodukálhatóság problémájáról van szó. A boglárokról, brakteátákról írja, hogy „Szerepük az iparművészet történetében némely vonatkozásban hasonló a későgotikus fa- és rézmetszethez.”²⁶ továbbá „...mégsem tekinthetők a mai értelemben vett népművészetnek, mert művészi ízlésük és törekvésük, így motívumaik is megegyeznek a »nagy művészet« fölfogásával és így abból meríthetnek. A középkor kultúrája még késői stádiumában sem bomlik föl teljesen osztálykultúrákra. Átfogó szellemét még a legszerényebb emlékek is megőrzik.”²⁷ Ez időszak másik nagy tanulmánya a már 1945-ben napvilágot látott Középkori budai kelyhek, amelynek nem annyi-

ra fő tézise a fontos, mely szerint a „Buda és Pest a különböző vidékek lokális művészetének találkozó pontja, mintegy kohója, melyben a stílusok egységessé válnak”,²⁸ valamint e stílárius egység országos kisugárzása, hanem kutatási módszere, a későközépkori és 16–17. századi leltárak tanúsította általános műtárgymozgás írott forrásanyagának felhasználása. Fő eredményei ugyanolyanok, mint a nyitrai evangelistárium, vagy a németjářfalvi úrmutató fővárosi eredetének valószínűsítése, más ötvös-művek alapján is budai jellegzetességek megállapítása, közel áll azonban ahhoz a jelenkori kutatásokban kialakult megállapításhoz, hogy a magyar középkori ötvösség egységes jellegét döntően éppen a koraujkori nagy szétszóródás és műtárgy-keveredés határozza meg.

E tanulmányok abban az időben készültek, amikor a fiatal Gerevich László már a Fővárosi Múzeum tisztviselője, fokozatosan pedig vezetője. Talán – úgy is, mint a Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet vezetője – szubjektíve is alaposabb módszernek ítélte a régészeti ásatást. Indítékairól csak sejtelveim lehetnek, s e tekintetben bizonyára a társtudományok ide vágó értékelésére kell várnunk. Úgy vélem azonban, hogy az általa vezetett intézet nem római kori, hanem középkori programja nyilvánvalóan a kor faluásatásainak, település- és várostörténeti kutatásainak sorába illeszkedik, s az ihletők között sejthetjük a népességtörténet koncepcióinak vitáit is. Mindenesetre, e tekintetben Gerevich László a háború után, a budai városkutatásoknak és a vár kutatásainak vezetőjeként a negyvenes években megkezdett munkáját és módszertani megfontolásait folytathatta.

A Fővárosi Múzeumban, kezdetben a Halászbástya kőtárának kezelőjeként azonban más módszertani hagyománnyal is találkozott, s ennek legfontosabb eleme Horváth Henrik nemcsak hivatali, hanem szellemi öröksége is volt. Ha a Gerevich-szeminárium köreiben a gotikára vonatkozó stúdiumoknak korlátot szabott mind a német-országi művészeti kapcsolatok elutasítása, mind a művészettörténet elméletalkotásaitól való idegenkedés, s a tulajdonképpeni szellemi történet helyett egy nemzet-karakterológiai konstrukció hirdetése, Horváth Henrik munkássága éppen ezeket képviselte. Az 1937-ben megjelent Zsigmond király és kora c. m v nek egy tekintélyét Buda egykori lovagi fénykorát felidéző szellemi történeti szintézis voltának köszönhetette. Nemcsak Dercsényi Dezső ezt követő Nagy Lajos-monográfiája bizonyította be, hogy mindez nem összeegyeztethetetlen a „magyar Trecento”, a magyar protoreneszánsz elképzelésével, hanem maga Horváth Henrik is ezt a felfogást képviselte, így a Mátyás-Emlékkönyv művészettörténeti áttekintésében is. Horváth Henrik hagyatékának legfontosabb, a Fővárosi Múzeum kőtárára alapozott elemét azonban minden bizonnyal a Budai kőfaragók és kőfaragójelek 1935-ös szintézise jelentette, amely egyben szintetizálta a historizmusnak a gotikára vonatkozó, különösen német szakirodalmi hagyományát és a magyar műemlékrestaurátorok hagyatékát is. Tárgyi hagyatékukon alapult a Halászbástya kőtára, a szellemi a Műegytem építészettörténeti tanszékén Möller István, a két Lux, – Kálmán és László – Csányi Károly, majd Csemegi József ápolta tovább. A kőfaragó-építészetnek ez a hagyománya adott útmutatást abban a kérdésben is, hogyan lehet egy elpusztult építészeti kultúrát a faragottkő-tagozatok alapján restaurálni. A kiindulópontot a gotikus építészetnek mint organizmusnak a 19. századi dómépítő páholyok tudásában gyökerező fel-

fogása jelentette, együtt a tervezési eljárások rendszerszerű, racionalisztikus értelmezésével s a kőfaragójegyeknek a neogotikus építópályok historizmusára visszavezethető szimbolikus értelmezésével. Valamennyi elképzelés szerepet kapott Gerevich László későbbi munkásságában is, de legjelentősebbnek a gotikus szerkezetek általa ösztönzött és különösen Czagány István által kidolgozott tipológiája²⁹ bizonyult. Czagány ebben a tipológiában valamilyen automatikusan működő minősítési eszközt látott, Gerevich mindenekelőtt az építészeti stíluskritika racionalizálásának eszközét.

A német „Sondergotik” elméleteknek a „Raumstilről”, a tér kvalitásairól szóló fejtegetéseit legpontosabban az 1956-os, Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban című tanulmány követi. Egyik jellegzetes stílustörténeti okfejtése, amelynek nagy hatása a töredékek „megszóltatásában” rejlik: „A korai gótikában a pozitív elemek a döntők, oszlop, henger stb., a késő-gótikában a negatív elemek, a negyed körívű, ovális vagy homorú profilok jutnak túlsúlyra. A profilok hatása a betöltött és betöltetlen tér ellentétén alapszik és a kor térszemléletétől sem független. Az első fázisban a szobrászi, a betöltött tér hatását fejezi ki az építészet, míg a későbbi periódusban a tér üressége kelti a térélményt.”³⁰ A budai ásatások anyagának rendszerezését szolgáló művészettörténeti tanulmányok sora jelentős teljesítmény volt, és nagy nemzetközi visszhangot váltott ki. Alapvető, ha a belőle levont datálási következtetések nem is mindenben, a prágai Parler-műhelyhez fűződő budai részleteket számbavevő tanulmány,³¹ és az az úgynevezett grafikus stílus összefüggéseit rekonstruáló 1958-as, Közép-európai királyi műhelyek a 14. században és a későgótika című is.³² Nehéz megmondani, mi a tulajdonképpeni következtetése: a közép-európai 14. századi királyságokra átkerülő európai hangsúly-e, a császári székhely Prágába – majd a Zsigmond-kori Budára – kerülése révén, aminek jelentősége a közép-európai összetartozás tudatosításában elévülhetetlen, vagy a magyarországi központok beemelése e kreatív központok közé. Mindez annak ellenére, hogy az ú.n. grafikus profilozás önálló tagozatstílusként való felfogása meglehetősen kétséges, viszonya egyidejű más formarendszerekhez – illet tulajdonított Gerevich az ő János mesterének – tisztázatlan, és a Buda datálásának alapjául szolgáló 1366-os avignoni supplicatio kritikája³³ révén meg is rendült.

Szemponctunkból döntőnek a század első fele művészettörténeti irodalmában gyökerező stílustörténeti kategóriáknak a középkori épületrégészetre való átvitele látszik. A budai vár feltárása című monográfia épületrészről épületrészre haladó, relatív kronológiát tisztázó, a régéviszonyok és a tipikus leletanyag segítségével abszolút kronológiai horizontok megállapítására való törekvésével olyan mintát szolgáltatott, amelyet pusztán a „feltárása” szóval végződő kutatási beszámolók hamarosan bekövetkező gyarapodása is éreztet. Nem kevésbé az összefoglalásként jelzett, lényegében művészettörténeti rekonstrukció. Ebben évszázados követelmények valósultak meg: nemcsak a rajzolt rekonstrukcióban, amelynek előképei a régi látképeken alapuló historizáló történeti képek éppúgy, mint Lux Kálmán 1920-as látképei, hanem a megépített historizáló terekben és a kiegészített szerkezetekben is. Egy máig ható új historizmus eredetvidéke itt ismerhető fel.

A dömösi prépostság és a pilisi ciszterci apátság feltárásaiban mintha Gerevich Tibor kutatási problematikájához s ezzel a magyarországi középkori művészettörté-

net nagy momentumainak felmutatásához tért volna vissza. Ismét tetten érhető a művészettörténeti megfontolások irányadó szerepe. Ezek lehettek tévesnek bizonyuló következtetések is, mint a feltételezett és elvárható 10. századi magyarországi emlékekre vonatkozó kalandos feltevésekben: pl. karolingnak tekintett töredékek Esztergomban, „degenerált antik” oszlop-előzmények a budai vár ú.n. lőportornyában. Bizonyára ilyen hipotézis játszott szerepet a pilisi 11. századi kőfaragványok ösztönző hatására a feltételezett előzmény-épület terméketlenné bizonyult keresésében. Ebben a 11. századi központi műhelyről szóló szakirodalmi vélekedések éppúgy szerepet játszhattak, mint a másodlagos kőanyag mindenkor felhasználása kiszámíthatatlanságának félreismerése. Viszont az a jelentőségében lebecsült írott forrásra alapozott meggyőződése, hogy Esztergomból is kerültek elő pilisi eredetű kőfaragványok, beigazolódtak. E ponton éppúgy Gerevich Tibor véleményét is korrigálta, mint Dömös esetében, amelynek térrendszerét és kriptáját minden bizonnyal meggyőző felismerésekkel kapcsolta Közép-Európa 1100 körüli építészetéhez. Ugyancsak alapvető felismerései közé tartozik az esztergomi-pilisi korai és klasszikus gotika stílusösszefüggéseire és kronológiai helyzetére vonatkozó felismerése, amellyel nemcsak ismét Gerevich Tibor „esztergomi műhelyének” koncepcióját revideálta, hanem egyben a magyarországi 13. századi művészet pluralisztikus képét is megalapozta. Valóságos kronológiai kontextusukba helyezte a korai és érett gotika hazai fogalmait is, s felülvizsgálta saját, a ciszterci építészet hagyományos közvetítő szerepére vonatkozó téziseit.

Ha Gerevich László korábbi munkásságáról, műveinek tendenciáiról meg is kockáztathatunk bizonyos hipotéziseket, a lényegében a korai szakasz összefoglalását jelentő publikációkhoz hasonló mű erre a késői szakaszra nézve nem áll rendelkezésünkre, csak előzetesnek tekinthető beszámolók, amelyek bibliográfiái, jegyzetelés nélküli említései azonban modern tájékozódásra, a művészettörténeti irodalommal való lépéstartásra vallanak. Kérdés, felmérhető lesz-e valaha tájékozódásának eredménye, rekonstruálhatók lesznek-e elgondolásai. Ebben bizonyára nemcsak a leletanyag, hanem bibliográfiái tájékozódásának dokumentumai, az általa gyűjtött képanyag is segíthet. Valószínűbbnek látszik, hogy a feldolgozás munkája az utókorra marad, régészek és művészettörténészek közös vagy párhuzamos erőfeszítéseire vár.

JEGYZETEK

1. A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásából, szerk., bevezetés és utószó: *Marosi Ernő*, Budapest 1999; „Emberek, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, Tudománytörténeti esszégyűjtemény I–III, szerk. *Markója Csilla* és *Bardoly István*, *Enigma* 47–49. sz., XIII, 2006 és XIV, 2007. Az azóta monografikus kötetek sorozatává fejlődött vállalkozás későbbi publikációi közül az itt tárgyalt téma szempontjából különösen érdekes 59. sz.: A római iskola, szerk. *Markója Csilla* és *Bardoly István*, valamint 60. sz.: Gerevich Tibor, szerk. *Markója Csilla* és *Bardoly István*, *Enigma* XVI, 2009; *Sinkó Katalin*, Nemzeti képtár, *A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve* vol. XXVI, No. 11, 2008.
2. A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV–XV. században, Budapest 1935.
3. A felvidéki szobrászat stílusfejlődése, *Szépművészet* II, 1941, 298–302, III, 1942, 189–201, id. a kny. alapján, Budapest 1943.

GEREVICH LÁSZLÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI RENESZÁNSZKUTATÁS

4. A középkori magyar faszobrászat történetének vázlata 1450-ig, Budapest 1932; Adatok középkori szobrászatunk történetéhez, *ArchÉrt*, Ú.F. XLVIII, 1935, 115–142; Középkori faszobrászat Magyarországon, Budapest 1940.
5. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* II, 1959, 491–534, németül már előbb: *Mitteleuropäische Bauhütten und die Spätgotik*, *ActaHistArt* V, 1958, 241–282.
6. *Gerevich* 1935 (2. jegyz.) 15.
7. U.o. 63.
8. A garamszentbenedeki úrkoporsó, Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára, Budapest 1942, 51.
9. *Gerevich* 1935 (2. jegyz.) 12.
10. U.o. 14.
11. A magyarországi művészet története, szerk. *Fülep Lajos* I. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig, szerk. *Dercsényi Dezső*, Budapest 1956: IV: A kora-gótika Magyarországon (A XIII. század derekától a XIV. század elejéig): 119–142, V: Az érett gótika Magyarországon (A XIV. század elejétől a század végéig): 143–174, VI: Gótika és proto-renaissance (A XIV. század végétől a XV. század derekáig): 175–214, VII: Késő-gótika Magyarországon (A XV. század derekától a XVI. század elejéig): 215–248.
12. *Gerevich* 1956 (11. jegyz.) 228.
13. U.o. 120.
14. U.o. 159.
15. U.o. 175.
16. U.o. 6.
17. *Gerevich* 1935 (2. jegyz.) 70.
18. U.o. 73.
19. *Gerevich* 1943 (3. jegyz.) 10.
20. *Gerevich* 1956 (11. jegyz.) 168.
21. U.o. 187.
22. U.o. 188.
23. *Gerevich* 1943 (3. jegyz.) 19.
24. *A budai vár feltárása*, Budapest 1966, 287.
25. A csúti középkori sírmező, *BudRég* 1943, 134.
26. *Gerevich* 1943 (25. jegyz.) 154.
27. U.o. 163.
28. Középkori budai kelyhek, *BudRég* 1945, 337.
- Czagány István, A középkori grafikus stílus emlékei a budai várnegyed területén, *BudRég* 19, 1959, 35–56; uő, A budavári gótika építészeti tipológiája I, *BudRég* 20, 1963, 85–105; uő, A középkori körtetagos profiltípus emlékei a budai vár területén, *BudRég* 21, 1964, 267–285.
30. Buda szerepe a magyarországi gótikus építészetben és az európai stílusáramlatokban, *BudRég* 17, 1956, 58.
31. A budai szobrászat és a prágai Parler-műhely, *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953*, Budapest 1954, 57–73; *Prager Einflüsse auf die Bildhauerkunst der Ofner Burg*, *ActaHistArt* II, 1954, 51. 63.
32. i.m. (5. jegyz.)
33. *Érszegi Géza*: A Nagy Lajos-kori királyi kápolna kérdéséhez, *Várak a későközépkorban*, szerk. *Juan Cabello*, *Castrum Bene 2/1990*, Budapest 1992, 94–101.

Gerevich László¹ 1935-ben végzett nagybátyja, a két világháború közti művészettörténet és műemlékvédelem, valamint művésztirányítás nagyhatalmú, meghatározó egyénisége, Gerevich Tibor² Keresztényrégészeti és Művészettörténeti Intézetében, egy olyan szakon, ahol a régészet és művészettörténet diszciplínái még nem váltak szét. A kassai Szt. Erzsébet templom középkori szobrászatáról írt szakdolgozata³ még abban az évben meg is jelent az intézet publikációi sorában. Talán nem véletlen, hogy ezután következő írása „Mátyás és a reneszánsz” címmel jelent meg a *Tükör* című folyóiratban, öt évvel később, 1940-ben.⁴

Gerevich László magyar reneszánszszal kapcsolatos kutatásai, eredményei néhány fókusz köré csoportosulnak, de mindvégig megmaradtak a kora reneszánsz időszakában. 1959-es „Johannes Fiorentinus und die Pannonische Renaissance” című fontos tanulmányában a hazai stíluskorszak két jelentős szobrászegyéniségére: Ioannes (Johannes) Fiorentinus és Giovanni Dalmata munkásságára irányította rá a figyelmet, és hangsúlyozta a római emlékek dunántúli hagyományának továbbélését.⁵

Fiorentinus nevét menyői alkotásaival Bunyitay Vince egyháztörténész, majd Hermann Ehrenberg königsbergi művészettörténész említette először a *Századokban*, illetve az *Archaeologiai Értesítőben* írt tanulmányaikban, amelyet Hampel József egészített ki ugyanott, a felsőelefánti sírkövérről írottakban.⁶ Ugyancsak menyői alkotásai miatt foglalkozott vele Balogh Jolán az erdélyi kora reneszánszról írott monográfiájában.⁷ A firenzei mester neve aztán újból a Bakócz-kápolnáról írt könyvében tűnt fel nála.⁸ Itt „a kápolna harmadik kőfaragójaként” szerepel, bár az első és második sincs nevesítve. Fiorentinus munkái között Balogh Jolán menyői, felsőelefánti, ráckevei és a lengyelországi gnieznói munkáit említi.

Ioannes Fiorentinus csillaga ezután Gerevich révén jutott még magasabbra, hasonlóan pl. János barát esetéhez, ugyancsak kissé túldimenzionálva. Gerevich 1959-ben az *Acta Historiae Artium*ba írt tanulmányában oeuvre-jét még inkább kiterjesztette térben és időben.⁹ Johannes Łaski gnieznói érsek 1517-ből való végrendelete hét sír-emlékről beszél, amelyre a megbízást az esztergomi kőfaragóműhelynek (ottani márványból készítendő) a lateráni zsinatról hazatértében adta.¹⁰ Az egyik sírkő, a megbízó hordozza a szignatúrát: „Johannes Fiorentinus me fecit MDXV”. A többi Johannes Fiorentinushoz (vagy legújabbban olaszosan, Giovanni Fiorentinónak írva nevét) kötött művet alaposan meg kell vizsgálnunk. A menyői templomban levő keresztelőkúton található egy másik szignatúra. Azonban a magyar szakirodalom nyomban egy-ugyanazon személynek kezdi tartani ezeket a mestereket. Jóllehet

Désházy esztergomi (jóság)kormányzó volt, s a kápolnakapu valóban a Bakócz-kápolna sekretyeajtájának egyértelmű hatását mutatja, ez még nem bizonyíték arra, hogy a két mester azonos, nem is beszélve a felsőelefánti Forgách-síremlék rendkívül gyenge kvalitásáról, amelyet Balogh Jolán szintén őneki tulajdonít: „Ioannes művei oly távoli helyeken fordulnak elő, mint Menyő, Felső-Elefánt, Ráckeve és a lengyelországi Gniezno.”¹¹ A Fiorentinusnak attribuíált művek összetartozásának axiómája máig tovább él a magyar művészettörténetben, csak Horler Miklós és Mikó Árpád próbálta az egyetlen színvonalat a műhely közreműködésével magyarítani.¹² Ugyanakkor egyetlen szerző sem vette számításba, hogy Firenzében a János név az egyik leggyakoribb, (hiszen a város védőszentje, Ker. Szt. János után nagyon sok gyereket neveztek el Firenzében), tehát a Ioannes Fiorentinus szignálás több firenzei János nevű személyt is jelölhet. Jan Łaski (1456–1531) síremlékén (1516) szerepel csak a Joannes Fiorentinus megjelölés.

Visszatérve a lengyel síremlékekre, Łaski érsek végrendeletében világosan szerepel, hogy hat sírkövet rendelt Esztergomban. Mivel a megbízó sírkövét Joannes Fiorentinus faragta s csak ő szignálta művét,¹³ és ez azt jelzi, hogy Ioannes nemcsak egyszerűen az esztergomi műhely tagja, hanem egyik vezető mestere volt, s ezért nyilván részt vett a Bakócz-kápolna építésének munkájában is. A ráckevei ortodox sírkövet Balogh Jolán ugyancsak Fiorentinusnak attribuíálja, de ezt sem vehetjük biztosra. Gerevich azonban még Balognál is továbbmegy, s neki tulajdonítja a csatka pálos kolostorból Szentléleki Miklós Ákos sírkövét, Bernardino Monelli sírkövét, a budai dominikusokhoz készült ismeretlen sírkövét, valamint a Szentléleki család egy tagjának sírkövét, holott az előbbi kevésbé plasztikus, vagy az utóbbi buján tobzó plasztikája egyaránt távol áll Fiorentinus stílusjegyeitől. Gerevich „pannon reneszánsz” fogalma az Óbudán található római sírkövek felfogásában továbbélő formai hagyományon alapul, amely szerinte hatott a magyarországi korareneszánszra.¹⁴ Ma ezt a kapcsolatot kissé áttételesebben, és nem ilyen közvetlenül fogjuk fel. A Gerevich-tanulmányban szintén említett Gosztonyi András (1499) és Garázda Péter esztergomi síremlékek egy másfajta, kétrétegű, sgraffitószerű plasztika jegyében születtek.¹⁵ Fiorentinus oeuvre-je azóta a horvát Anđela Horvat révén Szegedi Lukács sírkövével bővült ki hitelesen, ezt azóta Mikó Árpád is elfogadta.¹⁶

Két, a budai ásatás során talált jelentős reneszánsz töredék meghatározása azonban Gerevichnek kiválóan sikerült, az egyik egy combtöredék, a másik egy kartöredék. Az elsőt ma is Bacchus-töredéknek tartják, a másodikat pedig Giovanni Dalmata alkotásai közé sorolják.¹⁷

A Bacchus-szobortöredékről alkotott vélekedések története tanulságos. A combtöredék a keleti, zárt udvarból került elő, a kápolnától délre, 1948-ban, és csak három évvel később leltározták be. Gerevich a budai műemléki topográfia I. kötetében így írt: „1490-ben pl. Bacchus szobrot kap Lodovico il Morótól ajándékba, valószínűleg ennek töredéke került elő az ásatások folyamán.”¹⁸ Gerevich ezt Balogh Jolán korábbi eredményeire alapozta, aki 1928-ban a Milánóval kapcsolatos diplomáciai levelezést, közte a Bacchus-szoborra vonatkozó adatokat is közölte.¹⁹ Hasonlóan említi Gerevich Fiorentinus-cikkében is a combtöredéket, itt már fotó kíséretében.²⁰ Balogh Jolán érdekesen reagált a dologra: az 1966-os *A művészet Mátyás király udvarában*

monumentális adattárába a töredéket föl sem vette (pedig dolgozott a Vármúzeumban, hiszen az egyes reneszánsz töredékeket méreteikkel közölte). A szobrokról szóló források között szerepel a Bacchus-szobor, ám egy jegyzetben Gerevich feltevését kevésbé tartja valószínűnek, az 1490. április 16-i Lodovico Sforza-levélben foglaltak miatt.²¹ Ebben a Mátyás halála után 10 nappal született levélben a Bacchus-szoborról azt tudjuk meg, hogy két darabban van: „*Ma essendo in duy pezi*”, amelyet az elküldés előtt restaurálni kellene: „*sia piu conveniente et honore nostro mandarlo reintegrato et aconzo*”, azaz illőbb lenne és megbecsüléseket jobban mutatná, ha helyreállítanák.

Mivel a combtöredéken látszó kecskepata azonban minden bizonnyal Bacchus-szoborra utal, így a szobor valahogy mégiscsak eljutott Budára Mátyás halála után. Mivel a milánói udvar Corvin János bukása után egy ideig Ulászló és Bianca Maria Sforza házasságának lehetőségével is számolt, úgy látszik, mégis elindították a szobrot Magyarországra (s talán tengeri úton Zengbe, ahogy azt korábban szándékoztak).

Gerevich még *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages* c. könyvében Mátyás antik műgyűjtésével kapcsolatosan említi és illusztrálja a töredéket,²² ám a darab – nem nyert felvételt a schallaburgi kiállítás darabjai közé sem. A töredék a BTM középkori osztálya raktárának egy szekrényében aztán egy időre el is tűnt, s csak 2000 után került elő, amikor Tóth Mária (2006, MTA Geofizikai Kutatóintézete) és a tübingeni egyetem vizsgálata kimutatta, hogy anyaga pentelikonai (attikai) márvány. Ezután Pócs Dániel tért vissza rá, és írt róla, – mindeddig legrészletesebben – a 2007-es Tatti-konferencián tartott előadásában, illetve a BTM 2008-as Mátyás kiállításának katalógusában. A combtöredék először itt került a szakma és a nagyközönség elé, s került végre jelentőségének megfelelően bemutatásra – Mátyás antik műgyűjtése kezelhető dokumentumaként –, amely tényt elsőként és sokáig csak Gerevich László ismerte fel.²³

Ugyancsak a budai palotaásatáson került elő egy másik fontos töredék, amelyet 1951-ben leltároztak be. A vörösmárvány töredék egy katonai karjának és antikizáló ruházatának részletét őrzi, keretét drágaköves motívum gazdagítja. A figura nagyobb, talán inkább szakrális kompozíció mellékalakja lehetett. Első publikálása ugyancsak Gerevich Lászlónak köszönhető, amikor 1952-es *Castrum Budense* tanulmányában közölte a töredék fényképét, s azt írta róla, hogy stílusa Giovanni Dalmatára utal.²⁴ Kruno Prijatelj 1957-ben megjelent Dalmata-monográfiája máris reflektált Gerevich felvetésére.²⁵ Balogh Jolán 1960-as tanulmánya Prijatelj megállapításait teszi mérlegre, azonban sokszor kétségbe vonja ezeket.²⁶ Az 1966-os Mátyás-kori udvari művészetről írott nagy művébe felvette a budai palota szobrai közé a töredéket, analógiaként Verrocchio Keresztelő Szt. János lefejezése domborművét említi, s felhívja a figyelmet antikizáló voltára, de művésznévhez nem kapcsolja.²⁷

Gerevich 1967-es francia nyelvű *Acta*-tanulmányában a kartöredék esetében Dalmata és Mino da Fiesole közös munkájának, II. Pál vatikáni síremlékének egyik inkább Dalmatának tulajdonítható részletét hozza fel analógiaként. Jogosan: a Feltámadás-domborművön a római katonák hasonló öltözetben jelennek meg.²⁸ Balogh Jolán 1975-ös grazi könyvében elismeri a katonakar-töredék és a visegrádi kútmedence néhány motívumának rokonságát, de az utóbbi szerinte a

Márványmadonnák Mesterének alkotása, és visszautasítja a kartörredék és a római II. Pál-síremlék Feltámadás-domborműve katonaalakjával való analógiát, amit Gerevich vetett föl.²⁹ És mi történt a recens kutatások során? Johannes Röhl 1994-ben megjelent Dalmata-monográfiájában kérdőjellel szerepel Dalmata műveként, majd a 2008-as BTM-es Mátyás-kiállítás katalógusában ugyanő Dalmatának és műhelyének attribubálja a törredéket.³⁰ Mikó Árpád két utóbbi összefoglalásában nem foglalt állást a törredékekkel kapcsolatban.³¹

Gerevich elképzelései a magyar reneszánszról két nagyobb könyvben láttak napvilágot. Ezek egyike a budai palotaátsatásról írt, 1966-ban megjelent nagy összefoglalás. Ebben képet alkot a Bonfini és a későbbi utazók által is említett Mátyás ún. befejezetlen palotájáról. Az épületet a Zsigmond-udvar keleti, Duna felőli oldalára rekonstruálja, amiben eltér Balogh Jolán álláspontjától, aki L alakúnak tételezte fel, s a Friss-palota egy részének tartotta az épületet.³² Gerevich által említett, pilaszterekkel keretezett, a Hradcsin Ulászló-termének ablakainak állítólag exemplumot adó, a BTM Reneszánsz termében Feuerné Tóth Rózsa által is rekonstruált nyílásainak hitelességét azóta az újabb kutatások megcáfolták.³³ A könyv mellékleteként jelent meg a palota rekonstruált Mátyás-kori axonometrikus képe, amely a reneszánsz átépítéskor keletkezett épületrészeket is bemutatja. Így láthatjuk a díszudvar háromszintes árkád-sorát (Balogh Jolán mindig egyemeletesnek gondolta el), és a Zsigmond-udvar befejezetlen palotáját.

Chimenti Camiciáról Gerevich írt egy lexikoncikket, amelyben a korábbi, már ismert, gyér adatokat foglalta össze. Úgy látszik, a magyar kutatók néha félreértik, hogy mit jelent a *legnaiuolo* munkája, mert pl. Gerevich így ír: „Chimenti Camicia munkájához már elsősorban ácsokra volt szükség”, holott a festett famennyezeteket, intarziás ajtószárnyakat és bútortzatot készítő műasztalosokat, intarziátorokat egy világ választja el a fedélszékeket, fatornácokat, vagy fafolyosókat készítő ácsoktól, de a kőfaragóktól is.³⁴

Gerevich nagyszabású, de meglehetősen merész rekonstrukciós elképzelést kockáztatott meg a budai palotakápolna Alamizsnás Szent János síremlékével kapcsolatban. (Nem tudjuk, hogy az 1966-os könyvében közölt rajzot ki készítette). Dalmata és Mino da Fiesole vatikáni II. Pál-síremléke alapján vázolt fel egy nagyszabású, oszlopokkal körülvett, félköríves archivolttal lezárt kompozíciót, amelybe középre a római példa alapján Krisztus feltámadásának jelenete került. A rekonstrukcióban helyet kapott a kerubfejes vörösmárvány kazettás törredék, s a már említett katonakartörredék is. A hatalmas építmény így rekonstruált formája kevéssé valószínű, minden bizonnyal szétrobbantaná a felső palotakápolna építészeti rendszerét.³⁵ A török szultán ajándéka 1489. november 17-én ért Budára, ahol Mátyás és Beatrix a nagykövetekkel karöltve fogadták azt, és ünnepélyes körmenettel vitték a várkápolnába, ahol nagy tisztelettel vették körül – ahogy Beltramo Costabili ferrarai követ két jelentésében is szerepel.³⁶ Mátyásnak hátralévő öt hónapjában már aligha volt ideje arra, hogy ilyen nagyszabású oltárt emeljen a szentnek, majd halála után ugyancsak aligha foglalkozott ezzel Ulászló. Az ereklyét minden bizonnyal az egyik oltárra tették, esetleg magára a főoltárra, hiszen a kápolna titulusaként ettől kezdve Szűz Mária mellett Alamizsnás Szent János nevét is emlegették. A kerubfejes törredéket az 1980-as évek-

ben Feuerné Tóth Rózsa ezzel szemben a befejezetlen palota kapujaként képzelte el.³⁷

Gerevich 1965-ben külön tanulmányt írt Mátyás és Beatrix kettős domborműves arcképéről, amelynek problémája szintén régóta foglalkoztatja a magyar és külföldi művészettörténészeket.³⁸ Bode Benedetto da Maianóra gondolt alkotójaként, Pasteiner, Radisics és Péter András firenzei művészenek attribubálta. Divald Kornél, majd tőle függetlenül Adolfo Venturi, Schubring, később Gerevich Tibor, Csányi Károly és Florio Bánfi Giovanni Dalmatát tartotta a reliefpár művészenek. A volt császári gyűjtemények katalógusa 1920-ban észak-itáliai művekként határozta meg őket.

Balogh Jolán 1928-ban elsőként már lombard-milánói mesterről írt, ugyanez a meghatározás található a Mátyás király emlékkönyvben az uralkodó ikonográfiájáról írt katalógusában (közben 1933-ban a két alkotás a velencei egyezmény alapján Magyarországra került), majd a *Művészet Mátyás király udvarában* munkája adattárában is ezt a véleményét ismétli meg.³⁹ Kuno Prijatelj maradt a Dalmata-attribúciónál, (1957), Gerevich László 1965-ben írt róluk. Nem nagybátyja, hanem Balogh Jolán észak-olasz mester hipotéziséhez csatlakozott, sőt Meller Simon (Meller Péter nagybátyja) 1955-ben „Diva Beatrix” címmel a *Zeitschrift für Kunstwissenschaft*-ba⁴⁰ írt tanulmányában felbukkanó Gian Cristoforo Romano szobrászt tartja a domborművek kifaragójának. Apja, Paolo Romano a nápolyi udvarban a Castel Nuovo kapuján is dolgozott, s fia az Esték ferrarai szobrásza is lett. Eleonora és Beatrix testvéri kapcsolata magyarázhatná, hogy Gian Cristoforo Romano lehetne a két relief mestere. Gerevich a Louvre-ban őrzött Eleonora-büsztt mellett elsősorban a paviai Certosa egyes Romano által faragott részleteit hozza fel analógiának. Gerevich ezen feltételezését később Jan Białostocki és Thomas DaCosta Kaufmann is elfogadta.⁴¹

Mindezek ellenére a nemzetközi kutatás az utóbbi években visszatért a Dalmata-attribúcióhoz. Johannes Röhl 1994-es monográfiájában, majd Varga Livia 1999-es a *Bulletin*ben megjelent részletes kifejtésében ehhez hoz fel további érveket.⁴² Ha elfogadjuk, hogy a két portré a magyar udvarban készült, ilyen szintű szobrászt Dalmatán kívül ott nem találunk. Mikó Árpád a 2000-es Történelem-Kép katalógusban még mindig óvatosan a Balogh Jolán-féle „lombard szobrász (?)” attribúció mellett tört lándzsát, de a 2008-as Mátyás öröksége katalógusban és 2009-es legújabb könyvében (habár kérdőjellel) Dalmata nevét írta a reprodukciók mellé.⁴³

A két dombormű hazakerülése után a 1936-tól a budai királyi palota krisztinavárosi szárnya Hunyadi-termében kapott helyet, s habár a Szépművészeti Múzeum tulajdona, 1952–54 között a Vármúzeumba, 1967-től a Budapesti Történeti Múzeum gótikus termébe, majd a gótikus szoborlelet itteni kiállítása után a reneszánsz terembe, végül a schallaburgi kiállítást (1982) követően 1983-ban a Magyar Nemzeti Galériába került.

Gerevich 1971-ben publikált *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages*⁴⁴ könyve a középkori három város művészetéről írt szintézis, ahol a régészeti módszerekkel nyert információk a művészettörténész szintetizáló összképét segítettek felépíteni, kiegészíteni. 6. fejezete az „Opus Regis Matthiae and the style of the 16th century” címet viseli. A fejezet elejét természetesen a palota topográfiájának rekonstrukciója foglalja el, kiegészítve a reneszánsz törredékek, főleg ablakok rekonstrukciós rajzaival, szó van a padló- és kályhacsempékről, külön alfejezet szól a reneszánsz szobrá-

szatról, és a kőfaragókról egészen a Jagelló-korig. A fejezetben természetesen helyet kapnak a gótikus egyházi épületek, mint a Mária Magdolna- és a Mátyás templomok, a budaszentlőrinci és fehéregyházi pálos kolostorok. Fontos eredmény, hogy legalább itt megjelenik a kora reneszánsz és késő gótikus művészet párhuzamos együttélése, amely a Fülep – Dercsényi – Zádor-féle kézikönyv éles gótika-reneszánsz kettéválasztásban olyannyira szétválk, és amelynek rossz tradíciója mindmáig kísérti a hazai művészettörténeti összefoglalásokat. Szó van a nyéki villákról is, amelyet Garády Sándor és Holl Imre ásatásai alapján ismertet, de még Mátyás-kori konstrukcióknak tartja őket. A Corvina-könyvtár esetében a hangsúly a budai könyvfestő műhelyre esik, főként Hoffmann Edith, Berkovits Ilona és Radocsay Dénes nyomán. Külön alfejezet foglalkozik az Ulászló-kori művészettel, majd a régésznek a tárgyak iránti érzékenysége vezet el a végső olyan iparművészeti alfejezetekhez, amelyek az ötvösséggel, a díszedényekkel és fajansszokkal, az üvegtárgyakkal és a textilekkel foglalkoznak, természetesen itt sokban a kollégák – köztük a BTM-beli – szakemberek eredményeire támaszkodva.

Gerevichnek a Budapest története 2. kötetében megjelent nagyszabású művészettörténeti szintézise hasonlóan egészen a mohácsi vészig terjedő időszakot tárgyalja.⁴⁵ Az 1970-es évektől azután a Régészeti Intézetben vezetett nagy ásatásai – Pilis és Dömös – újra a magyar középkor korábbi századaiba vezették vissza Gerevich László munkásságát és figyelmét.

JEGYZETEK

1. Tudománytörténeti értékelései: *Marosi Ernő*: Gerevich László (1911–1997). *Magyar Tudomány* 42/1997, 11, 1377–1380; uő.: László Gerevich (1911–1997). *ActArch* 50 (1998), 259–263; *Végh András*: Gerevich László. In: Magyar múzeumi arcképcsarnok, főszerk.: *Bodó Sándor, Viga Gyula*, szerk.: *Élesztős László*, Budapest, 2002, 309–310.; Paloták, kolostorok, falvak. Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai. Kiállítási katalógus, BTM, szerk.: *Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly*, Budapest, 2011.
2. Legújabb értékelése: *Szakács Béla Zsolt*: Gerevich Tibor (1882–1954). In: „Emberek, és nem frakkok”. A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény, I. köt, szerk.: *Markója Csilla és Bardoly István*. *Enigma* XIII (2006), 47. sz., 178–204.
3. A kassai Szt. Erzsébet templom szobrászata a XIV–XVI. században. Budapest, 1935. [A Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézet dolgozatai]
4. Mátyás és a renaissance. *Tükör* 1940, 299–302.
5. *Gerevich* 1959, 326.
6. *Bunyitay Vince*: A menyői keresztelőkút és a renaissance Szilágy megyében. *Századok* XX (1886), 893; *Uő.*: Szilágy megye középkori műemlékei, Budapest, 1887, 30–36; *Ehrenberg, Hermann*: Firenzei János magyar- és lengyelországi művei, *ArchÉrt* XIII (1893), 250.
7. *Balogh Jolán*: Az erdélyi renaissance, I. köt., Kolozsvár, 1943, 211–214, 268–270. Ld. még *Uő.*: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század, Budapest, 1985, 16.
8. *Balogh* 1955, 40–41.
9. *Gerevich* 1959.
10. *Zeissberg* 1874, 163 [679], 169 [685]; *Gerevich* 1959, 310.

11. *Balogh* 1955, 41.
12. *Horler Miklós*: Ioannes Fiorentinus Forgách-síremléke, *Építés-Építészettudomány* XV (1983), 237–259; *Mikó* 1986, 97–113.
13. *Zeissberg* 1874, 169 [685].
14. *Gerevich* 1959, 331–335. E kérdésről ld. még: *Kiss Ákos*: Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn, Budapest, 1987.
15. *Gerevich* 1959, 333–335. Ld.: *Mikó Árpád*: Két világ határán (Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyerice János síremléke). *ArsHung* XI (1983), 49–75.
16. *Horvat, Anđela*: Između gotike i baroka, Zagreb, 1975, 41–45; *Mikó* 1986, 100–101; *Uő.*: Lukács Szegedi, the Bishop of Zagreb and the Arts. Paths of the *all'antica* Style in the Kingdom of Hungary in the Early 16th Century”, in: Bonum et pulchrum. Essays in Art History in Honour of ERNŐ MAROSI on His Seventieth Birthday, edited by *Varga, Livia, Beke, László, Lővei, Pál, Takács, Imre*, Budapest, 2010, 446–447.
17. *Gerevich* 1959, 331, 336.
18. *Gerevich László*: A Budai Várpalota története 1541-ig, in: *Horler Miklós* et al.: Budapest műemlékei., szerk. *Pogány Frigyes*, Budapest, 1955, I. köt., 286.
19. *Balogh Jolán*: Adatok Milano és Magyarország kulturális kapcsolatainak történetéhez, Budapest, 1928, 18–19.
20. *Gerevich* 1959, 334, 336/Abb. 43.
21. *Balogh* 1966, I. köt., 291.
22. *Gerevich* 1971, 113.
23. Hunyadi Mátyás 2008, 518–519., 14.4. kat. sz. (*Pócs Dániel*); *Pócs, Dániel*: White Marble Sculptures from the Buda Castle: Reconsidering Some Facts about an Antique Statue and a Fountain by Verrocchio, in: Italy & Hungary. Humanism and Art in the Early Renaissance, edited by *Péter Farbaký and Louis A. Waldman*, [Firenze], 2011, 591–608.
24. *Gerevich, László*: Castrum Budense, *AHA* LXXIX (1952), 152, XXXII/1. kép.
25. *Prijatelj, Kuno*: Ivan Duknović, Zagreb, 1957, 29.
26. *Balogh Jolán*: Ioannes Duknovich de Tragurio, *AHA* VII (1960), 51–78.
27. *Balogh* 1966, I. köt., 148–19, 355. kép.
28. *Gerevich, László*: Réflexions sur le château de Buda à l'époque du roi Mathias, *AHA* XIII (1967), 130; *Gerevich* 1971, 232. kép, nincs benne állásfoglalás.
29. *Balogh, Jolán*: Die Anfänge der Renaissance in Ungarn, Graz, 1975, 170, 187; *Uő.*: Mátyás király és a művészet, Budapest, 1985, 231, 249.
30. *Röll* 1994, 128; Hunyadi Mátyás 2008, 458, Kat. 11.3.a–b.
31. *Galavics Géza – Marosi Ernő – Mikó Árpád – Wehli Tünde*: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig, Budapest, 2001, 233–234; *Mikó* 2009, 36–37.
32. *Gerevich* 1966, 61–64; *Balogh* 1966, I. köt., 47–53.
33. *Végh András*: Reneszánsz ablakkeretek az egykori budai királyi palotából. Két vörösmárvány faragványcsoport egy készülő katalógusból, *MűvÉrt* 58 (2009), 32–37.
34. *Gerevich* 1966, 298; *Gerevich László*: Camicia, Clemente (Chimienti), in: Dizionario biografico degli italiani, Istituto della Enciclopedia Italiana, vol. 17, Roma, 1974, 204–205.
35. *Gerevich* 1966, 301, 416. kép.
36. *Nagy Iván-br. Nyáry Albert*: Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából, IV. köt., Budapest, 1878, 397.
37. *Feuermé Tóth Rózsa*: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai, Jegyzetek: *Farbaký Péter*, *ArsHung* XIV (1986), 42–45.
38. *Gerevich, László*: Le maître des reliefs en marbre du roi Mathias et de sa femme Béatrice, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 27 (1965), 15–32.

39. *Balogh* 1966, I. köt., 288–291, 727.
 40. *Meller, Simon*: Diva Beatrix, *Zeitschrift für Kunstwissenschaft* IX (1955), 73–80.
 41. *Balogh* 1966, I. köt. 288–291; *Mikó Árpád*: „Mátyás király és Beatrix királyné domborművé képmása”, in: *Történelem – Kép*, a Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, szerk.: *Mikó Árpád, Sinkó Katalin*, Budapest, 2000, 232–233, kat. III–1.
 42. *Röll* 1994, 132; *Varga Livia*: The reconsideration of the portrait reliefs of King Matthias Corvinus (1458–1490), and Queen Beatrix of Aragon (1476–1508), *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts*, 90–91 (1999), 53–72, 175–188. Hasonlóan Dalmata nevét említi *Eisler János* is: *Hungaria Regia 1000–1800, Fastes et défis*, – a Palais des Beaux-Arts kiállítási katalógusa, red. *Basics, Beatrix*, Bruxelles, 1999, No. 51–52.
 43. *Mikó* i.m. (41. jegyzet), i.h.; *Uő.*: Mátyás király és Beatrix királyné domborművé arcképe, in: *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon*, – a Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa, szerk.: *Mikó Árpád és Verő Mária*, Budapest, 2008, I. köt., 100–101, kat. II–24.; *Mikó* 2009, 17–18.
 44. *Gerevich* 1971.
 45. *Gerevich László*: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig, in: *Budapest története*, szerk.: *Gerevich László – Kosáry Domokos*, II. köt., 241–334.

RÖVIDÍTÉSEK

- AHA*=*Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*
ArsHung=*Ars Hungarica*
Balogh 1955=*Balogh Jolán*: Az esztergomi Bakócz kápolna, Budapest, 1955.
Balogh 1966=*Balogh Jolán*: A művészet Mátyás király udvarában, Budapest, 1966.
Gerevich 1959=*Gerevich László*: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. *AHA* VI (1959), 309–338.
Gerevich 1966=*Gerevich László*: A budai vár feltárása, Budapest, 1966.
Gerevich 1971=*Gerevich László*: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Budapest, 1971.
Hunyadi Mátyás 2008=*Hunyadi Mátyás*, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. A Budapesti Történeti Múzeum kiállítási katalógusa, szerk.: *Farbaky Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András*. Budapest, 2008.
Mikó 1986=*Mikó Árpád*: Jagello-kori reneszánsz sírköveinkről., *ArsHung* XIV (1986), 97–113.
Mikó 2009=*Mikó Árpád*: A reneszánsz Magyarországon, Budapest, 2009.
MűvÉrt=*Művészettörténeti Értesítő*
Röll 1994=*Röll, Johannes*: Giovanni Dalmata, Worms am Rhein, 1994.
Zeissberg 1874=*Zeissberg, Heinrich R. von*: Johannes Laski, Erzbischof von Gnesen und sein Testament, *Sitzungsberichte der k.k. Akademie der Wiss. Phil.-Hist. Kl.* LXXVII (1874), Heft III., 519–731.

BENKŐ ELEK

PÁLYAKÉP ÉS SZEMÉLYISÉG — GEREVICH LÁSZLÓ HATÁSA A KÖZÉPKORI RÉGÉSZETRE*

Gerevich László száz évvel ezelőtt, Budapesten született (1911. április 7.). Középiskolai tanulmányait 1930-ban a Toldy Gimnáziumban végezte, majd a Pázmány Péter Tudományegyetem magyar, francia és művészettörténet szakára iratkozott be.¹ E széles merítés jóvoltából – későbbi visszaemlékezései szerint ekkor még inkább író szeretett volna lenni, mint régész – kitűnő előadótól ismerhette meg a középkori magyar és európai művelődéstörténet alapjait. Professzorai között tudhatta Császár Elemért, Eckhardt Sándort és Horváth Jánost, aki máig meghatározó jelentőségű könyve anyagából *Humanizmus és reformáció* címmel tartott kurzust. A ma értelemben vett valódi régészetet Alföldi András órái jelentették, aki előadásaiiban a római kor, a keleti germánok, illetve a népvándorlás kornak a hunoktól a magyar honfoglalásig terjedő időszakát fogta át. Figyelmet érdemelnek a filozófiatörténeti előadások is, Gerevich László utóbb ezekre vezette vissza komplex, történetfilozófiai ismeretekre is támaszkodó tudományos szemléletének kialakulását. Tanulmányai között a legnagyobb súllyal a művészettörténet szerepelt, ahol Hekler Antal, valamint a Budapesti középkori műemlékeit, illetve a középkori magyar numizmatika alapjait tárgyaló Horváth Henrik mellett a legnagyobb hatást rá nagybátyja, Gerevich Tibor tette, a Keresztény Régészeti és Művészettörténeti Intézet neves professzora, akinek széles spektrumot átfogó előadásai meghatározó jelentőségűek voltak a fiatal Gerevich László szellemi fejlődésében. Gerevich Tibor irányította figyelmét a gótika felé, amiként az ő irányításának köszönhető az is, hogy egyetemi doktori értekezését (*A kassai Szent Erzsébet templom szobrászata a XIV–XVI. században*) 1935-ben summa cum laude minősítéssel megvédhette. Még abban az évben gyakornoknak nevezték ki az akkori Fővárosi Múzeumhoz, a későbbi Budapesti Történeti Múzeumhoz, ahol 1941-ben átvette a Középkori Kőemléktár vezetését és ugyanekkor két évig tartó ásatássorozatot indított a középkori Csút falu helyén. A templom körüli temető feltárása technikai szempontból nem haladta meg kora tisztas színvonalát, az alföldi faluásatásokat, azonban a gazdag leletanyag és az ásató művészettörténeti tudása alkalmas nyújtott fontos viselettörténeti kérdések elemzéséhez. A középkori lakóházak feltárása nyomán kirajzolódó faluhelyen munkatársaival az egyik legkorábbi, máig idézett és elemzett közép-európai falualaprajzot készítette el.

A csúti faluhelyet, templomot és temetőt, illetve az albertfalvi castellumot érintő ásatás után Gerevich László a döntő nagy lépést a középkori régészet felé már a második világháborút közvetlenül követő években tette, amikor a múzeum korábbi osztályaiból megszervezte a ma is működő Középkori Osztályt és élére állt az ostrom során megsérült budavári palota és a várnegyed helyreállítását megelőző műemléki és régészeti kutatásnak.

*A következő két tanulmány az OTKA 81834. sz. kutatási pályázata keretében készült.

Ez a nagy program valójában nem is a budai középkori palota ásatásával, hanem a várnegyed lebombázott épületei között, a sérülések nyomán előbukkanó gótikus maradványok kihámozásával kezdődött. E munka, konkrét eredményein túlmenően szimbolikus jelentőségű volt: műemlékekben gazdag középkori városaink elvesztése után, ha romjaiban is, ha erősen töredékesen is, mégiscsak egy gótikus város kezdett kibontakozni a barokk elfalazások mögül. 1946–1947-ben a budai várnegyedben nagyszámú középkori házrészletet sikerült feltárni. A sérülések nyomán előtűnt középkori épületmaradványokról jegyzék készült, kibontásukat műszaki felvétel, levéltári és kartográfiai kutatás követte.

Az 1940-es évek végén indult Gerevich László vezetésével a háborúban megsérült budavári palota helyreállítását megelőző kutatássorozat, az akkori idők legnagyobb, mintegy 14 000 m² összkiterjedésű feltárása. A munka a régészeti kutatásnak azidőtájt elérhető minden módszerét igénybe vette, beleértve az igényes kartográfiai és geodéziai előkészítést is. Kiemelkedő képességű mérnök-geodéta csapatot állított össze Seidl Kornél vezetésével és támaszkodott azon építészettörténészek szakértelmére is, akik a budai vár kutatásával, vagy hasonló volumenű más munkákkal már korábban is foglalkoztak (Lux Kálmán, Gerő László, Várnay Dezső). E csapat feladata volt a régészeti-műemléki célokra legalkalmasabb archív felmérések, térképek kiválogatása, a Várhegy geológiai rétegeinek, törésvonalainak lehetőség szerinti pontos megjelenítése, a szintezés kérdése, mindenekelőtt azonban annak az 1 m-es rács-hosszal szerkesztett négyzethálónak a kitűzése, amelyet bekötöttek az országos háromszögelési hálózatba és aminek segítségével az egyes leletek előkerülési pontját két koordináta-adattal viszonylag pontosan meg lehetett határozni. Foglalkoztak az épületek és domborzat modellezésével és fotogrammetriai kérdésekkel is. A nagy feltárást kisebb munkahelyekre tagoló, tehetséges fiatal régészeket és egyetemi hallgatókat (Holl Imre, Nagy Emese, Gerő Győző) is alkalmazó, egységes szelvényrendszer szerint haladó ásatássorozat a kor legnagyobb régészeti vállalkozása volt. Megemlíthetjük még az éremleletek meghatározásában nélkülözhetetlen Huszár Lajost és a munkacsoporthoz 1950-ben csatlakozó Dercsényi Dezsőt is. Első – igen jelentős – eredményeit az ásatásvezető 1950 végén önálló kiállításon mutatta be, a múzeum munkatársainak közös munkája nyomán, az esztergomi főszékesegyházi kincstár és a két nagy budapesti könyvtár kincseivel, így a Mátyás kálváriával, a Képes Krónikával és egymást havonta váltó Corvinákkal fűszerezve.

A feltárásban közreműködő munkaközösség a felmérés és az építészeti rekonstrukció megszerkesztését is magára vállalta. Ez utóbbi a 30-as évek esztergomi munkálatainak alapelveit követte, amennyiben csak a teljesen hitelesen kisserkeszthető, a megmaradt töredékekből egyértelműen helyreállítható részeket építették újra, ahol ez nem volt megoldható, ott modern építészeti szerkezetekkel és modern anyagokkal operáltak. A rajzasztalokon közben születtek természetesen olyan művek is, ahol a képzelőerő elszakadni látszik a ténylegesen feltárt, erőteljesen hiányos emléktanyától. Ezekkel a több változatban is formálódó rajzokkal azonban Gerevich László azt tette, amit megfontolt ember ilyenkor egyáltalán tehet: könyveiben nem jelentette meg őket. Példája ma is megszívlelendő.

A középkori feltárásoknál ekkortájt új, módszertani szempontból rendkívül jelentős elemnek számított az a ma már magától értetődőnek számító eljárás, ami a földrétegeknek metszetekkel illusztrált helyzetéből, a rétegek szerint elkülönített leletekből, a geodéziai módszerekkel rögzített szintviszonyok figyelembevételével tisztázta a leleteknek és a falaknak a rétegekhez kapcsolódó viszonyát és ezzel olyan, művé-

sztettörténeti és történeti jelentőségű adatokhoz jutott, melyek más módszerrel elérhetetlenek lettek volna. Az egyes rétegekre jellemző, esetenként pénzekkel is keltezett tárgyakat – mindenekelőtt Holl Imre elemző munkájával – típusablákba illesztették. Ezzel a módszerrel értékelésre alkalmassá váltak azok a leletek is, amelyeket a 19. századi földmunkák és ásatások során még nem tekintettek forrásértékűnek és megtartandónak. Gerevich László rendkívül eredményes, iskolateremtő munkájáért 1954-ben Kossuth díjat vehetett át. Nagy szerepe volt abban, hogy a helyreállított palotába kulturális intézmények költözhetek.

Ekkor formálódó tudományos módszerét és összetett témakörét történeti és történetfilozófiai iskolázottsága határozta meg. Ami az előbbit illeti, régészeti berkekben feltűnően korán felfigyelt a történetfilozófiának és a művészettörténetírásnak a 30-as évek óta formálódó elméleti megfontolásaira és magyarázataira, ami azzal járt, hogy az összehasonlító, analógiás elemzési módszer egyoldalúságát ellensúlyozó, az emlék keletkezésének okait, jelentését, személyi, tartalmi összefüggéseit vizsgáló kutatási irány elemei hamar megjelentek munkáiban. Magát a régészetet a szélesen értelmezett történelemtudomány részének tekintette, amely azonban e nagyobb egész keretében nem segédtudományi, hanem önálló pozíciót foglal el. Az általa feltárt tárgyi emléktanyag nem pusztán illusztrációja a fogalmakkal operáló történeti szintéziseknek, ezek az emlékek ugyanis a fogalmaknak kézzelfogható tartalmát adnak, az egykori összefüggések kibontásának olyan módszereivel, amelyek alkalmazására csak a régészet képes. Ez a szemlélet magyarázhatja, hogy Gerevich László személyében a régész és a művészettörténész harmóniában, sőt, szétválaszthatatlanul megfér egymással, az a művi vita, hogy az egyik csak „forrásszolgáltató tudomány”, a másik viszont intellektuálisan magasabb szintű, „értelmező tudomány” képviselője volna, nem érintette meg. Értelemszerűen nem igazodott ahhoz a korabeli, elhíresült mondáshoz sem, hogy a régészet és a művészettörténet közötti rejtélyes választóvonal az ember bokájánál húzódik, ami alatta van, az a régészet hatókörébe tartozik, fölötte viszont már a művészettörténet kezdődik.

Konkrét kutatási témáira és ezek szempontjaira térve, Gerevich László a művészettörténet felől haladva afelé, amit ma középkori régészetnek nevezünk, erős történeti és művelődéstörténeti szemlélettel a középkori várostörténet komplex vizsgálatát tűzte ki céljául. Ennek – mint láttuk – fontos fejezete volt a lakóház „műtörténetének” vizsgálata, amely stílustörténeti elemzés mellett régészeti részletkutatásokra is lehetőséget nyújtott. „A város szövetének mértékegysége a ház”, írta egy kéziratban munkájában Gerevich László, amihez a telek mérete, formája és viszonya a többi telekhez is hozzájárul. Utalt rá, hogy a kérdést a művészettörténet csak érintette, összefoglaló munka a tanulmány írásának korában még nem készült, és az előrehaladottabb stádiumban levő néprajzi kutatások sem érték még el a szintézis szintjét, ráadásul „a történeti szempontból döntő kronológiai megállapításokat igen lazán kezelik.” Megállapítja, hogy a régebbi kutatás „a magyarságot, mint városképezésre alkalmatlan elemet tekintette” így a városi kutatások elmaradtak, ellentétben „a vidéki településtörténet” viszonylagos fejlettségével. Az okok között – finom fogalmazással – „a kérdés iránti speciális magyar érdeklődést” említette. Írott források alapján felfigyelt a városi faházak nagy százalékos arányára, figyelmet fordított a téglaméretekre, számadáskönyvi adatokat gyűjtött a középkori Magyarország téglágetőiről.

Gerevich Lászlónak a városokkal és királyi székhelyekkel kapcsolatos tudományos koncepciója a fordulat éve után láthatóan eltért a hivatalos kultúrpolitikától. E tekintetben az első ütközőpont talán az 1949-es ásatási terv volt, amely – létező fel-

tárásokról lévén szó – tudomásul vette ugyan a budai és visegrádi ásatásokat, de a kárhoztatott középkori uralkodó osztályhoz, vagy a királyhoz kapcsolódó emlékek vizsgálatát a perifériára szorította, előtérbe pedig a dolgozó nép emlékei, elsősorban a középkori falu kutatását helyezte. Dercsényi Dezsőt idézem egy 1952. nyarán kelt, középkori régészetünk helyzetéről írott, kéziratos összefoglalásból, aki Gerevich Lászlóhoz hasonló idegenkedéssel követte az eseményeket: „Olyanféle elvi álláspont kezdett kialakulni, mintha a középkori magyarság történetének ezt a szakaszát már jól ismernők, nem érdemes a királyok, legjobb esetben a főurak és főpapok hagyatékával törődni, különösen akkor, mikor a falu életéről alig tudunk valamit. A tétel utolsó tagja igaz, de teljesen helytelen az első része.” E kérdésre Gerevich László a maga módján már 1951-ben válaszolt egy, a középkori művészetről szóló, gépiratban maradt előadásában, amely alig tíz oldalon a késő antik kortól a késő középkorig terjedő időszakot tekintette át. Az írás kulcsfogalma a *fejlődés* – ami, utalva a társadalmi osztályok viszonyára és a kizsákmányolás változó módjára – kétségkívül tetszhetett azoknak, akik a Népművelési Minisztérium Sajtó- és Közigazgatási Osztályának – nevezzük így a cenzúrárt – nevében lila színű, *Engedélyezem!* feliratú pecsétet ütöttek a jobb felső sarokba. A harmadik bekezdésben azonban Gerevich László nemes egyszerűséggel az alábbiakat írta: „A főszerepet az egyes feudális, elsősorban egyházi, fejedelmi vagy királyi udvarok játszották. Ezek a központok, például egy kolostor, gazdasági egységet zárt magába, önállósra törekedett, mert hiszen a pénzgazdálkodás vagy kereskedelem csak csekély mértékben elégítette ki a szükségletet.” Ami a szellemi szükségleteket illeti, a következőkben a szerző rendületlenül sorolta az egyetemes művészettörténet egyházművészeti kincseit a Priscilla katakombától Veit Stoss krakkói oltáráig.

A széles körű tudományos kitekintés érdekében, a kutatást gátló tényezőkkel szemben alkalmas és alkalmatlan időben egyaránt szót emelt. 1956 szeptemberében a Régészeti Bizottság nevében beadványt intézett a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályához, a külföldi kutatóutak előmozdítása és a provinciálissá válás elkerülése érdekében: „A magyar régészettudomány fejlődését rendkívül erősen megkötötte az a körülmény, hogy mind vezető kutatóink, mind a fiatalabb tudományos dolgozók egyáltalán nem jutottak ahhoz, hogy hosszabb külföldi tanulmányutakra menjenek. Különösen sajnálatosan érinti ez a fiatalabb kutatók tudományos fejlődését, akik közül legtöbben még nem tanulmányozták szakmájuk külföldi anyagát, de nem kevésbé gátolja ez egyes fontos probléma megoldását a tapasztaltabb kutatók számára is. A régészettudomány igazi művelése csak közvetlen tudományos tapasztalás alapján lehetséges, az egyes korszakok történelmi összefüggései csak saját anyagunkra támaszkodva nem ismerhetők fel és ez az állapot előbb-utóbb az elprovinciálizálódáshoz vezet.” A dátum alapján jó okkal feltételezzük, hogy a beadványra nem kapott választ.

Az 1956-os forradalom Gerevich Lászlót a Történeti Múzeum főigazgatójaként érte, ebben a helyzetben az egymást gyorsan követő események különös bölcsességet kívántak. Első intézkedései vitathatatlanul praktikusak voltak: utasítást adott a kiállítási anyag lebontására és biztonságba helyezésére, továbbá megbízta Harsányi Józsefet, hogy az eseményeket fényképfelvételeken örökítse meg. Munkahelyét nem hagyta el, a BTM-ben Nagy Tibor, Kubinyi András, Nagy Emese és mások kezdeményezésére felálló forradalmi bizottság munkáját nem akadályozta, sőt, ülésén maga is részt vett. Egy tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint egyébként a forradalmi bizottság is legsürgősebb feladatai közé sorolta a múzeumi anyag védelmének és a múzeumi rend helyreállításának kérdését. A forradalom leverését követő vizsgálatok során

a jelek szerint egyértelmű szerepet vállalt annak érdekében, hogy a megtorlás következményeit minimalizálni lehessen. A következtetéseket mindazonáltal saját maga számára is levonta: ő, aki még fiatal fővel kérte felvételét a szociáldemokrata, majd a kommunista pártba, az új MSzMP-t 1957 után már nem kívánta tagságával támogatni. Ez értelemszerűen főigazgatói lehetőségeinek bizonyos szűkülését eredményezte, különös tekintettel arra, hogy az I. kerület vezetőségével való viszonya érezhetően hűvösebbé vált.

Keményen szókimondó volt, amikor a műemlékvédelem visszasságaiával szembeült. A nézeteltérések talán még arra az időre nyúlnak vissza, amikor budavári kutatásait a Műemlékek Országos Bizottságával együttműködve, de nem annak égisze alatt indította el.

1961-ben Gerevich László feljegyzést készített a fővárosi műemlékvédelmi munkákkal kapcsolatos anomáliákra, abból az alkalomból, hogy a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság Fővárosi Osztálya kérdéseket intézett hozzá az 1958–1960. közötti műemlékvédelmi munkák ügyében: Gerevich László a problémákat kendőzetlenül világos fogalmazással tárta kérdezői elé:

1) „sok esetben a kutatás régészeti oldala elmaradt (Tárnok u. 16, Úri u. 13, Hess A. tér 4.) vagy a kutatással megbízott építész kezdett el törvényellenesen régészeti feltárást is (pl. Országház u. 22., Úri u. 41., Úri u. 38.). Ezeknek az objektumoknak dokumentációját csak egyes esetekben kapja meg a BTM, de ezeknél sem volt módja javaslatot tenni a helyreállítás mértékére.”

2) „Olyan esetek is előfordultak, hogy a kutatást a tervezőiroda kezdte meg, de később a kutatás folytatására és befejezésére a BTM kapott megbízást (pl. Hess A. tér 3., Helyőrségi templom). Ezekben az esetekben a megbízott régész a kutatás teljes mértékéért nem tud felelősséget vállalni.”

3. „Mindezideig nem lett eldöntve, hogy a kutató helyreállítási javaslatait a tervező milyen mértékben tartozik megvalósítani. Több esetben is előfordult, hogy az előkerült műemléki építészeti részleteket a tervezésnél nem vették figyelembe (pl. Úri u. 34.-nél boltablakok helytelenül lábasházzá alakítva, Úri u. 36., középkori ajtó visszafalazása), vagy a kivitelezéskor el is bontották (Úri u. 29. sz. fsz-i középkori ablak). A kivitelezésnél előfordult, hogy az előkerült részletek, amelyet a kutatás napfényre hozott és a tervezés is fontosnak tartott, nem kerültek bemutatásra, vagy az eredeti részletek restaurálása helyett nagyobb költséggel újjal pótolják (pl. Tárnok u. 5., ülfülkék, gótikus keresztboltozat, Szentháromság u. 5., üzletajtókeretek).”

4) „Általában a régészeti feltárások, az ezt követő tervezés és kivitelezés koordinálása nincs meg. Ennek következménye, hogy sok esetben a kivitelezés és a kutatás egyidőben történik, egymást akadályozva (Helyőrségi templom, margitszigeti ferencesek és domonkosok romterülete stb.)”

Gerevich László számára a legjobbkor érkezett 1958. augusztus 15-én a Magyar Tudományos Akadémia felkérése, hogy Régészeti Kutatócsoport néven új tudományos formációt szervezzen. Ezt kezdetben félállásban, főigazgatói állása megtartása mellett végezte, 1961. február 1-én azonban megvált a BTM-től és teljes munkaidejét az akadémiai kutatóhely megszilárdítására fordította. Apportként hozta új megbízatásához az Úri utcai romos ingatlant, amely a Régészeti Intézetnek ma is otthont ad, és több, a vári ásatások idején bevált munkatársat, köztük mai középkori régészetünk nesztorát, Holl Imrét is.

A Régészeti Intézet alapításakor meghatározott két fő tevékenységi kör, a Régészeti Topográfia és a Régészeti Kézikönyv közül az előbbi az alapító igazgató

vonatkozásában gyorsan elintézhethetjük. Az első veszprémi kötettől kezdve a utolsóként megjelent, 10. kötetig főszerkesztőként jegyezte a sorozatot úgy, hogy az érdeemi munkát szerkesztő-munkatársai végezték. Maga az elkészítéshez és kiadáshoz szükséges intézeti háttérrel biztosította.

Saját tervezéssel és koncepcióval a végül torzóban maradt Régészeti Kézikönyv előkészítő munkáihoz járult hozzá, amikor a Kézikönyv ügye – mintegy másfél évtizedre visszanyúló előzmények után – 1970-ben újra napirendre került. Ekkor összeállított gépiratos tervezete (*Anyagi kultúra a középkori Magyarországon*) „a szegény lakosság” más módszerrel fel nem deríthető anyagi kultúrájának a kutatási igényét a „monumentális régészeti objektumok”, a városrészek és várak problematikájával bővítette. Fontosnak tekintette, hogy „az anyagi kultúra mélyreható és történeti szemléletű feldolgozása” a szellemi kultúra tendenciáinak feltárásához is el kell vezetnie, általánosabb kultúrtörténeti eredmények elérése érdekében. A tartalomjegyzék-tervezetbe ezért „az eszmei előzményekre”, az új technikára, bányászatra, a művészettörténeti kérdésekre, a pénzforgalomra és az életmódra utaló javaslatokat ír, a városi régészet rövidnek ígérkező alfejezetét pedig a lakóházak és a telkek (méretek!), utak, hidak, klíma és életvitel kérdéskörére is kiterjeszti. Lehetetlen nem érzékelni, hogy az akkor egészen újszerűnek számító természettudományi kutatásoktól fontos, történeti súlyú eredményeket várt.

Véleménye szerint a tervezett munkát kétféle módon, ennek megfelelően kétféle, egymástól erősen eltérő minőségben lehetne elkészíteni:

„1. Az eddig földolgozott és megjelent, ásatás által föltárt, régészeti módszerekkel földolgozott szakirodalmi anyag összefoglaló leírása. Ez néhány szerzővel megoldható, viszonylag kis terjedelemben, 35–45 ív. Sajnos ez a mód, véleményem szerint, miután a földolgozások a fő kérdésköröket még nem fogják át, a középkori régészet komplex szemléletét nem elégíti ki. E komplex tudomány kialakítása ennél jóval többet kíván meg, viszont földolgozása, miután első ilyen kísérlet és a megelőző részmunkák nem készültek el, jóval nagyobb időt, apparátust, szervezést és ívszámot kíván meg. Így a munka összefoglalás nem lehet (meg nem írt, föl nem dolgozott problémákat nem lehet összefoglalni), hanem egy olyan komplex disciplina kialakítása [szükséges – BE], mint az az antik kutatásban jórészt megtörtént, vagy amit nyugaton részben a medievalisták kutatási körébe utalnak.[...]

2. A tárgyi emlékmagyagnak egy történeti kutatási rendszerben való összefoglalása. [...] Az anyagi kultúrát történeti összefüggések keretében érthető módon – mint igen sok szakember együttműködésének eredményét – szinte lehetetlen magasabb szervezettséget igénylő kutatások nélkül megoldani. [...] Minden fejezetet kettősen oldanánk meg. A tárgyak és települési egységek régészeti közlése és elemzésének fejezete után a következő fejezetcím a témát a történeti források alapján dolgozná fel, ahol ennek szüksége kívánkozik és mód van rá. (Fügedi Erik, Kubinyi András, egymaga a tárgyi anyag feldolgozója).

A szakterület a tárgyi összefüggés és az előkerülés metodikája és rendszere szerint a településekre és a tárgyattörténetre oszlik. Miután azonban az egykori életet utánzó csoportosításban dolgozzuk föl a különben igen szétszórt anyagot (mintegy az egykori élet tükröképeként a középkori »Speculum Vitae«-ket követve) a két terület az életnek megfelelően keveredik és például a falusi település keretében jelenik meg az agrárfejlődés, munkaeszközök stb. [...]

Ez a széles munkaközösségi alapon fölépülő munka csak akkor valósítható meg, ha a kisebb részfeladatokat, a különálló témákat, hosszabb dokumentációt egy

évkönyvszerű gyűjteményes kiadás évekig témacsoportosításban fölveszi. Erre a *Studia Archaeologica* igen alkalmasnak látszik, annál is inkább, miután a kutatások az egész Közép- és Középkelet-Európát közvetlenül érdeklik. Így nemcsak eredményeink, hanem módszereink nemzetközi elterjedésére is lehetne számítani.”

A kézikönyv tervezése és szervezése a középkor szempontjából végül is eredmény nélkül zárult. 1978-ban László Gyula lemondott a Régészeti Kézikönyv népvándorlás kori kötetének szerkesztői tisztéről. Levelében megfogalmazta a kézikönyvvel kapcsolatos régészeti közvélekedést, ebből idézünk: „... az Akadémia a Régészeti Intézetet elsősorban két feladat végrehajtására hozta létre: a Topográfiaéért és a Kézikönyvéért. A Kézikönyv tehát intézeti feladat s ezért jogos a vélemény, hogy írják azok, akiknek akár teljes munkaideje is felszabadítható erre a munkára, hiszen az Akadémia a Kézikönyvhöz megfelelő tudományos gárdát is nevezett ki az Intézetbe. Ezzel az ellenvetéssel szemben nem tudtam semmit sem felhozni ...”

Gerevich László számára az akadémiai munkahely lehetővé tette, hogy korábbi vizsgálatait kiteljesítve, figyelme egy tágabb kör, az Arpád-kori terminussal *medium Regni*-nek nevezett, Esztergom, Fehérvár és Óbuda között elterülő központi ország-rész tárgyi emlékmagyagnak felé fordulhatott. E terület a középkorban rendkívül jelentős kulturális emlékei, továbbá az ország életében betöltött különleges szerepe miatt is kiemelkedő fontosságú volt, azonban a törökkor végére szinte maradéktalanul elpusztult, ezért a föld alá került emlékmagyagnak elsősorban régészeti módszerekkel ismerhető meg.

A Régészeti Intézet élén Gerevich László e területen két nagyjelentőségű ásatást kezdeményezett, az elpusztult pilisi ciszterci monostor (Pilisszentkereszt, 1967–1982) és a dömösi prépostság (1971–1980) maradványainál. E két feltárás alapvetően hozzájárult a magyarországi romanika és gótika kezdeteinek megismeréséhez, illetve a stílusjelenségek mögött megbúvó európai történeti összefüggések feltárásához (a részletekre külön előadásban térünk ki). Eredményeit számos munkában tette közzé, ezen túlmenően szerzőként és főszerkesztőként nagyban hozzájárult a Budapest története monográfiásorozat (1973–1980) szakmai sikeréhez.

Röviden szót ejtünk azonban még két tudománypolitikai vonatkozásról, a különféle lektori jelentésekről és ajánlásokról, illetve a bizottsági tagságokról.

Lektori jelentései higgadtak, korrektek, a megjelentetést vagy a fokozatszerzést segítő céllal íródtak. Ingerültséget ritkán, pl. Balogh Jolán (A budai Várpalota rekonstrukciójáról, 1951.) vagy Zolnay László (Középkori vízművek Budán és Magyarországon, 1953.) lektorálása esetében érezhető, de a szerzők szakmai érdemeit és a munka megjelentethetőségét ezekben az esetekben sem kérdőjelezte meg.

Gerevich László megalakulása óta tagja volt az MTA Művészettörténeti és Régészeti Bizottságának, az utóbbinak 1956-tól kezdve több mint két évtizedig elnöke, miként az Ásatási Bizottságnak is. 1957-ben a frissen létesített Magyar Nemzeti Galéria megszervezésére és részletes terveinek kidolgozására felállított tanácsadó bizottság tagja, egy évvel később az Építésügyi Minisztérium Műemlékvédelmi Bizottsága állandó tagságát is elnyerte. Tagja volt a TMB emlékeztetes Művészettörténeti, Régészeti és Építészettörténeti Szakbizottságának, továbbá az MTA Történettudományi Bizottság Várostarténeti Albizottságának is. Személye így összekötő kapocsot jelentett a történettudomány, a régészet és a művészettörténet között, amit nagy monografikus vállalkozások, és tudományos folyóiratok szerkesztőjeként érvényesíteni is tudott. A Magyar Tudományos Akadémia levelező (1970), majd rendes tagja (1973) volt. 1974-ben a Londoni Régészeti Társaság (Society of An-

tiquaries of London) Gerevich Lászlót tiszteleti tagjává választotta. A tiszteleti tagok között a horvát akadémia elnökével és az egykori csehszlovák Régészeti Intézet igazgatójával hármásban képviselték a keleti blokkot.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a régészetről kialakult felfogását egyfelől, kiterjedt hazai és nemzetközi kapcsolatait másfelől, miként kamatoztatta a rábízott intézet érdekében, több megállapítást is tehetünk. Mindenekelőtt feltűnő és értékelendő, hogy a középkor kutatójaként saját területe javára nem bonyolódott aszimmetrikus fejlesztésbe, hanem fontosnak tekintette, hogy lehetőség szerint a teljes hazai régészeti spektrumot lefedje. Amennyire lehetett, előmozdított külföldi kutatásokat és ásatásokat is kezdeményezett. Máig érzékelhető erőfeszítéseket tett a kutatáshoz szükséges infrastruktúra, könyvtár, műszaki osztály, adattár, restaurátor műhely kiépítésére és felszerelésére, alatta indultak meg az intézetben az interdiszciplináris jellegű kutatások.

Mindez hozzájárult ahhoz, hogy mire 1981-ben nyugalomba vonult, a középkori régészet Magyarországon önálló, fejlődőképes diszciplínává vált.

1997-ben Budapesten hunyt el.

Öröksége munkára, a középkori régészet nagy kérdéseinek, időszerű feladatainak felismerésére és kutatására, a társtudományokkal és a társintézményekkel való érdemi együttműködésre ösztönöz. Előadásunk, valamint a Budapesti Történeti Múzeum és az MTA Régészeti Intézete által közösen rendezett kiállítás is ezt a célt szolgálja.

A MUNKA ÖSSZEÁLLÍTÁSAKOR NYOMTATÁSBAN MEGJELENT MÉLTATÁSOK ÉS MEGEMLÉKEZÉSEK:

Entz Géza: László Gerevich à 60 ans. *Acta Archaeologica Hungarica* 23 [1971] 247–249.

Marosi Ernő: Gerevich László (1911–1997). *Magyar Tudomány* 1997. 11. 1377–1380.

Kubinyi András: Gerevich László (1911–1997). *Magyar Múzeumok* 1997. 3. 63.

Marosi Ernő: László Gerevich (1911–1997). *Acta Archaeologica Hungarica* 50 [1998] 259–263.

Végh András: Gerevich László. In: Magyar Múzeumi Arcképcsarnok. Főszerkesztő: Pintér János. Budapest 2002.

Ezek mellett Gerevich László az MTA Régészeti Intézetében őrzött hagyatékának még rendezetlen és leltározatlan kéziratanyagát használtam fel.

BENKŐ ELEK

GEREVICH LÁSZLÓ ÉS AZ EGYHÁZI EMLÉKEK RÉGÉSZETI KUTATÁSA

Az alábbi előadás címe magyarázatot igényel, ugyanis Gerevich László alapvetően nem egyházi régész, hanem olyan kutató volt, aki a magyar középkor tárgyi emlékei által felvetett nagy kérdésekre próbált választ találni. E kérdések elkerülhetetlenül ösztönözték régi egyházi épületek kutatására is. A sor a csúti templomtól Óbudán és a budai várpalota kápolnáján át a pilisi ciszterci monostorig és a dömösi prépostságig terjed.

Kiindulópontja közismert, és lényegét tekintve ma is helyes: a középkori Magyarország egyházi és világi központjaihoz, városiasodásához, európai kapcsolataihoz, ezen túlmenően pedig a műszaki és stílári fejlődéshez kapcsolódó nagy kérdések nem válaszolhatók meg kielégítően a középkori ország távolabbi régióinak mégoly gazdag emlékanyaga segítségével. Ehhez elengedhetetlenül az ország központi területeinek vizsgálata szükséges, mely terület nemcsak rendkívül jelentős kulturális emlékei révén, hanem az ország gazdasági és politikai életében betöltött élenjáró szerepe miatt is kiemelkedő fontosságú volt. A *medium Regni*-nek nevezett, Esztergom, Fehérvár és Óbuda között elterülő központi országrész tárgyi emlékanyaga azonban a törökök végére szinte maradéktalanul elpusztult, illetve a föld alá került. A Közép-Európában páratlan volumenű pusztítás és a fennmaradt anyag töredékessége a művelődéstörténeti és művészettörténeti képzettség mellett mindenképpen régészeti módszereket igényelt.

Régóta foglalkoztat, hogy a konkrét, kulcsfontosságú lelőhelyeket Gerevich László vajon miként választotta ki? Elvben könnyű a válasz, hiszen Pilisszentkereszten is, Dömösön is jól azonosítható a templom és a hozzá kapcsolódó épületek felszíni nyoma, a környéken szétszóródott faragott kőanyag pedig már öelötte is kutatónemekedékek figyelmét keltette fel. Ráadásul Gerevich Péter 1913. évi próbaásatása¹ óta kétség sem férhetett a pilisi monostor Árpád-kori faragványai jelentőségéhez és a monostorromok ciszterci voltához. A kérdés azonban mégsem ilyen egyszerű, hiszen ezekre, az MTA Régészeti Intézete adattárában könnyen összegyűjthető előzményekre Gerevich László csak mellékesen hivatkozott. Kézírataiban inkább a történeti, krónikás adatok kapnak nagy hangsúlyt. Nem abban az értelemben, ahogyan a történeti romantika tekintett a közelben meggyilkolt, és a pilisi ciszterci monostorban eltemetett Gertrúd királynéira, vagy a Dömösön sínylódó, megvakított Álmos hercegre, hanem azért, mert mindkét helyen a királyi hatalom közvetlen jelenléte volt kitapintható. És ez az a pont, ahonnan nézve az egyházi régészet horizontja váratlanul kitágul.

Dömös esetében a források nem hagynak kétséget afelől, hogy a prépostság helyén már a 11. században királyi udvarház állt, amely egyébként országos jelentőségű ügyek színhelye volt. Ami a másik emléket illeti, egyfelől a ciszterci rend szerepe az európai politikai viszonyok alakulásában, másfelől III. Béla és utódai külpo-

litikájának Bizáncból Franciaország felé forduló irányváltása, és ennek a monostor esetében jól dokumentálható művészettörténeti vetülete nyilvánvalóvá tette, hogy Pilist a királyi udvarhoz szoros kapcsolat fűzte, ami az itteni építkezések részleteiben és a pilisi apát diplomáciai megbízatásaiban egyaránt megnyilvánult. Ha nem is azonosulunk a túlzó nézettel, amely Gertrúd halálának okát inkább kereste e hatalmas, a ciszterciek támogatásával végmenő politikai irányváltásban, mint a belső elégedetlenségben, összességében úgy látjuk, hogy Gerevich László a lehető legtágabban értelmezett egyházi régészetre fogott. Olyan keresztény régészeti koncepciója lebegett, lebeghetett a szeme előtt, amelynek a korszerű régészet és a művészettörténet módszereire és szempontjaira egyaránt támaszkodnia kellett (volna), értelemszerűen abban a történeti kontextusban, amely végső soron ismét az irányadó királyi központok problémakörét érintette.

Két további mozzanatra már a feltárások során derült fény.

Az egyik történeti vonatkozás közsímet, és arra vonatkozik, hogy az Árpád-kori uralkodók adományai nyomán számos korábbi királyi udvarház helyén kolostor vagy társaskáptalan létesült, úgy, hogy a világi épületek helyén egyházi intézményt emeltek, frissen elnyert birtokaikat azonban még egy ideig a királyi magánbirtokok sajátosságai jellemezték. Arra viszont először a pilisi ásatások nyomán lehetett gondolni, hogy a királyi adományozás esetleg nem volt teljes körű, hanem a klauzúrán kívül fennmaradt egy világi célokot szolgáló, alkalmasint igényes kivitelű kúria vagy vendégház, melynek szerepére és működésére esetleg a lovas- és vadászfelszerelés sűrűn előkerülő elemei, illetve a feltárt állatcsont anyagban feltűnően magas arányú vadállatcsont utal. Mindez ma már – különösen a Margit-szigeti feltárások idevágó eredményei fényében – konkrét leletekkel is alátámasztható mozzanat,² annak idején azonban a pilisi „vendégház”-nak elnevezett nagy épület azonosítása nem volt egyszerű feladat; hitelesítő ásatás nélkül ma sem az.

Egy másik, Gerevich László által különösen nagy figyelemmel nyomon követett részlet ennél is nagyobb távlatokat nyit. Ismét olyan kérdéstről van szó, amely a történeti adatok alapján már régen jól körvonalazható volt, tartalmát azonban csak régészeti ásatásokkal lehetett megismerni: a kolostori műhelyek, technikai újítások, és az ezekhez kapcsolódó természettudományos vizsgálatok problémaköre.

1967-ben a pilisi ásatások lényegében a budai várban kialakult munkamódszerekkel indultak, a kor gyakorlatához képest viszonylag nagy munkáslétszámmal, az ásatásvezető feltétlen bizalmát élvező gyakorlott munkavezetővel, szükség szerint felvontatott fotósokkal, rajzolókkal és geodétákkal. A feltűnő különbséget az jelentette, hogy ez alkalommal elmaradtak az egyes munkahelyekért felelő, korszerű ásatási gyakorlattal rendelkező régész munkatársak, miként nem sikerült tartós munkakapcsolatot kialakítani művészettörténészekkel és építészekkel sem. Jól érzékelhető, hogy az ásató személyes kihívásnak, egyedül általa teljesítendő heroikus feladatnak tekintette a pilisi vállalkozást. Kivételt talán csak a különféle vizsgálatokra felkért természettudósok jelentettek, akiknek munkája a folyamatosan gyűlő faszén-, habarcs- és kőzetminták mellett az ember- és állatcsontokon, a pollen és más növényi maradványok kinyerésére alkalmas földmintákon, fém- és salakmaradványokon alapult. Nehézséget jelentett, hogy az ásatásvezető egy kutatóintézet és sok szakközvettség élén rendkívül elfoglalt ember volt, aki az ásatáson folyamatosan nem lehetett jelen; ráadásul gyakorlati munkamódszere ekkor már nem számított korszerűnek, ellentétben az 1940-es, 50-es évekkel, amikor munkatársaival együtt a közép-európai élvonalat képviselte.

Az akkori idők egyik legnagyobb volumenű, a feltárt leletek és az érintett problémák miatt kivételesen fontos ásatássorozata sajnálatos módon torzó maradt. Ennek elsődleges oka talán a feltárás alapkoncepciójában rejlik: Gerevich László úgy gondolhatta, hogy a ciszterci monostorok szabályos, jól ismert alaprajzi beosztása, egybevetve a feltárt falmaradványokkal és a minőségesebb faragott kőanyaggal, önmagában is alkalmas a kiásott épületegyüttes eredményes vizsgálatára. Véleménye szerint az érdemi értékeléshez a falmaradványokat borító rétegek nem, vagy csak minimális mértékben járulhatnak hozzá, bár maga is megfigyelhette, hogy e vastag törmelék esetenként rétegekre tagolódik, sőt, a feltárás során különféle égett, leletekkel keletkezett rétegeket is dokumentálhatott. Mindazonáltal úgy vélte, hogy a munka a régészeti kutatások szokásos szempontjainak és módszereinek (a szabályosan kitűzött és feltárt szelvényhálózatnak, a részletes rétegtani megfigyeléseknek, az egyes régészeti objektumok összetartozó leleteinek tanúságának, a kisletek elemzésének, nem utolsósorban a részletes naplóírásnak és rajzi dokumentációnak) kevéssé hangsúlyos érvényesítése mellett is elvégezhető. Ezen túlmenően – legalábbis kezdetben – nem fektetett nagy súlyt az épületegyüttes környezetének vizsgálatára, bár a hatalmas pilisszentkereszti földmunkát ténylegesen és nagy felelősséggel irányító Balás Vilmos rendszeresen járta a monostor környékét és számos fontos régészeti részletre felhívta a figyelmet: jegyzetei és fényképfelvételei kőbányákat, felhagyott régi utakat és malomhelyeket örökítettek meg. Ennek nyomán Gerevich László is felismerte több közeli lelőhely jelentőségét (így a dobogókői Zsiványsziklák középkori eredetű kőbányájának szintvonalas felmérését is elkészítette), és alapvetőnek tekintette a középkori építőanyag vizsgálatát, kő-, habarcs- és vakolatminták gyűjtésével és ezek geológiai-kémiai vizsgálatának a kezdeményezésével. Fontos mozzanat, hogy idővel fokozódó hangsúlyt helyezett az interdiszciplináris, természettudományi kutatásokra is alapozó vizsgálatokra, e részlemezésekre számos szakembert felkért, akik esetenként igen értékes, kéziratban maradt vizsgálati eredményekre jutottak.

Összességében azonban – az idős ásatásvezető minden igyekezete ellenére – a pilisi feltárások képét számos, akkor még váratlanul számító részlet tette egyre zavarosabbá. Utalunk egyrészt a ciszterci monostoregyüttes alapítási idejénél (1184) egyértelműen korábbi, váratlanul felbukkanó előzményekre (egy korábbi egyházi épület 11–12. századi kőfaragványaira, egy kora Árpád-kori temető részletére és hasonló korú telepmaradványokra), másrészt a 13. század eleji monostort kiegészítő késő középkori (gazdasági) udvarok és melléképületek kérdésére, illetve egy utóbbi apáti szárnyak bizonyult épületszárny falmaradványaira, továbbá a templomhajót tagoló, kezdetben fel nem ismert lettner töredékeire. Mindezen maradványok értelmezését a meglehetősen hiányos, inkább építészettörténeti, mint régészeti jellegű dokumentáció mellett az is nehezítette, hogy az ásatás a vizsgált felületek többségénél megállt a késő középkori szinteken, ennél mélyebbre viszonylag ritkán hatolt, így a korábbi részletek megismerésére is csak korlátozott mértékben nyílhatott mód. Ez is elég volt azonban ahhoz, hogy a magyar régészet és művészettörténet kivételes minőségű, új nagy összefüggéseket felvető leletekkel gazdagodjék, és a leleteken túlmenően a monostor gazdasági életének, műszaki berendezéseinek problémaköre is világosabbá váljék. Utalunk itt az Árpád-kortól a késő középkorig többféle módon megoldott vízvezetékekre és a kerengőből nyíló kútházra, a monostor feletti halastó duzzasztott vizét felhasználó malomra és kovácsműhelyre, ahonnan a víz a monostor többi szennyvizét is felvéve falazott csatornában a latrinák felé zúdult, majd a közeli patakba ömlött. A leletek vasérc feldolgozásra, esetleg üvegyártásra és színesfém

öntésre is utaltak.³ A mind jelentősebb leleteket eredményező, ám egyre hiányosabb dokumentált ásatássorozat 1982-ben hosszú időre véget ért. A feltárások geodétája és mindenese, Egyed Endre az MTA Régészeti Intézetében még évekig dolgozott a faragott kövek felmérési rajzainak rendezésével és pontosításával, Holl Imre pedig – aki mindenkor nyomon követte a pilisi ásatások sorsát – egy monográfia erejéig a kisleletek és a kolostori élet emlékeit tekintette át.⁴

Átlátva a Pilis-hegység középkori egyházi intézményeinek jelentőségét, közelebről pedig felbuzdulva a pilisi ásatásoknak a vártnál is jelentősebb eredményein, 1971-ben Gerevich László tervbe vette a dömösi prépostság „helyzetének és alaprajzának a tisztázását, különös tekintettel a korábbi település, birtokközpont rétegére.”⁵ A kifejezés azt sejteti, hogy Gerevichet alapvetően az Álmos-féle alapítást megelőző királyi udvarház, illetve az ahhoz kapcsolódó település érdekelte.

Az ásatás 1971-ben meg is kezdődött, a pilisinél annyival szerencsésebb csillagzat alatt, hogy a munkálatok a régész Török Gyula folyamatos közreműködésével, rendszeres régészeti dokumentálással és naplózással folytak. Egyébiránt, akárcsak Pilis esetében, a Régészeti Intézetben mintaszerű kivitelű rajzi dokumentáció történt, és a leletanyag restaurálása, leltározása, rajzolása és fotózása után fényképes tárgykartonok is készültek. A kapcsolódó természettudományi vizsgálatok közül a felhasznált kőanyaggal kapcsolatos eredmények voltak a legfontosabbak.

A dömösi monostort a Képes Krónika és az 1138. évi összeírólevél egyaránt Kálmán király (1095–1116) öccsének, Álmos hercegnek tulajdonítja, akit a király utóbbi fiával, a majdani II. Bélával együtt megvakíttatott.

Fontos körülmény, hogy Dömös nem Kálmán korában jelenik meg először írott forrásokban, hanem már I. Béla korában királyi magánbirtok központja (*allodium*) volt, ahol a – nyilván baldachinos – trónus, vagy az azt befogadó építmény összeomlása 1063-ban a király halálát okozta.⁶

Egy 1079. körülré keltezhető oklevél a dömösi curia-ban (*in curia Dimisiensi*) intézkedő I. (Szent) László királyt idézi.⁷ Mindez a történetírás számára egyértelművé tette, hogy a monostor egy királyi udvarház átépítése nyomán keletkezett, mely curia szokás szerint lakóépületet és templomot is magába foglalt.

Régész oldalról nagy kérdés, hogy a feltárt romterület mely részén keressük ezt az udvarházat? Ebben a tekintetben Gerevich László kutatásaira hivatkozhatunk, aki a háromhajós templom szentélyfejtől délre húzódó prépostsági épülettömbön belül egy korai, nyújtott téglalap alaprajzú épület alapfalait ismerte fel.

Azóta már tudjuk, hogy ez a hosszú termet magába foglaló pallacium az Árpád-kori előkelők udvarházainak jellegzetes korai típusa, analógiaként az esztergomi érsek Helemba-szigeti nyaralóját⁸ vagy a bihari Borsa-nemzetség hasonlóképpen templommal kiegészített belényesszentmiklósi rezidenciáját⁹ említhetjük. E tetszetős párhuzamokat természetesen csak hitelesítő dömösi ásatás és falkutatás alapján lehet felhasználni, ugyanis e területről 11. századra keltezhető leleteket, különösképpen pedig kőfaragványokat nem ismerünk, és más korai kelzési körülmény sem áll a rendelkezésünkre. A feltételezett korai udvarházhoz tartozó feltételezett korai templomról még kevesebbet mondhatunk. Korai kőfaragványok és biztosan azonosítható alapfalrészletek ugyan nem állnak a rendelkezésünkre, de a templom keleti része fel tűnően sok falelválást, tehát belső építési periódust jelöl, és Gerevich László ásatási naplójából tudjuk, hogy a hosszfalak esetenként korábbi Árpád-kori maradványokat, rétegeket és korábbi sírokat fedtek, illetve vágtak.

A prépostságot megelőző királyi *allodium*-ot, uradalmat már Gerevich László a

német uralkodói rezidenciákkal (Königspfalz) hasonlította össze, anélkül azonban, hogy egyértelműen kiderült volna, hogy valóban erődítmény (sáncárok vagy palánk) vette-e körül a templomból és királyi palotából álló együttest. Az mindenestre világosan kiderült, hogy ezt a szűkebb területet kora Árpád-kori falusias település vette körül, földbe ástott házakkal és szabadon álló kemencékkel, így aligha lehet kérdéses, hogy az 1138-as összeírólevélben is említett szolgálónépek településéről van szó.

Az antiochiai Szent Margitról nevezett dömösi prépostságot Álmos herceg, Könyves Kálmán király öccse – a Képes Krónikában említett egyéb események időrendjére támaszkodva – történelmi feltételezések szerint 1108-ban alapította.¹⁰ A titulus valószínűleg összefügg Álmos jeruzsálemi zárandoklatával, amikor Szent Margit ereklyét szerezhetett, ugyanis másik alapítása, a meszesi bencés monostor szintén Szent Margit tiszteletére épült.

A Gerevich László által feltárt háromhajós, a főszentély alatt alépítményként kriptával bővített templom részletei és megmaradt faragványai Álmos építkezéseivel jól összefüggésbe hozhatók. A munkálatok végéhez kapcsolható a főhajóban létesített, nyilván még a felszentelés előtt használt harangöntő gödör, amely az Esztergom környéki, Árpád-kori bronzöntés egyik alapvető, korai emléke.¹¹

Az ásatás során további fontos technikatörténelmi emlékek is napfényre jutottak. Ilyen az a hatalmas kemence, amely a prépostság fallal övezett területének déli részét elfoglaló többosztatú épület fűtését biztosította, tovább azok a késő középkori téglas és tetőcserepégető kemencék, melyek az Árpád-kori falu helyén létesültek. A jellegzetes formájú tetőcserepek – amelyek párhuzamait Esztergom körül eddig nem ismertük – másodlagos helyzetben váratlanul a nemrég feltárt esztergomi kis török fürdő kupolamaradványa fedésén bukkantak elő.¹² A törökök ezek szerint a dömösi épület bizonyos elemeit éppúgy felhasználták, ahogy a pilisi kőanyag tekintélyes részét is elszállították az esztergomi építkezésekhez.

Figyelemre méltó a prépostság területén feltárt, rendkívül gazdag vasanyag is, amely a mezőgazdaság és különféle házkörüli, kézműves tevékenységek eszközein túl a lovasfelszerelés és a vadászat tárgyait öleli fel. Ezt az érdekes, még további kutatásra ösztönző mozzanatot a Budapesti Történelmi Múzeumban 2011-ben rendezett időszak kiállítás anyagában is igyekeztünk megjeleníteni.

Gerevich László 1971-ben, a dömösi ásatások megindítása mellett tervbe vette a Pilis-hegység további kolostorainak kutatását is, így a pilisszentlászlói (a középkori oklevelekben kékesi) és a pilisszentléleki pálos romok területén. Előbbi esetben a tervezet a „vízberendezések megkeresésére” is utalt, mint régészeti célra. E két utóbbi ásatássorozatra végül nem került sor, hiszen a pilisszentkereszti és a dömösi ásatás önmagában is igen jelentős, összetett feladatnak bizonyult, és az ásató 1981-es nyugalmazása értelemszerűen minden további terepmunka végét is jelentette.

Nem kerülhetjük el az ásatások és a feltárt maradványok utóéletének kérdését. Ami az előbbit illeti, a helyzetet akár megnyugtatónak is nevezhetjük: nemrég indult OTKA-pályázat¹³ keretében folyik mindkét emlék monografikus feldolgozása, kiegészítve mindazon utólagos kutatásokkal és vizsgálatokkal, melyek napjaink régészete számára elérhetők. Igazán nagy problémát a feltárt maradványok jelentenek, nemcsak az *in situ* falmaradványok, hanem az ingó kőfaragványok tekintetében is. Hogy mást ne említsék, a kőtolvajok egyik lelőhelyet sem kímélik.

Pilis esetében a helyreállítás és bemutatás kérdése már az elhúzódnak ígérkező ásatássorozat elején felmerült. A viszonylag magasan álló, szépen rakott kváderfalak, a sok *in situ* faragvány és a különféle rekonstrukciók kivitelezésére alkalmas farag-

ványok sora éppúgy a helyreállításra ösztönzött, mint a mai település központi szerepe a Pilis idegenforgalmában; a Pilisi Parkerdőgazdaság és a helyi községi tanács folyamatos támogatása is ebbe az irányba mutatott. A Műemlékfelügyelőség égisze alatt helyreállítási tervek is készültek és a ránk maradt levelezés sem tükröz megoldhatatlan problémát. Talán csak az OMF, a szentendrei múzeum és az akadémiai intézet finom egymásra mutogatása jelezheti a régi iratokat forgató kutatónak, hogy ekkor középkori régészetünk egyik legnagyobb torzója készült éppen kibontakozni a földből, hogy mára újra a föld színével legyen egyenlővé. Míg a dömösi altemplom helyreállított, lefedett állapotban fogadhatja ma is a látogatókat, a pilisi Klastromkertben a mindent benövő bozót, a fagy pusztítását is megszegyenítő vandál rombolás az úr. Figyelem és segítség, mint régen, Madas László idejében, most is Parkerdőgazdaság részéről tapasztalható, amihez a pilisszentkereszti civilek mellett Ackermann Kálmán plebános atya aggódó figyelme társul. Ő még jól emlékszik az ásatásokra, tiszteli és ápolja Gerevich professzor emlékét, a plébánia kertjében pedig egy festés és üveglablak után kiáltó, dicstelen raktárban őrzi a szentendrei múzeum nevében a faragott köveket és padlóteglákat, melyek még jelen, rendezetlen állapotukban is kiváltják az olykor idelátogató kutatók bámulatát. A romokon ülő átok súlyát az elmúlt évtizedben magam is megtapasztalhattam. Nem tudom, eredendően hol történt a hiba, de talán nem ünneprontás, ha Gerevich László születésének századik évfordulóján a régen is érintett, ma is illetékes szervezetek, a Pest megyei múzeumok, a műemlékvédelem, a helyi és a megyei önkormányzat, illetve a tudományos kutatást előmozdító akadémia képviselői előtt hazánk és a nagyvilág számára egyaránt kiemelkedően fontos emlék jövője érdekében nyomatékosan szót emelek.

JEGYZETEK

1. A Gerecze-féle ásatás eredményeiről és leleteiről: Takács Imre: Egy 13. századi kút töredékei a pilisi ciszterci monostorból. Művészettörténeti Értesítő 41 (1992) 1—4. 1—19.
2. *Irásné Melis Katalin*: A Budapest – Margit-szigeti középkori királyi udvarhely és a domonkos apácakolostor kutatása. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. *Benkő Elek — Kovács Gyöngyi*. Budapest 2010. 422–437.; *Benkő Elek*: A pilisi ciszterci monostor geofizikai kutatása. Uo. 401—419.
3. Gerevich Lászlónak a pilisi monostorra vonatkozó, legfontosabb publikációi: Pilis Abbey a Cultural Center. *Acta Archaeologica Hungarica* 29 (1977) 155–198.; Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienserabtei Pilis. *Annalecta Cisterciensia* 29 (1983) 281–310.; A pilisi ciszterci apátság. Szentendre 1984.; Ergebnisse der Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzienser-Abtei Pilis. *Acta Archaeologica Hungarica* 37 (1985) 111–152.; A pilisi ciszterci apátság. *Studia Comitatus* (Szentendre) 1985. 541–549.
4. *Holl, Imre*: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. Budapest 2000.
5. Gépiratos tervezet az MTA Régészeti Intézete Adattárában. Az előadás más, tudománytörténeti vonatkozású adatai is innen, Gerevich László rendezetlen és részleteiben még feldolgozatlan hagyatékából származnak. A nagy volumenű iratanyagban történő eligazodást és a kutatás sokirányú támogatását Darázs Beatrix adatár-vezetőnek köszönöm.
6. 1063: Piissimus autem rex Bela completo regni sui anno tertio in Demes regali allodio, corruente solio confractus corpore irremediabiliter cepit egrotare. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Ed. *Emericus Szentpétery*. I. Budapestini 1937: 360. (a továbbiakban SRH)
7. *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Ed. *Georgius Györffy*. I. Budapestini 1992: 225–226.

8. Magyarország Régészeti Topográfiája 5. Esztergom és a dorogi járás. Írta *Horváth István, H. Kelemen Márta, Torma István*. Budapest 1979. 223–224.; *Kovalovszki Júlia*: Középkori emlékek a Helemba-szigeten. Méri István ásatása, 1959. *Dunai Régészeti Közlemények* 1989. 77–115.
9. *Popa, Radu — Chidioșan, Nicolae — Lukács, Antal*: O reședință feudală din secolele XI–XII la Sînnicolau de Beiuș. *Revista Muzeelor și Monumentelor*. Monumente istorice și de artă 15 (1984) 2: 21–34.
10. SRH I. 427–428.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Budapest 1998. 630–631.
11. *Benkő, Elek*: Bronzeguß im mittelalterlichen Esztergom (Gran, Ungarn). In: *Varia Campanologiae Studia Cyclica*. Hrsg. v. *Konrad Bund, Rüdiger Pfeiffer-Rupp*. Greifenstein 2009– 73–80.
12. Ezt a leletet az ásató Horváth István (Esztergom, Balassa Bálint Múzeum) baráti szívésséggel nyomán idézhetem.
13. A Pilis-hegység középkori régészeti emlékei (vezető kutató: Benkő Elek, MTA Régészeti Intézete)

PALOTÁK, KOLOSTOROK, FALVAK

GEREVICH LÁSZLÓ (1911–1997) KÖZÉPKORI KUTATÁSAI

A Budapesti Történeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete közös kiállítása, kiállítási katalógus. Szerkesztette: Benda Judit – Benkő Elek – Magyar Károly. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest 2011.

Amikor a Gerevich Lászlóét követő kutatói generációhoz tartozó Marosi Ernő a magyarországi gótika kezdeteiről az 1970-es évek közepén írott disszertációjával a témakör saját szavával élve „gyermekcipőjét” fabrikálta, az „1200 előtti gótikáról Magyarországon Entz Géának voltak sejtelmek és különösen Gerevich Lászlónak szenzációval felérő első publikációi”. Az egy még későbbi generáció tagjának számító Szakács Béla Zsolt szerint „Bármennyire is problematikus, Gerevich László munkássága nélkül aligha tudnánk ma a korai gótikáról ilyen mélységben nyilatkozni, még ha az általa feltárt anyag feldolgozása több nemzedéknek komoly fejtörést fog is okozni.” Mindkét idézet ugyanazon alkalomból, Takács Imre akadémiai doktori értekezésének tavaly novemberi vitáján hangzott el.¹

Súlyos szavak, amelyek jelentésrétegeinek részletes kibontása most aligha lehetséges, a Gerevich László születésének századik évfordulója alkalmából a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett *Paloták, kolostorok, falvak* című kiállítás² katalógusának bemutatóján azonban legalább jelzésszerűen feltétlenül szükséges. A „szenzációval felérő első publikációk” értelmét a legkönnyebb fölfejtteni, már csak a katalógus válogatott bibliográfiája nyújtotta segítség által is. A pilisi ciszterci kolostor 1967-ben Gerevich László által kezdett ásatásain előkerült kőfaragványokról és épületdíszítményekről írott első közleményekre vonatkozik az utalás, amelyek megjelenési helyei – a *Művészettörténeti Értesítő* mellett *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 1971-es és 1974-es kötetei – azt is világosan mutatják, hogy a szenzációs első publikációk ismertette szenzációs új leletek és azok gyors és találó stílusbesorolása, kapcsolatrendszerüknek felvázolása együtt járt a nem kevésbé gyorsan érkez tudományos elismerésekkel, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságával 1970-ben, és rendes tagságával 1973-ban.

A feltárt anyag feldolgozásának több generációs, ráadásul „fejtörő” feladatként való vizionálása már korántsem egyértelmű. Feltétlenül pozitív kicsengésű abból a szempontból, hogy Gerevich nagy ásatásai – az idézet elhangzásának összefüggésében leginkább Pilisi feltárása – által napvilágra hozott óriási leletanyag alapos megismerése és ezt követő értelmezése, nagyobb összefüggésekbe helyezése hosszú időre szóló munkát jelent az utódoknak. Gerevich-et követően számos művészettörténész és régész dolgozik rajta már vagy négy évtizede, de a mostani kiállítás és katalógusa is mutatja, hogy még mindig nem nehéz igencsak látványos és érdekes, ennek ellenére mégis teljesen ismeretlen, publikálatlan műtárgyakat és különleges használati tárgyakat kiemelni a múzeumi raktárak mélyéről.

Nem mehetünk el azonban amellet sem szó nélkül, hogy helyenként a pontos lelőköri körülmények, az épületmaradványok, rétegek és leletek összefüggéseinek régé-

szeti dokumentálása hagyott maga után kívánnivalót, ugyancsak nem kevés fejtörést okozva az utókoraknak. A mai, kifinomultabb és technikailag jobban támogatott módszerek természetesen nem kérhetők számon, de a kidobott sítvből utóbb mégis előkerült fontos kőtöredékekről szóló „suttogó” híradások nyilvánvalóan egyben az eredeti lelőhelyek adatának végleges elvesztését is jelentik, a lelőhelynek a történeti pusztuláson túlmenő szegényedésével együtt. A kiállításon szereplő ásatási fénykép és különösen a tárlaton folyamatosan vetített, igen informatív és korjelző televíziós portréfilmek háttérben feltűnő pilisi helyszín földtömegétől metszetfalak nélkül megszerkesztett pillérsora és a kerengőfalak mentén húzott árcai egy bizony már akkoriban is erősen túlhaladott, igaz, a szenzációkat gyorsan produkálni képes ásatási módszerről árulkodnak. Egy Hunyadi-címerrel díszített, vegyes mázas majolikátál katalógustételében megadott, már nem is „suttogó” lelőhely-meghatározás pedig magáért beszél: a Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságán „A pilisszentkereszti ásatási leletek között őrzött, leltározatlan tárgy Holl Imre visszaemlékezése szerint a dömösi feltárások során került elő.” A kicsinysége ellenére nem mindennapi lelet a Mátyás udvarával való közvetlen kapcsolat tanúja, és egyáltalán nem mindegy, hogy a nem túlságosan bőségesen fennmaradt, írott források információi melyik egyházi intézmény esetében egészíthetők ki a régészet nyújtotta adattal.

A probléma nem kizárólag „gerevich-i”. Az 1960-as, 1970-es évek nagy középkori épületfeltárásai nem egy esetben teljességükben máig közöletlenek, a megjelent előzetes jelentések, az akár máig publikálatlan disszertációkban is elfekvő információk nem egyszer egymásnak ellentmondó állítások tárházai – és nem csupán az értelmezés, de már a megfigyelések, a dokumentáció szintjén is. Gerevich esetében ezt még hatványozza a tudományos közéletben tudatosan kiépített szerepe – alapvető etikai kérdés, milyen mértékig lett volna szabad vállalnia az akkor már öt kiterjedt mértékben terhelő tudományirányítási és tudományszervezői feladatok mellett, hosszú éveken át egyidejűleg két olyan alapvetően fontos, ráadásul területileg kiterjedt épületegyüttes ásatásának vezetését, mint a pilisi ciszterci kolostor és a dömösi prépostság. Akárhány tehetséges fiatal is jutott feladathoz ennek során, akárhány magának mára „legendás” nevet szerző segéderő, rajzoló és fotós, laboráns és restaurátor vette is ki részét a dokumentálásban és a helyszíni, majd intézeti feldolgozásban, ha az egész folyamatos áttekintésének és helyszíni irányításának másnak át nem adható feladatát ellátni képes, „felelős” ásatásvezető csak időnként lehetett érdemben jelen a helyszínen. Nehéz megszabadulni a gondolattól, hogy valójában ez is a tudományos pályán való indulás tapasztalataiból következett, ez volt a nagybácsi, Gerevich Tibor által irányított Műemlékek Országos Bizottsága korábbi hagyománya és harmincas évekbeli gyakorlata is, Vajdahunyadtól kezdődően Esztergomon át a székesfehérvári királyi bazilikáig, a helyszínen esetleg hetente csak egyszer, vagy kéthetente megjelenő kutató-helyreállító vezetővel és az őt az eredményekről és a munka menetéről gyakran csak levélben tájékoztatni tudó, helyszíni munkavezetővel.

Az utókor osztályrészéül jutó „fejtörés” egy további rétegét jelenti az, hogy ha Dömös esetében nem is, de a pilisi romoknál a munka elkezdése és folytatása anélkül zajlott, hogy biztosítva lett volna a feltárt maradványok műemléki gondozása, a konzerválás, helyreállítás, bemutatás. Az ideiglenes fedések alól manapság kibukkanó maradványok és az ásatási felvételek és felmérések lassan már köszönő viszonyban sincsenek egymással, és egyáltalán nem arról van szó, hogy ebben az esetben a képi dokumentálás hiányos vagy pontatlan lett volna – a felmérések gyakran gyönyörű, mives kiállítási tárgyak is –, hanem arról, hogy a gondozatlanság okozta pusztulás

mértéke mellbevágó. Nem rendelkezem elegendő információval arról, hogy a műemléki munkák elmaradásában mekkora volt Gerevich László szerepe és felelőssége, és mennyiben tehetek arról a műemléki szervezet akkori vezetői – lehetett maga az ásatás akármilyen tervszerű is, ha a műemlékes feladatok nem lettek időben egyeztetve és pénzügyileg biztosítva –, de bizonyos adalékkal azért szolgálhat, hogy a kitűnő szemű, stíluskritikai értékeléseiben mindig megbízható Gerevich ezeken alapuló datálási javaslatai például Budán vagy a Margitszigeten időnként korántsem tűnnek megalapozottnak és objektívnek, sokkal inkább a tudományos pályán általa vetélytársnak tartott kollégák véleményével való hangsúlyozott szembenállásnak.

A fent említett, 2010. novemberi doktori védés idején már nyilván nagyban zajlottak a Budapesti Történeti Múzeumban tervezett jubileumi kiállítás előmunkálatai, két tudományos intézmény, a Gerevich László által máig életképes módon, a kiterjedt feladatkörökkel ellátni képes, komplex szervezatként újjáalakított Budapesti Történeti Múzeum, valamint a Magyar Tudományos Akadémia általa teljesen új intézményként létrehozott, a diszciplína máig egyik hazai alappilléret alkotó Régészeti Intézetének az együttműködésével. Az első elődjének, a Fővárosi Múzeumoknak Gerevich 15 éven át volt munkatársa, majd az új BTM-nek 1950-től 1961-ig főigazgatója, az 1958-ban létrehozott Régészeti Kutató Csoportnak, 1967-től Régészeti Intézetnek pedig a kezdetektől 1981-ig volt igazgatója. A közös szervezésű kiállítás és katalógusa mutatja, hogy középkori mércével mérve is *fundatori* szerepét – ennek része volt a budai királyi palota déli szárnyának múzeumi célzatú helyreállítása, majd az Úri utcai egykori kolostortömb intézete számára megszerzett, a háborúban sérült szárnyának kijavítása és adaptálása – az utódok számon tartják, megbecsülik, és a gyorsan felejtő külvilág előtt méltó módon propagálni is képesek.

A fél éven át, 2011. április 15. és október 16. között nyitva tartó kiállítás és a múlt emlékezet megsegítésére szolgáló, a tárlat legfontosabb momentumainak megörökítésére hivatott katalógus ennek az évnek egyik fontos múzeumi tette, tervezésükben és kivitelezésükben egyaránt mintaszerűen magas színvonalú tudományos és képi/tipográfiai alkotás mindkettő.

Ahogy az egyébként még a legvaskosabb kiállítási katalógusok esetében is törvényszerű, a katalógusba nem kerülhetett be a kiállításon szereplő minden fénykép és rajz reprodukciója, valamennyi tárgy képe – még kevésbé az egésznek mint belsőépítészeti és kiállítás-rendezési alkotásnak a megörökítése. Például a fotótörténeti, fotóművészeti szempontból is igen jelentős Petrás Istvánnak a II. világháború előtt-után a csúti és albertfalvai ásatásokon, illetve a sérült budai lakóházakban készült, tucatnyinál több bemutatott fényképéből a katalógus csak egyetlen egyet reprodukál. A maradványok objektív dokumentálásával megbízott fényképész mesteri tudását mutatja, hogy némelyik részletfelvételében mégis ott érződik az egész korszak, az építészettörténet és a régészet kutatóinak világháborút követő heroikus erőfeszítéseivel. A budai Tárnok utca 13-at bemutató egyik képen például a kapualj gótikus üléskülke sorába utóbb belevágott ajtó mögött szinte bármelyik pillanatban megindulhat a szomszédos helyiséget kitöltő, veszélyesen instabilnak tűnő törmelék-tömeg, az ajtó vízszintes tégláathidalását alátámasztó – kinézetre seprűnyélre hajazó – vonóvas egyik vége pedig vagy tíz sornyos, lapos kőből és téglából szárazon ideiglenesen felrakott, billegő támaszon egyensúlyoz. Már a fénykép készítése is bátor tett lehetett, nemhogy a nyilvánvaló életveszélyben végzett tisztítás, feltárás, kutatás, dokumentálás – óhatatlanul a zsámbéki templomromban vagy a soproni káptalanteremben a statikailag labilis pincék, pillériszabadtások állagbiztosításán a veszély vállalását hely-

színi jelenlétükkel is példázó, a munkásoknak példát mutató építészeti és restaurátorok műemléki toposza juthat eszünkbe.

A kezdeteket jelentő csúti középkori falu ásatási alaprajza az építészeti korai modernizmus szikár rajzi stílusát, egyben a feliratokat jellemző, invenciózus betűformálását mutatja. Magas minősége különösen annak számára élvezetes, aki szakmai pályáját már a nyolcvanas évek egyhangú betűsablonjaival jellemezhető, majd a jelenkor látszólagos tipográfiai változatosságában is végtelenül egyhangú, számítógépes építészeti tervei között kénytelen leélni.

A budai királyi palota középkori falmaradványainak dokumentálására és a rekonstrukciós elképzeléseknek a leletek fölé illesztésére dekoratív és élményszerű, egyben igen pontosnak tűnő rajzi technikát alkalmaztak az 1960-as évek elején Gerevich László munkatársai. A minden egyes, eredeti helyén megmaradt vagy a rekonstrukcióba visszahelyezett követ plasztikusan jelölő tusrajzokkal elkerülhető volt minden historizáló beleérzés – hogy ez milyen nagy szó, jól mutatja a várkapornának az anyagban ugyancsak szereplő, hagyományos és lényegesen gyengébb képi világú rekonstrukciós látványrajza, és a magyar műemlékvédelem utóbbi évtizedeiben publikált számos társa, a 19. század gótizáló historizmusának, építészeti terveinek stílár utódai. Az emlékkiállításon bemutatott budai nézetrajzok – sok más hasonló képpel együtt – Gerevich László nagyszabású, a budai vár feltárásának szentelt monográfiájában többnyire már közlésre kerültek. Most az is világossá vált, hogy a kötet kolofonjában olvasható „a műszaki dokumentáció munkáit végezte Seitl Kornél” kitétel valójában egy egész rajzoló csoportnak a térképész végzettségű Seitl által való irányítását, egységes szerkesztésű és rajzi stílusú felmérések készíttetését jelenti. A kötetből hiányzó nevek a katalógusból most megismerhetők: Seitl eszerint elsősorban Szörényi Gyulával, valamint Keresztes Sándorral dolgozott együtt.

A rajzoknál maradvány emléket érdemel a dömösi és a pilisi felmérési és rekonstrukciós rajzokat a Régészeti Intézetben elkészítő Egyed Endre neve is. Az ő alkotásai is jól példázzák a rejtett művészi komponálásnak a száraz dokumentálást látványvá – és most kiállítási tárgyá – emelő rajzoló invenció fontos szerepét. Két rajza a pilisi középkori padlók feltárt felületeit mutatja – alattuk a kiállításhoz enyhén emelkedő padló-posztamentumra hat különböző burkolattípus változatos formálása és díszítésű téglaelemeiből kirakott, kisebb-nagyobb rekonstruált padlószervesítés a tárlat leglátványosabb elemét alkotta. A budai királyi palota kerámia-padlóinak köre is egész sor eddig ismeretlen tétellel bővült, ezek szép táblába rendezve a katalógusban is hangsúlyosan megjelennek.

A most bemutatott, eddig publikálatlan leletek között akad csúti övcsat, a katalógusban szerencsére fényképen is közölt, delfineket ábrázoló, vörös márványból faragott, reneszánsz párkány-töredék a budai Úri utca 32-ből, a budai vár több konzolja, kő és kerámia szobra, szobrocskája, fém tárgyainak – gyertyatartók, csillárdíszítmények, kulcstartó – változatos, a katalógusban képekkel is jól dokumentált sorozata. Eddig közöletlen volt a dömösi prépostság teljes most kiállított tárgyi leletanyaga, 19 tételben negyvennél több használati- és dísz tárgy – fém, kerámiából, üvegből –, a katalógusban azonban csak mintegy negyedik képe jelenik meg.

A katalógus 148 tételéhez 58 fénykép és reprodukció tartozik – mindkét szám azonban lényegesen több kiállítási tárgyat jelent. Az egyes élettrajzi és kutatási egységeket a kiállításon bemutató, informatív írások a katalógusban is olvashatók. A kiállítás vitrinjeiben az életpálya sokoldalúságát más eszközökkel is jelezték a rendezők – a dokumentumok, ásatási jegyzetek, korjelző levelek csak a helyszínen voltak bön-

gészhetők, a könyvek, tanulmányok azonban a katalógus válogatott bibliográfiájában is megjelennek. Gerevich ma is megkerülhetetlen könyvei – például a budai királyi palotáról írt, már említett monográfiája, az általa szerkesztett Budapest története könyvsorozata és az ahhoz írt építészet- és művészettörténeti összefoglalásokat angol nyelvű kötetbe gyűjtő *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages* – a korabeli hazai tudományos könyvkiadás legreprezentatívabb kivitelezésű produktumai voltak, számtalan kézbevétel követően is „örök” darabok.

A kiállítást rendező Magyar Károly, Benkő Elek és Darázs Beatrix közül az első kettő, Benda Judittal kiegészülve, a katalógus szerkesztői is. Rajtuk kívül az egyes fejezetek bevezető szövegeinek – ezek angol fordítása is megtalálható a katalógusban – és a katalógustételeknek a szerzői Kovács Eszter, Terei György, Végh András és Zádor Judit. A tárgyáról készült, a közlések kis méretei ellenére is informatív, részletgazdag fényképek Bakos Ágnes és Tihanyi Bence munkái. A finom papíron szépen nyomott kis kötetet, amelyet jó kézbe venni, kellemes lapozgatni, böngészni, olvasgatni, Lengyel János tervezte, hasonló műgonddal, ahogy a sok száz oldalas tanulmányköteteket és katalógusokat szokta.

A nagyhatalmú és nagyhatású nagybácsi, az 1930-as évek műemléki és művészeti életét, művészettörténeti oktatását jelentős mértékben meghatározó Gerevich Tibor munkásságának forrásfeltárása és értékelése is még éppen csak hogy megkezdődött – az életpályája majdani részletes monografikus feldolgozása csak remélhető. Az 1950-es, 1960-as, 1970-es évek szakmai életében nem kevésbé megkerülhetetlen Gerevich László esetében az öt nagyobb részét még ismerő, de beosztottjaként már nem dolgozó, ifjabb régészek által rendezett kiállítás és szerkesztett-írt katalógus az életmű már nem igazán kortársi, objektív értékelésének első lépése. Hogy idővel belevág-e majd valaki a róla szóló életmű-monográfiába, ma nem megjósolható, de a mostani munka is mutatja, hogy ha igen, az semmiképpen nem lesz indokolatlan.

(Elhangzott a 2011. október 7-én a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett könyvbemutatón.)

JEGYZETEK

1. Takács Imre: A gótika recepciója a magyar királyságban II. András korában című akadémiai doktori értekezésének vitája. *MűvÉrt* 60. 2011, 158–177.: 158–159. (Marosi Ernő) és 164. (Szakács Béla Zsolt)
2. Feld Istvánnak a kiállítás megnyitóján elhangzott beszéde: *Műemlékvédelem* LV. 2011, 222–224.

GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET

Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái. 1704–1707. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009.

Buda város története illetve a Rákóczi-szabadságharc a magyar történelem kutatásában megkülönböztetett figyelmet kapott. Számos neves tudós foglalkozott azzal, mi történt a városban a 18. század első felében (Bánkúti Imre: Pest – Pilis – Solt vármegye a Rákóczi-korban. I. kötet, Budapest, 1996., Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelekig. In: URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 159–201., Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. In: TBM 12. (1957) 51–131. A Rákóczi szabadságharcra foglalkozó történészek figyelmét sem kerülte el ez a korszak. (Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest, 2006., Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005., Köpeczi Bála – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004.)

A főváros történetének szintézisében pedig Nagy Lajos dolgozta fel a 18. század elejének történetét. (Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Budapest, 1975.)

A korszakra és azon belül Buda városára vonatkozó kiadott források száma azonban igen kevés. (Ezek közül a legszínvonalasabb Bónis György: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974.) A nyomtatásban megjelent források pedig nemcsak a kutatók munkáját könnyítik meg, hanem a korszak iránt érdeklődők is egyszerűbben juthatnának ellenőrzött, hiteles információkhoz.

Géra Eleonóra munkája ezt a hiányt enyhíti Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704 és 1707 között című kötetével. Noha a szerző fő kutatási területe a protestáns egyháztörténet illetve a protestáns karitatív tevékenység, a forráskiadásban való jártasságát is bizonyította már A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei című kötet (szerk. Kenyeres István. Budapest, Budapest Főváros Levéltára - Budapesti Történeti Múzeum. 2008.) német nyelvű céhprivilegiumainak közzétételével.

Ígéretes és hasznos sorozat első köteteként jelentette meg Budapest Főváros Levéltára Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztáit 1704 és 1707 között. Ez az időszak mind az országos politikai eseményekben, mind a város életében nagy jelentőséggel bírt. Buda és Pest 1703-ban szerezte meg a szabad királyi városi kiváltságlevelet, mely a két város életében sorsdöntő változást eredményezett. A privilegium jogilag lehetővé tette az önálló városi önkormányzat megszervezését, ami az uralkodói gyámság alóli kiszabadulást, a városok polgári tisztségviselőinek szabad megválasztását jelentette. A rangemelésnek azonban csak lépésről lépésre lehetett érvényt szerezni, hosszú küzdelem árán jutottak a budaiak új jogaikhoz és jövedelmeikhez. A városnak eme küzdelmes harcát tovább nehezítették az állandó háborús események, melyek Budát közvetlenül is érintették. A kötetet olvasva a város újjáéledését követhetjük nyomon, tanúi lehetünk a Rákóczi-szabadságharc a városi mindennapokra, és a további fejlődésre gyakorolt hatásának.

gészhetők, a könyvek, tanulmányok azonban a katalógus válogatott bibliográfiájában is megjelennek. Gerevich ma is megkerülhetetlen könyvei – például a budai királyi palotáról írt, már említett monográfiája, az általa szerkesztett Budapest története könyvsorozata és az ahhoz írt építészet- és művészettörténeti összefoglalásokat angol nyelvű kötetbe gyűjtő *The Art of Buda and Pest in the Middle Ages* – a korabeli hazai tudományos könyvkiadás legrepresentatívabb kivitelezésű produktumai voltak, számtalan kézbevétele követően is „örök” darabok.

A kiállítást rendező Magyar Károly, Benkő Elek és Darázs Beatrix közül az első kettő, Benda Judittal kiegészülve, a katalógus szerkesztői is. Rajtuk kívül az egyes fejezetek bevezető szövegeinek – ezek angol fordítása is megtalálható a katalógusban – és a katalógustételeknek a szerzői Kovács Eszter, Terei György, Végh András és Zádor Judit. A tárgyáról készült, a közlések kis méretei ellenére is informatív, részletgazdag fényképek Bakos Ágnes és Tihanyi Bence munkái. A finom papíron szépen nyomott kis kötetet, amelyet jó kézbe venni, kellemes lapozgatni, böngészni, olvasgatni, Lengyel János tervezte, hasonló műgonddal, ahogy a sok száz oldalas tanulmányköteteket és katalógusokat szokta.

A nagyhatalmú és nagyhatású nagybácsi, az 1930-as évek műemléki és művészeti életét, művészettörténeti oktatását jelentős mértékben meghatározó Gerevich Tibor munkásságának forrásfeltárása és értékelése is még éppen csak hogy megkezdődött – az életpályája majdani részletes monografikus feldolgozása csak remélhető. Az 1950-es, 1960-as, 1970-es évek szakmai életében nem kevésbé megkerülhetetlen Gerevich László esetében az öt nagyobb részét még ismerő, de beosztottjaként már nem dolgozó, ifjabb régészek által rendezett kiállítás és szerkesztett-írt katalógus az életmű már nem igazán kortársi, objektív értékelésének első lépése. Hogy idővel belevág-e majd valaki a róla szóló életmű-monográfiába, ma nem megjósolható, de a mostani munka is mutatja, hogy ha igen, az semmiképpen nem lesz indokolatlan.

(Elhangzott a 2011. október 7-én a Budapesti Történeti Múzeumban rendezett könyvbemutatón.)

JEGYZETEK

1. Takács Imre: A gótika recepciója a magyar királyságban II. András korában című akadémiai doktori értekezésének vitája. *MűÉrt* 60. 2011, 158–177.: 158–159. (Marosi Ernő) és 164. (Szakács Béla Zsolt)
2. Feld Istvánnak a kiállítás megnyitóján elhangzott beszéde: *Műemlékvédelem* LV. 2011, 222–224.

GÉRA ELEONÓRA ERZSÉBET

Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái. 1704–1707. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2009.

Buda város története illetve a Rákóczi-szabadságharc a magyar történelem kutatásában megkülönböztetett figyelmet kapott. Számos neves tudós foglalkozott azzal, mi történt a városban a 18. század első felében (Bánkúti Imre: Pest – Pilis – Solt vármegye a Rákóczi-korban. I. kötet, Budapest, 1996., Kenyeres István: Buda és Pest útja az 1703. évi kiváltságlevelel. In: URBS Magyar Várostörténeti Évkönyv 1. (2006) 159–201., Nagy István: Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében. In: TBM 12. (1957) 51–131. A Rákóczi szabadságharcra foglalkozó történészek figyelmét sem kerülte el ez a korszak. (Asztalos Miklós: II. Rákóczi Ferenc és kora. Budapest, 2006., Heckenast Gusztáv: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán. Budapest, 2005., Köpeczi Bála – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Budapest, 2004.)

A főváros történetének szintézisében pedig Nagy Lajos dolgozta fel a 18. század elejének történetét. (Nagy Lajos: Budapest története 1686–1790. In: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Szerk.: Kosáry Domokos. Írta: Nagy Lajos. Budapest, 1975.)

A korszakra és azon belül Buda városára vonatkozó kiadott források száma azonban igen kevés. (Ezek közül a legszínvonalasabb Bónis György: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest, 1974.) A nyomtatásban megjelent források pedig nemcsak a kutatók munkáját könnyítik meg, hanem a korszak iránt érdeklődők is egyszerűbben juthatnának ellenőrzött, hiteles információkhoz.

Géra Eleonóra munkája ezt a hiányt enyhíti Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704 és 1707 között című kötetével. Noha a szerző fő kutatási területe a protestáns egyháztörténet illetve a protestáns karitatív tevékenység, a forráskiadásban való jártasságát is bizonyította már A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei című kötet (szerk. Kenyeres István. Budapest, Budapest Főváros Levéltára - Budapesti Történeti Múzeum. 2008.) német nyelvű céhprivilegiumainak közzétételével.

Ígéretes és hasznos sorozat első köteteként jelentette meg Budapest Főváros Levéltára Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztáit 1704 és 1707 között. Ez az időszak mind az országos politikai eseményekben, mind a város életében nagy jelentőséggel bírt. Buda és Pest 1703-ban szerezte meg a szabad királyi városi kiváltságlevelet, mely a két város életében sorsdöntő változást eredményezett. A privilegium jogilag lehetővé tette az önálló városi önkormányzat megszervezését, ami az uralkodói gyámság alóli kiszabadulást, a városok polgári tisztségviselőinek szabad megválasztását jelentette. A rangemelésnek azonban csak lépésről lépésre lehetett érvényt szerezni, hosszú küzdelem árán jutottak a budaiak új jogaikhoz és jövedelmeikhez. A városnak eme küzdelmes harcát tovább nehezítették az állandó háborús események, melyek Budát közvetlenül is érintették. A kötetet olvasva a város újjáéledését követhetjük nyomon, tanúi lehetünk a Rákóczi-szabadságharc a városi mindennapokra, és a további fejlődésre gyakorolt hatásának.

Budán a tizenkét tagú – magát Belső tanácsnak nevezett – testületen kívül Külső tanács is működött, mely a polgárság egészét érintő ügyekben részt vett a döntéshozatalban. A tanácsülési jegyzőkönyvek mindkét tanács döntéshozatali tevékenységéről számot adnak. A feljegyzések Buda város gazdasági és társadalmi életébe, a város mindennapjaiba engednek betekintést. Az adóssági és örökösödési ügyek, árszabások és hozzájárulások, rendeletek, fegyelmi eljárások mellett az élet számtalan területéről találunk benne értékes és érdekes adatokat. A városi társadalom egészét vagy egy csoportját érintő rendelkezések mellett egyes személyek akár személyes jellegű ügyeiről is értesülünk. Így tudjuk meg például, hogy: „Számos kihallgatás és tárgyalás után Johann Rost bognár és felesége házassági vitájának ügyében az ez évi húsvét idejére elrendelik, hogy a feleség térden állva kérjen bocsánatot a férjétől és ígérje meg: kellő tiszteletet mutat iránta és férje ládáját a tartalmával együtt vigye a házukba.” (289. bejegyzés, 90.) Illetve: „Jela magyar asszonyt áristomra ítélik, mert azt terjesztette, hogy a pék Posch polgár egy egész sütése kővé vált.” (679. bejegyzés, 143.). A városi tanácsot sem volt ajánlatos szidalmazni, mert aki ezt tette, azt vasra verve vezették végig az utcán (86. bejegyzés, 65.).

A regesztákat részletes bevezető tanulmány előzi meg Buda városáról a 18. század elején, gondosan felvázolva a tanácsülési jegyzőkönyvek történelmi hátterét. A bevezetés azonban nem eseménytörténeti összefoglaló (erre vonatkozóan a bibliográfia közöl adatokat), hanem a regeszták megértését könnyítő háttérrel. Pontos képet kapunk a város tisztségviselőinek munkájáról és hatásköréről, a telekkönyvi hivatalról, a rászorulókról, elsősorban az árvákról való gondoskodásról. Megtudjuk belőle, hogy a köztörvényes bűnözőket például vasra verve kórházi ápoló munkára kötelezték. Hangsúlyosan szerepel a tanulmányban a város gazdasági életének bemutatása. Mivel Buda jövedelmeinek nagy része mezőgazdasági termelésből származott, a város bevételeit a háború dúlásai nagymértékben veszélyeztették. A termelés fegyveres őrizet mellett azonban tovább folyt, s ennek is köszönhető, hogy éhínség a pesti oldallal ellentétben nem volt Budán. Az élelmiszerhiány és a drágaság azonban általános volt. A környékről sok menekült érkezett a városba, az ő élelmészük mellett az átvonuló katonaságot is el kellett látni. A lakosság életét tovább nehezítette, hogy a beszállásolási kötelezettséget szinte az elviselhetetlenségig fokozták. Még annak is hozzájárulást kellett fizetnie a költségekhez, aki házzal nem rendelkezett. Sok panasz érkezett a városban állandóan jelen lévő császári katonasággal kapcsolatban is, sokba került ugyanis a katonák ellátása, az ellentételezés pedig akadózva érkezett. A polgári lakosság gyakran sérelmezte a katonák erőszakos viselkedését is. Az egymásrautaltság ellenére tehát feszült volt a viszony a polgári lakosság és a császári katonaság között.

A soknemzetiségű Buda lakói közül a mai Tabánban letelepedett rácokat sújtotta a legtöbb teher. A magyarok a lakosságban elfoglalt számarányukhoz képest alig vettek részt a labanc város vezetésében, tőlük álltak át legtöbben a kurucok oldalára. Az építőiparban és kereskedelemben jeleskedő olaszok viszont számarányukhoz képest nagyobb befolyással rendelkeztek a városvezetésben. Sokat foglalkozott a városvezetés az egyre nagyobb számú zsidó betelepülővel, akiknek a Budai Kamarai Adminisztráció védelmi pénz megfizetésének fejében engedélyezte a letelepedést. A városi tanács joghatóságát föléljük is ki akarta terjeszteni, s ennek érdekében mindent megtett. Buda vallási életét két szerzetesrend, a jezsuiták és a ferencesek határozták meg. A városi tanács joghatóságát föléljük is ki akarta terjeszteni, s ennek érdekében mindent megtett. Buda vallási életét két szerzetesrend, a jezsuiták és a ferencesek határozták meg. A városi tanács joghatóságát föléljük is ki akarta terjeszteni, s ennek érdekében mindent megtett. Buda vallási életét két szerzetesrend, a jezsuiták és a ferencesek határozták meg.

A bevezető tanulmányt Buda város tisztségviselőinek (1704–1707) betűrendi felsorolása követi, amely, amennyiben lehetséges, a neveken kívül tartalmazza viselője foglalkozását, tisztségét és annak betöltési idejét is. A jegyzék a tanácsülési jegyzőkönyvek illetve a szakiro-

dalom alapján készült, részletes, pontos összeírás. A tisztségviselők a tanácsülési jegyzőkönyvekben való megjelenése a személynév mutatóból kereshető vissza.

A regesztákban megtalálható a tanácsülési jegyzőkönyvekben rögzített minden egyes személy neve, az összes földrajzi elnevezés, és az összes dátum. A kötet végén hely-, név- illetve tárgymutató könnyíti a tájékozódást. A személynév mutató a jegyzőkönyvekben lévő összes névalakot feltünteti az egységes írásmóddal írt név után zárójelben. Néhány szavas azonosítás is (foglalkozás, tisztség, leánykori név, ragadványnév, nemzetiség) segíti a személyek pontos meghatározását.

A helynévmutató szintén tartalmazza a jegyzőkönyvekben szereplő összes helynevet, illetve azok változatait. Ez a mutató azonban már nem ad olyan részletes tájékoztatást, mint a személynév mutató. Nehéz dolog ugyan épületeket, városrészeket, különböző státusú településeket és közigazgatási egységeket egy mutatóban egységes rendszerbe foglalni, mégis nagyban megkönnyítené a felhasználást, ha legalább a kevésbé ismert helynevek esetében, mint például Pöchling vagy Villabrunn a név közlésén és az oldalszámon kívül egyéb, a tájékozódást segítő információt is találnánk.

A tárgymutató igen részletes, a magyar, német és latin tárgyszavakat is tartalmazza. Egyes tárgyszavakon belül alcsoportok kijelölése gyorsítja a visszakeresést. Szintén hasznos segédlet a kötetben előforduló és a korban használatos mértékegységek listája, mely a folyadékok valamint a szilárd anyagok mérésére használt mértékeket tartalmazza, megkülönböztetve a budai, a magyar és a bécsi rendszert. A kötetet idegen szavak jegyzéke egészíti ki, mely a regesztákban található német és latin nyelvű kifejezésekre ad tömör, néhány szavas magyarázatot illetve fordítást.

A tanácsülési jegyzőkönyvek a tanács tagjainak döntő többségét adók anyanyelvén, német nyelven íródtak. Ritka esetben egy-egy napirendi pontot latinul jegyezték be, erre minden esetben jegyzet hívja fel a figyelmet. A regesztákat tartalmazó kötet egységesen, magyarul közli az összefoglalókat, a kulcsszavakat azonban a magyar szó után zárójelben, eredeti nyelven is megtaláljuk. Ez lehetőséget biztosít a pontos értelmezésre, a félreértések elkerülésére. A regesztákat gondos lapalji jegyzetapparátus egészíti ki.

A regeszták a tanácsban tárgyalt minden napirendi pontot külön, folyamatosan sorszámozva tartalmaznak. Ez a megoldás jó lehetőséget biztosítana arra, hogy a témák, személy- és helynevek nagyon gyorsan és pontosan visszakereshetőek legyenek, a mutatókban azonban oldalszámot adtak meg a szerkesztők, így ezzel a lehetőséggel nem éltek. A teljesség kedvéért a fogalmazványban szereplő, ám a tisztázati kötetből kimaradt napirendi pontok is szerepelnek a munkában.

A kötet könnyen használható, példamutató forráskiadvány. A főváros egy kiemelkedően fontos korszakából közöl forrásokat körültekintő bevezető tanulmány után, minden részletre kiterjedő regesztákkal és részletes mutatókkal. A szerző hiánypótló forráskiadványával gazdagítja tudásunkat a 18. század eleji Buda történetéről. Az igényes megjelenésű, díszes bőrkötést idéző könyv nagy segítség a kort kutatók számára, de minden érdeklődő haszonnal forgathatja. Reméljük, hogy a megkezdett munkát a kiadó szándéka szerint hamarosan követi a hasonló színvonalú folytatás.

BAKONYI ZSUZSANNA

MEGEMLEKEZÉS

SCHWARCZ KATALIN (1944–2011)

Dr. Schwarcz Katalin, született Szalay Katalin (Budapest 1944. október 15.), 2012 január 7-én, életének 68. évében elhunyt.

Nehéz gyermekkor jutott neki, mert az ötvenes évek elején édesanyját öt gyermekkel kitelepítették a Hortobágyra. 1963-ban érettségizett Debrecenben, ezt követően a SOTE Szülészeti Klinikáján volt orvosírnok, és munka mellett elvégezte az Országos Orvostudományi Könyvtár könyvtárosképző tanfolyamát.

1968-ban került az MTA Központi Könyvtárának Reprográfiai Osztályára xerox szolgáltatónak, majd 1970-től a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában olvasószolgálati szakreferensként dolgozott 1985-ig. Közben megkezdte tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi karán, és 1979-ben történelemtanári – könyvtárosi diplomát szerzett. Ugyanebben az évben kötött házasságot Schwarcz Jenő könyvtáros kollégájával.

1983-ban doktorált, disszertációjának címe „Hogyan tükröződnek Magyarország államháztartási adatai a Tafeln kötetekben 1828–1847.”

1985 őszétől a Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának munkatársa, 1991-től nyugdíjba vonulásáig (2003) a vezetője volt.

Kutatási területe a könyv- és könyvtártörténet, valamint helytörténet volt. Lakóhelye, Pilisborosjenő – egykori klarissza birtok – történetét dolgozta fel, amelynek eredményét egy kiállítás keretében mutatta be a községben 1989-ben.

Megírta a Budapesti Történeti Múzeum könyvtárának történetét, amely 1991-ben jelent meg, a következő évben pedig kiállítást rendezett, ahol bemutatta a könyvtár különleges köteteit. Több mint tíz éven át folytatta a klarissza rend hazai történetének kutatását, ebben a témában számos tudományos konferencián tartott előadást. 1994-ben jelent meg „A klarissza apácák könyvkultúrája a XVIII. században” című munkája, majd 2003-ban egy vaskos kötetben adta közre addigi kutatásainak eredményét „Mert ihon jönnek a könyvek és kezében új szoknyák. Források a klarissza rend magyarországi történetéből” címen.

Kati nagyon szerette az állatokat, jó gazdája volt kutyáinak, cicáinak, sok kóbor állat etetője vagy befogadója volt. Ha már elfáradt a szellemi munkában, szívesen gondozta kertjében a virágokat és a díófa alatt üldögélve örömmel szemlélte az oda látogató madarakat.

Nyugdíjba vonulását követően is rendszeresen dolgozott a múzeum könyvtárában, utoljára 2011. késő őszén látogatott el hozzánk, hogy aktuális kutatásához szakirodalmat keressen. Akkor azzal búcsúzott, hogy egy-két hét múlva ismét jön, mert itt minden megvan, ami szükséges a számára.

De többé nem jött.

KOVÁCS VALÉRIA